

KLEIO

1994

Ajaloo ajakiri

10

Jaanus Arukaevu

*Seltsiliikumise üldolustik
1880. aastatel*

Aadu Must

Valla passiregistrid

Sergei Issakov

*Valgevene üliõpilased
Tartu Ülikoolis*

Olaf-Mihkel Klaassen

Andres Saali apogee Jaaval

Eero Medijainen

*Eesti saatkond Riias.
75 aastat asutamisest*

Jüri Ant

*Nõukogudeta nõukogude võim
annekteeritud aladel*

Jüri Linnus

Ilmari Manninen

Voldemar Miller

Mälestusi Otto Liivist

Kroonika

Ajalooüliõpilaste

*1994. aasta diplomi- ja
lõputööd*

Summaries

KLEIO

1994

Ajaloo ajakiri

10

Sisukord

Aadu Must	Eesti ajaloo ajakiri	3
-----------	----------------------	---

Teadusartikiid

Jaanus Arukaevu	Seltsiliikumise üldolustik 1880. aastatel . Võim ja organiseerumine	4
Aadu Must	Valla passiregistrid demomeetrilises uurimistöös. Kabala valla passiregister	14
Sergei Issakov	Valgevene üliõpilased Tartu Ülikoolis ja nende osa Valgevene kultuuris ja teaduses	27
Olaf-Mihkel Klaassen	Andres Saali apogee Jaaval (1912-15)	33
Eero Medijainen	Eesti saatkond Riias. 75 aastat asutamisest	39
Jüri Ant	Nõukogude(ta) võim 1939-40 annekteeritud aladel	45

Ajaloolased

Jüri Linnus	Ilmari Manninen	49
Toivo Sikka	Konverents ja näitus "Ilmari Manninen 100"	53
Voldemar Miller	Mälestusi Otto Liivist	54

Kroonika

Heiki Valk	Magistritöö kiviaja keraamikast	58
Allan Liim	Väitekiri Eesti avalikkuse struktuurist 20. sajandi alguses	59
Valdur Ohmann	Arhivaaride teabepäevad Kehtnas	61

TÜ ajalooüliõpilaste 1994. aasta diplomitööd	62
Ajaiooüliõpilaste 1994. aasta lõputööd	62
Summaries	63

Kleio 10. Ajaloo ajakiri

Peatoimetaja Aadu Must

Tegevtoimetaja Viljar Peep

Resümeeede tõlge Anu Kannike

Numbri teadusartiklid on retsenseerinud Allan Liim, Priit Pirsko, Sirje Tamul, Villu Tamul, EnnKüng, Piret Ōunapuu.

Toimetuse postiaadress:

EE2400. Anne 61-5.

Tel: (827) 435111

Elektronpost: aadu@utlib.ee

Esikaanel fragment E. Põldroosi maalist

"Universitas Tartuensis 1982"

Eesti ajaloo ajakiri

Eestikeelse Tartu Ülikooli 75. sünnipäevaks jõuab lugejateni ajaloo ajakirja Kleio 10 number. Formaalselt kattub nende 10 numbrit lugu vaid kümnendikuga rahvusülikooli 75 aastast. Ometi arvan, et need kümme numbrit tähendavad ka aegade sidet, katkenud järjepidevuse taastamist.

Ülikool on keeruline ja mitmetahuline organism, mille näo loovad tema õppejõud ja üliõpilased. Ülikool ei tähenda ainult loenguid, praktikume, arvestusi ja eksameid. Ülikool ei oleks õige ülikool, kui teda ei ümbritseks teaduslik vaim, mida kannavad teaduslikud seltsid, toimetised, ajakirjad või almanahhid.

Kohe pärast rahvusülikooli loomist alustas tema juures tegevust Akadeemiline Ajaloo Selts. 1921. aastast alates andis selts välja "Ajaloolist Ajakirja", millest kujunes Eesti Vabariigi ajaloo-alase teaduselu keskus. Ilmuda jõudnud 74 numbrit sisaldasid ca 300 artiklit, 400 lühiülevaadet ja arvustust (vt lähemalt: T. Rosenberg. Ajalooline Ajakiri 1920-40. Kleio 8). Põhiliselt Eesti ja naabermaade ajalugu käsitlevate teadusartiklite kõrval andis "Ajalooline Ajakiri" hea ülevaate erialal toimuvast — konverentsidest, tähtsamatest välismaistest ja ka kodumistest uurimistöödest. 1940. aastal suleti see ajakiri koos mitmete teistega nõukogude okupatsioonivõimude poolt. Meie põlvkonna ajaloolased said seda lugeda vaid raamatukogu erifondis.

Eesti NSVs oli mitu põlvkonda ajaloolasi asjatult taotlenud oma erialaajakirja taasloomist. Järjekordne "Ajalooline Ajakiri" taastamise initsiatiivgrupp kujunes välja 1987. aasta mais, Nõukogude impeeriumit lagundava Gorbatszovi *glasnosti* ja *perestroika* tingimustes. Sama aasta sügisel andis taastatava ajakirja programmile oma õnnistuse Tartu Ülikooli ajaloo osakonna kateedrite koosolek. Paraku oli see ka kõrgeim instants, kes "Ajalooline Ajakiri" taastamisest julges rääkida. Ajastu vaimu kohaselt ei olnud keegi ajakirja väljaandmise vastu, aga vajalikkus luba, nagu selgus, ka keegi ei saanud. Üsna peatselt tehti meile lahke naeratuse saatel selgeks, et ajakirja väljaandmiseks ei nõuta meilt ei rohkemat ega vähemat, kui NLKP Keskomitee vastavat otsust.

Nii tuli ajakirja taastamisega samm-sammult algust teha. Väljaande nimeks sai esialgu "Teaduslik-populaarne ajaloo almanahh Kleio".

"Kleio" esimene number valmis rühma entusiastide töö tulemusena ja ajaloo osakonna kateedrite üksmeelse toetusel. Lisaks autoritele kulutasid "Kleiole" rohkesti oma vaba aega Ülle Liitoja, Priit Pirsko, Margus Laidre, Ülle Must ja Tiit Rosenberg, kes õhtutundidel

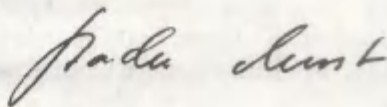
ülikooli arvutiklassis tekste arvutisse sisestasid, korrektuuri lugesid või kaastöid hankisid ja muidu jõu ning nõuga abiks olid. Maatriksprinteriga väljatrükitud ja rotaprindil paljundatud esimene "Kleio" oli küllaltki kesise kvaliteediga ja nägi välja nagu põrandaalune väljaanne. Praegu on ajalooühvulistel seda peaaegu võimatu hankida. "Kleio" 2. numbrit ettevalmistamisest on meelde jäänud esimene väike moraalne võit Glavliti üle. Viisin Tallinnasse tsensorile mitte "Kleio" käsikirja, vaid ainult tiitellehe, millele tuli tsensuuri pitsat lüüa. Peale hetkelist kõhklust leppiski tsensor ainult tiitellehega. Mõned sõbrad püüdsid minu võidurõõmu kahandada, väites, et määravaks ei saanud mitte minu kindlameelne pilk, vaid tiitellehel juba ilutsev Tartu Riikliku Ülikooli ENSV vapiga pitsat.

"Kleio" ei ole seadnud oma eesmärgiks kopeerida "Ajaloolist Ajakirja". Ometi on neil palju ühist. Mõlemat iseloomustab teaduslik-populaarne suunitus. Ilmselt pole Eesti nii rikas, et suuta välja anda eraldi rangelt akadeemilist ja laiemale lugejaskonnale mõeldud populaarset ajaloo ajakirja.

"Kleio" lugu on "Ajalooline Ajakiri" taastamise lugu. See on üks osa Tartu Ülikooli traditsioonide ja järjepidevuse taastamisest. Arvan, et "Kleio" 10. numbrit ilmumisega on "Ajalooline Ajakiri" taastamine lõpule viidud, sest lõpuks ometi on meil olemas peaaegu kõik normaalse ajakirja atribuudid. Alates 1995. aastast hakkab ajakiri ilmuma regulaarse kvartalikirjana. Ajakirja teadusartiklite pool on eelretsenseeritav. Reorganiseerimisel on toimetuskolleegium, kuhu üritame kaasata kolleege naabermaadest.

Ettevalmistamisel on mitme uue rubriigi avamine. Käesolev, ülikooli juubeli künnisel ilmuv number alustab rubriiki "Ajaloolased". Ilmuvad artiklid silmapaistavatest teadlastest ja Tartu Ülikooli õppejõududest Ilmari Manninenist ja Otto Liivist. Järge ootavad kirjutised A.M. Tallgrenist, P. Halistest jt.

Paralleelselt eestikeelse väljaandega ilmus meie ajakirja esimene ingliskeelne number, mis hakkab ilmuma kord aastas. Perspektiivis on selle väljaandmine koostöös naabritega, eelkõige Läti ajaloolastega. Sel juhul oleks see muidugi juba Balti ajaloo ajakiri.

Ajaloo ajakirja "Kleio" peatoimetaja

SELTSLIIKUMISE ÜLDOLUSTIK 1880. AASTATEL

Võim ja organiseerumine

Jaanus Arukaevu

Sissejuhatuseks

Omaalgatuslikult ning vabatahtlikult liitunud inimeste ühendusi nimetame traditsiooniliselt seltsideks. Üksikute organisatsioonidest moodustunud seltsiliikumine kui laiem ühiskondlik nähtus on Eestis võrdlemisi pika ajalooga, ulatudes juurtega 18. sajandi lõpu.

Erilise koostegevuse vormina kandsid seltsid peale iseenese ajaloo veel ühiskonda laiemalt puudutanud mõõdet. Neid on nimetatud kodanikuühiskonna koosteks.

Koos ajakirjandusega oli seltsidel tähtis roll avaliku arvamuse kujundamises.¹ Mõlemad arendasid mõttevahetust üldiste küsimuste üle. Ajakirjanduse tähtsaim külg oli õpetav-ärgitav ja informatsiooni levitav.

Seltside panuseks oli avalikkust huvitavate küsimuste arutamise käigus uuetüübiliste inimsuhete kujundamine. Arutlemises osalemise läbi kaasati erineva päritolu, kuid sarnaste eesmärkidega inimesi nende igapäevaelust kaugemaleulatuvate küsimuste lahendamise. Seega oli seltsidel oluline roll tavaliste inimeste emantsipeerumisprotsessis.

Teisalt olid omaalgatuslikkusel ja vabatahtlikkusel põhinevad organisatsioonid demokraatliku ühiskonnakorralduse mudeliks.² 19. sajandil toimunud veidi laiemas plaanis vaadates näeme, et paljudes seisusliku ühiskonnakorraldusega maades loodi seltside struktuur, mille kaudu muudeti olemasolevat ühiskonda või ehitati endise kõrvale uut, üksikisiku vabadusele põhinevat elukorraldust. Sellega omasid seltsid isikutasandi kõrval mõju ühiskonna üldisemale ülesehitusele ning üksikisiku ja riigi suhete muutumisele.

Kolmandaks olid seltsid suurte kultuuriliste muutuste kandjad, paljude uuenduste elluviimise algatajad.³ Uuenduste, moodide ja välismaiste eeskujude kultiveerimise kõrval tuleb seltside osaks pidada kõrgkihtide kultuurielu vahendamist ja juurutamist alamkihtide argiellu.

Kahe esimese aspekti põhjalikumaks käsitlemiseks on vaja vaadelda seltse (ja laiemalt vabatahtlikku

organiseerumist) ning riigivõimu (Baltimaadel eraldi Vene riigi ja kohalikke võime) teineteisest eraldatud sfääradena, et seeläbi tuletada nende omavahelise suhtlemise peajooni ja käitumise motive. Kolmanda küsimuse põhjalikum käsitlemine on suures osas juba E. Karu poolt tehtud (vt viide 3), selle täiendamine metoodiliste uurimustega võtab aga aega.

Organiseerumisprotsess oli 19. sajandi kolmekümnendate aastateni puudutanud enamasti Baltimaade aadlikke ja haritlasi, vähem rikkamaid linnakodanikke.⁴ Enamuse selleaegsete seltside põhikirjades seisib punkt, kus kirjutati ette, millisest seisusest inimesed võivad olla seltsi liikmed. Kuid sajandi keskpaiku hakkas seltsidesse astuma üha madalama seisusliku taustaga inimesi ja asutati uusi, alamkihtide sotsiaalsetele ja kultuurilistele huvidele vastavaid seltse. Varasemast liberaalse haritlaskonna, aadli ja linnakodanike⁵ tegutsemisviisist hakkas kujunema ühiskonda mitmes suunas läbiv mitmepalgeline ning seisuste piire ületav liikumine.

Eestlaste ning muu alama rahva suurem osalemine seltside tegevuses ja seltside kaudu oma elukorralduse muutmises algas arvestatavalt alles 1860. aastatel, laienes pisitasa ja muutus alates rahvusliku liikumise kõrghetkedest suhteliselt kiiresti massiliseks. Selle tagajärjel ähmastus varasem olukord, kus seltsid olid eesõigustatud seisuste, seega valdavalt sakslaste organisatsioonideks. Sotsiaalse muutuse kõrvale tõusis rahvuslik moment.

Eestlaste ja lätlaste rahvusteadvuse tõusu tagajärjel väljus Baltimaade seltsiliikumine lõplikult oma varasemast poolseisuslikust vormist. Võimude käitumise põhjal võime oletada, et sellal tunnetati seltside ning riigi suhete muutumist, püüti takistada iseseisva (legitimeeritud) avalikkuse teket ning jätta kõik võimalikult vanadesse raamidesse.

Sisuliselt tõi takistamispoliitika kaasa võimu ja avalikkuse teravama vastandumise. Polariseerumisele järgnes mõlema leeri konstitueerumine, nendevaheliste juriidiliste ning tegelike suhete määratlemine pikemaks ajaks.

Nii toodi seltsiliikumine avalikkuse ja riigivõimu vahelise vägikaikaveo areenile. Võimude suhtumine seltsidesse oli seotud ajaliste ja paikkondlike eripärade-ga, kuid tähtsaimad probleemid keerlesid kõikjal Bal-timaades, nagu enamuses Euroopa maadeski, avalik-kuse ohjeldamise, suunamise ja kontrollimise ümber.

Baltimaade saksa aadli, haritlaste ning käsitöölise vabatahtlikud ühendused ei ohustanud *Landesstaati*. Seepärast puudus ka kohalikel võimudel vajadus kind-lama järeelvalve korraldamiseks seltside üle ning sek-kumiseks seltskonna avalikku tegevusse.

Nii ei olegi 1845. aastal kodifitseeritud Balti pro-vintsiaalõiguses määratud seltside positsiooni kohali-kus ühiskondlikus struktuuris (nende alluvust, järeelval-vet, asutamise korda, õigusi jne).

Aimamisi võib provintsiaalõigusest tuletada, et jä-relvalve seltside üle kuulus linnades magistraatide (nt § 458 p 8, p 34; § 643 p 4; § 1014 p 4, p 7, p 38, p 39) ja maakondades silla-ning adrakohtunike (nt § 411 p 21) kompetentsi.

Esimesena huvituski riigialamate omaalgatuslikest tegemistest Venemaa keskvoim. Kuid see huvi ei olnud pidev ega põhjalik. Siinkohal peame kõrvale jätma selt-se käsitleva seadusandluse detailsema vaatlemise ning piirduma kõige üldisemaga.⁶

Esmakordselt mainiti seltse 1782. a Politseisea-duses, mis jäi kuni 1906. a ajutise seltsiseaduseni ainsaks üldiseks seadusandlikuks aktiks, mille põhjal asutati le-gaalseid vabatahtlikke organisatsioone. Seadus ei sätestanud konkreetset teed seltside legaliseerimiseks. Nii jäi selgusetuks näiteks seegi, kes ja millistel tin-gimustel peaks nende põhikirju kinnitama.

Vastavalt 19. sajandi esimese poole praktikale kin-nitas seltside põhikirju ja andis neile loa tegevuse alus-tamiseks tsaar isiklikult. Seega püüti seltse kinnitada seadusandlikus korras.⁸

Kuuekümnendate aastate vene kodanlikest refor-midest alates läks seltside kinnitamise õigus järkjärgult erinevatele ministereeriumitele, kus igaühes töötati välja oma põhikirjade kinnitamise praktika. 1870. a linna-seadus kaotas raadide kui omavalitsusorganite kontrol-li linna vabatahtlike organisatsioonide üle.

1890. aastate kesksajast alates koostati minis-teriumites enamuse seltsiliikide jaoks normaalpõhi-kiirjad, millede alusel asutatavatele seltsidele andis kin-nituse kohalik kuberner või linnaülem. Normaalpõhi-kiirjad olid seltside asutajatele peaaegu kohustuslikud, nendest erinevaid põhikirju nõustuti ministereeriumides kinnitama vaid eriti mõjuvatel põhjustel.

Alates 1906. a 3. märtsi ajutise seltsiseaduse jõus-tumisest kinnitas mittetulunduslike organisatsioonide põhikirju kubermangu seltsiasjade nõukogu. Seltside tegevuse kontrollijateks olid kogu vaadeldava aja jook-

sul siseministeerium, kubernerid ja kohalik politsei, ve-nestusajast alates osadele seltsidele ka talurahvaasjade komissarid.

Võttes lühidalt kokku vabatahtlike organisatsioo-nide ja võimude vahelisi suhteid, võime tõdeda, et Ve-nemaa puudulikud seadused jätsid kõikidele seltside tegevusega seotud ametivõimudele piisavalt avaraid tõl-gendamisvõimalusi. Enamus põhimõttelisi muudatusi on praktikasse viidud ministereeriumite (eriti siseminis-teriumi) ringkirjadega.⁹

Võimude ja seltside suhete tegelik olukord oli väga segane. Paljud vanad ringkirjad ununesid, aastad hiljem võidi aga hakata jällegi nende täitmist nõudma. Niigi se-gast olukorda ähmastasid teineteisele vastukäivad, üks-teist täiendavad, täpsustavad või rõhuasetust muutvad ringkirjad. Seepärast on vene seltsiliikumist olnud hä-davajalik uurida rohkem praktikat jälgides, mitte ainult seadustele toetudes.

Veelgi enam peame kohalikule praktikale rõhku panema Baltimaade seltsitegevuse juures.

Esiteks (nagu me ülalpool nägime) ei määranud kohalik provintsiaalõigus seltside positsiooni siinses ühiskonnas.

Teiseks ei olnud seadustega määratud, kui palju ja millistel juhtudel kehtisid siin enne venestusaega erine-vate ministereeriumide ja peavalitsuste ringkirjad (need ei olnud seadused!), mis määrasid tegelikult seltside eksisteerimise raamid. Järelikult lisandus siin Venemaa seadusandluse segadustele veel nendesamade segadus-te väga segane kohaldamine.

Kolmandaks toimus 19. sajandi jooksul Baltimaa-des väga laiaulatuslik ühiskonna sisemine muutumine. Muutusi paljud võimude ja seltside üldisemate suhete peamised alused, mille tagajärjeks oli uute seaduste loomise kõrval ka vanade rakendamise viiside muu-tumine. Seega võime täheldada seadusteväliste suhtu-miste ja hinnangute muutumist. Nende küsimuste aru-tamise ja mõtestamisega tegelebki käesolev artikkel.

Juhtida organiseerumist

Vanade autoriteetide esmane reageering seltsiliik-kumise sisus ja ulatuses toimuvatele muudatustele oli püüd suunata lihtinimeste aktiivsust "õigesse" suunda.

Baltimaadel puudutasid reglementeerimistaotlu-sed kõigepealt põlisrahvaste tekkivaid seltse. *Eesti põl-lumeeste seltside* (= PMS) ajaloost on meil hästi teada nii rüütelkondade kui Vene riigi ametkondade püüded takistada eestlaste ja lätlaste nn väikepõllumeeste selt-side suuremaarvulist asutamist.¹⁰

Tuntud on ka püüe koondada kohalikud põllu-meeste seltsid ülemkihtide mõjualuste kubermangu keskseltside (Liivimaa Üldkasuliku ja Ökonoomilise Sotsieteedi (= Sotsietet) ja Eestimaa Põllumeeste Seltsi) osakondadena ühtseteks tervikuteks.

Rüütelkondades ja Sotsieteedis¹¹ asuti sellisele positsioonile juba kuuekümnendate lõpus. Riigivarade ministeerium ühines keskseltsi **alluvuses** asutatavate põllumeesteseltside põhimõttega 1872.-73. aasta paiku.

Võimudele ootamatult olid tekkivad väikepõllumeeste seltsid hakanud raputama varasemat seisuste ja rahvuste kooselu viisi ning samaaegselt tunginud "suure poliitika" valdkonda. Sellega tõmbasid nad endale nii Vene kui baltisaksa võimude tähelepanu ja kontrolli.

Mis oli ikkagi baltisaksa ja keskvõimude seisukohatade taga. Kas tõesti juba 1860. ja 1870. aastate vahetusel nähti esimestes väikepõllumeeste seltsides võimalikku natsionalistliku poliitilise opositsiooni tööriista? Ilmselt ei pannud talupoegade iseseisva põllumajanduspoliitika kujunemise võimalus võimulolijaid veel muretsema. On tõenäolisem, et peavalu tekitas esimeste rahvuslik-alamseisuslike organisatsioonide teke, kus oli võimalik avalikult arutada senini vaid kõrgemate seisuste kompetentsi kuulunud asju.

Peame silmas pidama, et kuni esimeste seltside tekkimiseni ei olnud talurahvaseisusel sisulist avalike ja legaalsete koosolekute korraldamise õigust. 1866. a val-laseaduse alusel võis valdades muuks otstarbeks peale ametimeeste valimise kutsuda kokku vaid talurahva eri kihtide (peremehed, rentnikud, sulased, jne) koosolekuid, mitte aga valla üldkoosolekuid.

Seega andsid seltsid kui põhimõtteliselt vabatahtlikud organisatsioonid võimaluse avaliku tegevuse "pesade" ja selle läbi avalikkuse kui vaba(ma) arutlemise ja tegutsemise sfääri tekkimiseks talurahvaseisuse jaoks. Ning seda ei tahetud, sest see käis vastu *Landesstaati* põhimõtetele.

H.Kruus on 1881. a Riia I põllumajanduskongressil toimunud eestlaste peatõstmises näinud ajendit rüütelkonna algatatud, kuid nurjunud eesti seltside vastasele aktsioonile. Liivimaa kuberner poolt senaator Manasseinile esitatud andmete põhjal võime tõdeda, et kongressil oli veel teisi järeloomõjusid eesti seltsiliikumisele.¹²

Kongressi toimumise aastal oli uus riigivarade minister kinnitanud Sotsieteedist sõltumatu Põltsamaa PMS-i põhikirja. See oli rüütelkonnale ja Sotsieteedile märgiks, et vene võimud on muutmas varem tunnustatud seltside kinnitamise põhimõtteid. Kongressil esitatud soovitus ...*moodustada suur-ja väikepõllumeestest kohalikke põllumajandusseltsi, mis ühise soovitud eesmärgi süstemaatiliseks järgimiseks oleks oma esindajate kaudu pidevas ühenduses kubermangu seltsiga*¹³ oli ühtlasi Peterburi suunatud meeldetuletuseks, et rõhutada põllumeeste omaalgatuse kontrollimise ja juhtimise vajadust.

Põllumeeste organiseerumise totaalset juhtimise soovi kandis ka rüütelkonna ja Sotsieteedi poolt 1881. a kavandatud Liivimaa põllumajanduslike seltside koon-

duse¹⁴ esimene projekt, mida peeti isegi Sotsieteedis riigivalitsusele vastuvõetamatuks. Kubermangu ametnikud ei olnud huvitatud mitte niivõrd uute organisatsiooniliste keskuste loomisest, kuivõrd olemasoleva Sotsieteedi kujundamisest kubermangu majandusorganisatsioonide keskuseks. Selle kaudu oleks tagatud alluvate seltside võimalikult tõhus juhtimine ja järelvalve. Kuberner kallutas sellise seisukoha pooldamisele ka 1881. a viie läti PMS-i korraga esitatud palve asutada nad Sotsieteedi osakondadena.¹⁵

Venemaa võimud suhtusid äärmise ettevaatusega igasugustesse keskseltsidesse. Omaalgatuslikult loodud keskorganisatsioone kardeti, teades, kui tõhus vahend on funktsioneeriv organisatsioonide struktuur. Kuid olukorras, kus tunnetati majandusuuenduste kasulikkust ja ühiskonnas oli asutud põllumajandusuuenduste elluviimise eesmärgiga omaalgatuslike organisatsioonide loomisele, tundus vähemalt teoreetiliselt otstarbekaimaks lahenduseks nende koondamine usaldatava järelvalve alla.

Kindel on see, et hierarhilise organisatsioonistruktuuri loomiseks asuti tõkestama iseseisvate PMS-ide põhikirjade kinnitamist. Kuberner teatas senaator Manasseinile, et selle põhjendusega kanti riigivarade ministrile ette Võru, Sigulda, Dsērbene-Drusti-Skujene-Lode,¹⁶ Mārsnēni-Starti ja Valga¹⁷ iseseisvate põllumeeste seltside asutamise *ebasoovitavusest*.

Kindlasti ei olnud tsentraliseerimistaotluste taga peituvaks ainsaks sooviks põllumajandusuuenduste kavakindel juhtimine. Väikepõllumeestest koosnevate seltside puuduseks ei peetud pelgalt kogenud põllumeestest juhtide, vaid üldisemas mõttes *õigete* suunajate puudumist.

Kardeti, et seetõttu seltsid ...*osutuvad mitte ainult täiesti kasututeks, vaid võivad nende üle toimuva valitsuse kontrolli raskendatuse tõttu muutuda seltsideks, mis on kahjulikud ühiskondlikule korraldusele ja korrale*.¹⁸

Järelikult ei kartnud riigivõim muud, kui liiga vabalt tegutsevaid organisatsioone, seltse nende liberaalses tähenduses. Vabade, raskelt valvatavate seltside asutamise takistamiseks kasutas rüütelkond 1881. a põllumajanduskongressil esitatud seisukohta ühtse juhtimise alla koondatud seltsidevõrgu loomise vajalikkusest.

Sotsieteedi kui rüütelkonna "põllumajanduskoja" monopolne seisund ei sobinud aga riigivõimude "uue halduspoliitikaga", mille algust võisime just 1883. a näha. Kuigi Liivimaa Eesti osas ei asutatud aastate 1881. ja 1893. vahel ühtegi iseseisvat PMS-i, kinnitati 1884. a märtsis viie iseseisva läti põllumeeste seltsi põhikirjad (neist neli olid varem esitanud palve kinnitamiseks Sotsieteedi haruseltsidena-vt viide 9). Nelja aasta pärast said kinnituse veel kaks läti PMS-i.

Omaalgatusel põhineva organiseerumise ohjeldamist ja juhtimist näeme kubneri sammudes *vastastikku tulekahju korral kindlustamise seltside* (= *tulekindlustusseltside*) plahvatusliku kiirusega alanud asutamiste ajal.

1880. a mais asutati Vecpiebalga tulekindlustusselts, mille eesmärgiks oli tulekahjus põlenud hoonete omanikele võimalikult kiiresti uue maja jaoks ehitusmaterjalide hankimine. Seaduse järgi oli põllumajanduslike hoonete kindlustamine kubermangu vastastikusel kindlustusseltsis kohustuslik, kuid sealt saadi korvamiseks vaid raha. Sellega ei olnud suviste tööde ajal midagi teha, sest kubneri sõnade järgi senaator Manasseinile kindlustusraha saaja ... *ei saa sellel ajal mingi raha eest ehitusmaterjali*.

Uue mooduse õigsust tõendas seegi, et neid põhimõtteid järgides asutati Liivimaa läti osas 1883. a suveks üle 70 sellise seltsi. Üks selts loodi ka Eesti alale, Vana-Roosnasse. Kubneri abi esitas taotluse vabastada uuetüübiliste valdade *tulekindlustusseltside* liikmed kohustuslikust hoonete kindlustamisest kubermangu kindlustusseltsis. Siseministeriumis võttis ettepaneku analüüsimine aega. Samal ajal hakati ootamatult esitama kubernerile palveid uute kindlustusseltside asutamiseks, kus kahjukannatanule antaks nii ehitusmaterjale kui raha.

Nüüd läks olukord ametnikele liiga keeruliseks. Organiseerumisvabaduses mindi nende arvates liiale. Kuberner selgitas Manasseinile, et olukorras, kus on lahendamata esimene tõstatatud probleem (vabastamine sundkindlustusest kubermangu kindlustusseltsis), segaks tüübilt uute organisatsioonide asutamine varasemale küsimusele vastuse andmist. Seetõttu ta peatas Lēdurga, Krimulda, Lielvarde, Lieljumprava, Jaunrauna ja Lubana (maha tõmmatud Erastvere ja Vana-Piigaste) mõisate tulekindlustusseltside palvete arutamise. Neist esimene oli esitatud 1881. a mais, ülejäänud 1882. a juunis.¹⁹

Riigivõimu esindajate käitumist juhtis soov moodustada aktsepteeritavate, nende meelest kasulike eesmärkidega seltside põhjal kergesti valvatav struktuur ja tagada selle ühtsus. Soovitavate tegevussuundadega omaalgatuslikesse organisatsioonidesse suhtusid ametnikud kui poolriiklikesse institutsioonidesse, riigivõimu pikendusse uutes seni hõlvmata valdkondades ehk "vabas sfääris".²⁰

Sellist olukorda võime vaadelda ühiskonna ning riigi vahelise võitlusena uute, kellegi poolt hõlvmata valdkondade pärast. Võimulolijate arvates tuli luua kohustuslikult riigiga seotud struktuur, mille ülesehituse viisi pidi määratlema riik, mitte organisatsiooni liitunud inimesed.

Seejärel eeldati seltsi tegevuses täielikku kuulekust. Selline suhtumine põhjustas paratamatult tagasilööke nõudmistele järeleandnud seltside tegevuses, sest võimud olid kõigutanud seltsiliikumise põhialust, omaalgatuslikkust. Kui Põllumeeste seltsidele suruti peale nende asutamist Sotsieteedi osakondadena, jäid nad lihtsalt loomata. Taoline poliitika piiras uute samasuguliste konkureerivate algatuste teket, aeglustades nii antud valdkonna kui laiemal avalikkuse vaba arengut.

Põllumajandusseltside ja võimude suhte kujunemisel oli suur osa riigi käsitusel põllumajandusest kui tähtsaimast majandusharust. Põllumajandusse puutuvat peeti riigile eluliselt tähtsaks teemaderingiks, ametnikud olid harjunud seda valdkonda juhtima-kontrollima.

Ka näiteks Saksamaal olid põllumajandusseltsid väga tugevasti riigiga seotud, mistõttu neid on vaadeldud poolavaliku iseloomuga abi- ja nõuandeorganitena riigi ja ühiskonna (*Gesellschaft*) vahel.²¹ Sarnaseid taotlusi aimame ka Liivimaal iseseisvate põllumeeste seltside Sotsieteedile allutamise soovis.

Sarnaselt põllumajandusseltside käsitlemisele riigi pikendusena peeti **heategevaid seltsi** linnade hoolekandestruktuuride jätkuks.

Seega tungis spetsialiseeruv organiseerumine ka aladele, kus olid varemalt tegutsenud nii riik kui kommunaalstruktuurid. Võimud vajasisid garantiisid, et uued seltsid täiendaksid ja tugevdaksid varasemaid vorme, samal ajal vastandumata vanadele autoriteetidele. Muret tunti mitte uute organisatsioonide otseste eesmärkide, vaid tegevuse viiside, vahendite ja võimust sõltumatusel pärast.

Mida ametnik sellest arvab?

Kartus vabade seltside kui iseseisva ühiskondliku jõu vastu ilmneb mitmete Liivimaa kubneri mainitud seltside kinnitamata jätmiste põhjendustest. Nii avaldas siseminister 1877. a juulis seisukoha, et *on tõusnud üldine küsimus, kas on tegelikkuses vajadus eraldi juudi heategevate organisatsioonide järele nende eri vormides /.../. Sellised seltsid soodustavad juutide erilise kasvu kogu rahvastiku seas. Seetõttu ei peetud näiteks vajalikuks Riia juudi naiste heategeva seltsi asutamist*.²²

Riigivõimu meelest ebasoovitavat seltside püüdu tungida *riigile kuuluvale alale* näitab (arvatavasti Riia) *esmatarbe- ja muude kaupade võltsimise vastu võitlemise seltsi* põhikirja kinnitamisest keeldumine Siseministeriumis 1878. a. Põhjenduseks toodi see, et ... *kavandatava seltsi eesmärgid ei vasta seadustega määratud reeglitele*.²³

Riigivõimu nimel tegutsevate ametnike hinnangutest sõltus organiseerumisvabaduseta riikides väga palju. Asjaomased riigiametnikud võtsid vastu otsuseid mitte ainult organisatsioonide eesmärkide, vaid ka üh-

tede või teiste institutsioonide piisavuse ja tegevuse vajalikkuse kohta. Venemaa linnades olevat siseministeeriumi ametnikud vaagunud isegi teaduslike seltside asutajate erialase professionaalsuse üle, leidmaks vastust küsimusele, kas loodav organisatsioon on ikka tõepoolest vajalik, või saab ilma selleta kuidagi läbi.²⁴

Sarnasena püstitus küsimus ka Riias, kus 1881. a alguses esitasid 34 Riias elavat lätlast palve asutada *Balti vastastikuse krediidi selts*. Palvet toetas kuberner, argumenteerides oma toetust areneva Riia kasvavate vajadustega. Peterburis asuv krediidiastjade erikantsleil pidas aga uut organisatsiooni täiesti liigseks, kuna linnas olevat juba kolm sarnast seltsi. Pealinna ametnikud ei muutnud oma seisukohti ka uute palvete ja põhjenduste järel.²⁵ Lätlaste rahvusliku krediidiseltsi loomise vastu võisid töötada ka saksa ringkonnad, kes nägid selles eelkõige rahvuslikku majanduspoliitilist sammu.

Rahvusküsimuse ja organiseerumise kokkupuuted ning riigivõimu suhtumine nendesse selgub siseministeeriumi seisukohas 1882. a oktoobris 22 lätlaste poolt kinnitamisele esitatud Riia läti kirjanduse seltsi (*Rižkoje obštšestvo latõškoi slovestnosti*) soovimatusel. Haridusministriga kooskõlastatud arvamus kõlas järgmiselt: *peale praeguseks Riias eksisteeriva läti kirjandusseltsi (Latõškavo literaturnavo obštšestva) tunnistatakse praeguses olukorras veel teise samasuguse seltsi asutamine mitteõigeaegseks*.²⁶ Siingi peeti laienevat organiseerumist ohtlikuks, eriti, kui oli olemas üks samasuunaline ühendus (mida ei püütud sulgeda — seega ei tunnistatud ohtlikuks kogu samasuunalist tegevust).

Omaalgatuslike organisatsioonide ülesannet nähti vaid tema konkreetse eesmärgi raamides, mistõttu ametniku arvates oli topeltorganisatsioonide asutamine niisama kahjulik kui näiteks topeltministeeriumide loomine. Seda enam, et loodava ühenduse asutajad olid seotud käimasoleva ühiskondliku liikumisega, mille ulatust ei soovitud mingil juhul laiendada.

Näeme, et riigiametnikud ja kõrgemad seisused opereerisid mõistega *tegelikud vajadused*, mida nad tundsid oma arust kõige paremini.²⁷ Seega põhines nende suhtumine omaalgatuslikesse ühendustesse seisuslikul elutunnetusel ja praktilal, kus vaid valitud *teavad* ja *oskavad* vajalikke asju ning nende sõna on tõe määratlemise viimane instants.

Absolutistliku riigi bürokratiseerumisega levis enast valituteks pidavate arv tunduvalt. Kuna ühiskonna õigusi selleaegsel Venemaal üldiselt ei respektieritud, siis tundusid otsustajatele ka altpoolt tulevad ettepanekud korrigeerimist, muutmist ja parandamist vajavatenä.

Niisiis ei olnud *alt* tulevate ettepanekute muutmise taga ainult soov vastanduda ühiskonnale, vaid ka püüd alamaid heatahtlikult aidata ja *õlgele* teele suunata — et lambukesed ei eksiks.

Kontroll, kontroll, kontroll

Vägagi põhimõtteline oli 1880. a alanud ametlike seisukohavõttude ahel Jakob Hurda esitatud palvele asutada Uue-Otepää raamatukoguselts.²⁸ Kõigepealt teatas trükiasjade peavalitsus, et selts soovib *...peale raamatukogu asutamise korraldada ka kontserte, teatrietendusi ja sellesarnaseid lõbustusi, millel ei ole midagi ühist raamatukoguseltsi eesmärkidega*.

Selle puuduse kõrvaldamisele lisaks nõuti põhikirja täiendamist punktiga, mis lubaks kubernerial selts sulgeda, kui ta kaldub põhikirjast kõrvale. Viimase nõude oli esitanud üks varasem siseministri ringkiri.

Aasta hiljem küsis trükiasjade peavalitsus kubernerialt, kas kohalikele oludele vastavad kõigekõrgema 1867. a 12. juuli ja 1871. a 17. detsembri määrused (*povelenija*), mis seadustasid järelvalve linna- ja ühiskondlike raamatukogude üle. Samuti küsiti kuberneri arvamust, kas on *... üldse võimalik asutada õiget järelvalvet kavandatava raamatukoguseltsi üle*.

Sellele vastas kuberner 1882. a oktoobris, et nimetatud kõigekõrgema määrused käivad vaid linnade raamatukogude kohta ja neid ei või kohaldada maakondade raamatukogudele juba seetõttu, et maakondades ei ole neid isikuid, kellest peavad määruse järgi koosnema raamatukogukomiteed. Kui järgida nimetatud määruste ideed, siis tuleks järelvalve Liivimaa kubermangu maakondades asutatud raamatukogude üle anda luteriusu kreisi maakoolivalitsuse ühele liikmele; kohtades, kus on õigeusulisi, aga õigeusu kihelkonna vaimulikule.

Arvestades aga seda, et selline järelvalve võib vaevalt olla täiesti täpne ja arvestades seda, et praeguse talupoegade ärritatud seisundi juures on vaja täiesti valvast järelvalvet, pidas kuberner vajalikuks lükata Uue-Otepää raamatukogu seltsi põhikirja kinnitamine edasi kuni sobivate aegade tulekuni.

Otepää raamatukoguseltsi põhikirja kinnitamise taotlemisel kerkinud probleem oli võimudele selgelt pretsedendi küsimus, mille võtmesõnaks oli **kontroll**.

Kuberner kirjutas senaator Manasseinile: *... minu kantsleis on veel palved asutada samased seltsid Pühajärvel²⁹ ja Abjas, millede edasine liikumine on peatatud minu ettepanekul kuni on lahendatud Uue-Otepää raamatukoguseltsi asutamise küsimus; ja kuna viimasel ajal on hakanud minuni jõudma samasugused palved, pean mõõdapäasmatuks ... / asuda raamatukoguseltside normaalspõhikirja väljatöötamisele, mille põhjal, võmata kohalikele elanikele võimalust selliste seltside asutamiseks, oleksid viimased siiski allutatud nõutavale valitsuse poolsele kontrollile*.

Kuberner Zinovjevi koostatud normaalpõhikiri ei leidnud siiski siseministeeriumis toetust ning kõik raamatukoguseltside asutamistaotlused jäid pikaks ajaks rahuldamata.³⁰

Ilma seltsita raamatukogudele oli siiski võimalik, küll läbi mõningaste raskuste, saada ametlik tegevusluba. Selleks esitatud eestingimuste iseloom näitab, et siingi oli võimalusel soov eelkõige kõike kontrolli all hoida.³¹

See teeb ilmsiks paljude otsuste taustal oleva põhimõtte lubada ühiskonnas uue struktuurse lüli teket vaid siis, kui ta on teoreetiliselt ühildatav olemasoleva riigiga ja selle poolt täielikult kontrollitav. Seda sõltumata ühenduse eesmärgist.

Selle loogika järgi võis ametlikult organiseerimata jääda mõnigi kasuliku eesmärgiga ühiskondlik ettevõtmine, kui ta ei olnud vähemalt teoreetiliseltki efektiivselt kontrollitav.

Soovid, seadused ja tegelikkus

Raamatukogude ja raamatukoguseltside näite lähem vaatlemine on meile silmiavavalt vajalik laiemas mõttes. Raamatukogude puhul on tegemist institutsioonidega, mis nõudsid nii seltsilises vormis kui niisama organiseerituna võimude poolset tegevusluba.

Seega saame raamatukogude loomise põhjal teha otsustusi laiemalt avalikkuse ja võimude vahekorra üle. Seda ei paku nii lihtsalt muud tekkiva avalikkuse osad. Näiteks võisid kinnitamata jäetud *laulu ja muusika seltsi* (= LMS) asemel tegutseda täiesti legaalselt orkester, koor või näitetrupp³² ning me ei saa nende tegevusvaldkondade kaudu teha täpsemaid otsustusi üldisema

avalikkuse riigist sõltuvusest või sõltumatuses.

Raamatukogude kaudu saame aga hinnata, kui võrd suur oli vabatahtlike organisatsioonide tegelik vabadus ja kui sügavale avalikkuse igapäevaelu suutis tungida võimude käsi.

Võrreldes seadustega ettenähtud korda ja tegelikke sündmusi, on 19. sajandil kujunenud avalikkust uurinud ajaloolased jõudnud erinevates valdkondades tõdemusteni, et tegelikkus ja seadused ei langenud selles sfääris kaugelki kokku.

Raamatukogusid uurinud K. Veskimäe tõestab veenvalt, et kuigi iga raamatukogu loomiseks pidi olema ametlik luba, tegutses kuni 1896. aastani valdav enamus nii seltside juures kui iseseisvalt eksisteerivatest kogudest ilma mingi ametliku *bumagata*.³³ Seejärel *seadusväliste* osa mõnevõrra vähenes, kuid veel pikka aega küündis see vähemalt pooleni raamatukogude koguarvust (vt diagramm).

Sellise fenomeni üheks seletuseks on versioon, et mitte keegi riigiametnikest või *ülemustest* ei olnud nendest mitte midagi kuulnud. Seega oli võimudele probleemiks vastava ametnikkonna puudus, millele viitavad ka eeltoodud kuberneril märkused *vastavate* inimeste puudumisest järelvalve teostamiseks.

Teisalt oli ju vallavanemate ja mõisapolitsei kohustuseks tegelike seaduste täitmise järele valvamine. Kindlasti teadsid nad nii mõndagi, kuid ei reageerinud ega teatanud, *kuhu vaja*.

Olenemata sellest, milline põhjus oli peamine, võime järeldada, et peale riiklikult määratletud elusfääri eksisteeris veel teine, reaalse elu ala, mis toimis osaliselt väljaspool seaduste funktsioneerimise mõjupiirkonda. Kindlasti võime seda pidada omaaegse avalikkuse tähtsaks osaks.

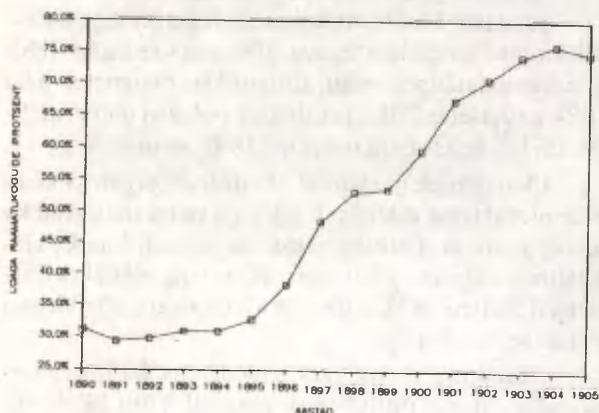
Nimetatud sfääri püüti mitmelt poolt kinni katta, olematuks teha, kuid mitmel põhjusel osutusid kõik katsed liialt *lühikesteks*.

Milles oli põhjus? Esiteks õigusliku situatsiooni omapäras. Ühelt poolt toimisid Balti erikorra raamides loodud seadused ja nende elluviimise kohalik praktika, mis rajanes paljuski siinsetele tavadele.

Teiselt poolt reguleeris avalikkust Venemaa õiguspärandist johtuv seadusandlus ja normid. Viimaste jaoks toimis riigi erineva traditsiooniga piirkondades nn valikulise kohaldamise printsiip, mille järgi näiteks kohalikul kuberneril oli suur tähtsus eriti ringkirjaliste käskude-keeldude kohaldamise üle otsustamisel. Selline segadus oli eriti suur enne venestusreforme, kuid kujunenud tagajärgi ei kõrvaldatud ka siis ühe hetkega.

Õigusliku segaduse tulemuseks võime pidada olukorda, kus ei eksisteerinud kõigi jaoks samaselt ja täpselt kindlaks määratud riiklikku reglementeerimist. Erinevad isikud, eri ametkonnad ja seisusliku taustaga

LOAGA RAAMATUKOGUDE OSAKAAL EESTIS

ametnikud ning *ülemused* vastasid erinevalt põhiküsimusele: mis on lubatud ja mis keelatud.

Eespool oli juttu Uue-Otepää raamatukoguseltsi asutamisel Liivimaa kubermneri ja Peterburi ametnike vahel tekkinud eeskirjade sobivuse küsimustest. Hans Kruus on meieni toonud veelgi põhimõttelisemad vaidlused kubermneri ja rüütelkonna vahel seltsiliikumist piiravate otsuste osas.³⁴

Segadust lisas õigusaktide ja eriti ringkirjade mitmekesisus ja ametkondlikkus, mistõttu mingit valdkonda puudutavad normatiivaktid olid isegi tegeliku järelvalve teostajatele ning nende otsestele ülemustele praktiliselt kättesaamatud.

Seadusandlik segadus viis olukorrani, kus tegelikult elus võidi maitsta võrdlemisi suuri vabadusi, kasutades sobivalt seaduste, tavade ja isiklike suhete pakutud võimalusi.

Teiseks seadustega reglementeerimata *tegeliku* elu kujunemise põhjuseks oli rahvuslik ja seisuslik eraldatus. Vabatahtlike organisatsioonide ja võimude vahelistes suhetes olid teineteise vastas ametnikest vene-lased, kes ei saanud täiesti aru sakslastest aadlikest; eestlastest lihtrahvas, kes ei suutnud perfektselt kontakteeruda vene ametnikega ja sakslastest ametnikud, kel oli raskusi eestlastega. Seega oli Baltimaadel väga ebasoodus olukord korralikult funktsioneeriva tsentraliseeritud järelvalvesüsteemi loomiseks avalikkuse üle.

Tuleme tagasi raamatukogude ja nende ametliku loata tegutsemise näite juurde. Olukorras, kus ei lubatud võimude poolse kinnitusega organiseerumist kindla piiirilisteks organisatsioonideks (sama kehtib ka teiste organiseeruvate alade kohta), võime tõdeda, et tegemist võis olla *jaanalinna poliitikaga* – ei tahetud tunnustada seda, mida nähti.

Tegemist võis olla ka informatsiooni mitteliikumise järelvalvesüsteemi eri tasandite vahel või siis valvajate seisuslik taust hoidis nende silme ees sellist filtrit, mis ei võimaldanud näha ning hinnata olukorra mõningaid nüansse.

Sisuliselt soodustas sellise olukorra pikemaajane kestmine seaduste toimest väljapoole jäänud avalikkuse institutsionaliseerumist ning tugevnemist väljaspool võimude efektiivset kontrolli.

Olukorras, kus ei olnud võimalik absoluutne kontroll mingi (kavatsetava) organisatsiooni üle, tähendas mingi seltsi kinnitamata jätmine igasugusest kontrollist loobumist. Just selline oli kaheksakümnendatel valituse poliitika tagajärg ja seega ka üks massiliseks muutunud organiseerumisliikumise tunnusjooni.

Näiteks võiks jällegi olla Uue-Otepää raamatukogu, mis hoolimata kubermneri kaudu käivast pretseendi-küsimust lahkavast põhimõttelisest kirjavahetusest, lihtsalt tegutses; 1885. a oli kogus juba ca 800 raamatut.³⁵

Eelnevast võime teha järelduse, et valitsuse ja kohalike võimude äärmine reglementeerimispoliitika koos piiratud võimalustega selle rakendamiseks kujutas endast eeldust ühiskonna sisemisele organiseerumisele ja avalikkuse varjatud institutsionaliseerumisele.

Ühiskonna sisemine organiseerumine

Eesti ühiskonna ja selle muutumise uurimisel peab eelnevast tulenevalt suunama osa tähelepanust seaduste kiuste eksisteerinud avalikkuse institutsionaalsetele vormidele, sest nad olid omaaegse elu reaalsuseks.

19. sajandi lõpu maapiirkondade seltsiliikumisele olid iseloomulikud ametlikus korras kinnitamata põhikirjadega organisatsioonid. Nad ei olnud salaseltsid ega kampade-laadsed ühendused, vaid ülisarnased võimude poolt tegevusloa saanud seltsidele. Enamusel neist olid üldkoosoleku kinnitatud põhikirjad.

Teenekas eesti maaseltside uurija E.Karu on seisukohal, et vaid väike osa 19. sajandi teisel poolel eksisteerinud laulukooridest ja orkestritest said võimude poolse kinnituse ja sellega ametliku seltsi staatuse.³⁶ Sellele tõdemusele ei ole võimalik vastu vaielda, kuid temast peab mööda hiilima, sest vähemalt 1880. aastate alguseni ei olnud kinnituse saamine üldsegi vajalik.

Selle kinnituseks olgu toodud lõik Liivimaa kubermneri ringkirjast 1881. aastast (H. Kruusi ümberjutustuses): *mõnel pool olevat sillakohtunikud /.../ sulgenud /.../ kõik seltsid, millel puudunud põhikiri, ilma, et need oleksid midagi seadusevastast korda saatnud. Selliseile seltsidele oleksid sillakohtunikud pidanud nõu andma soetada endile vajalikud põhikirjad. Pealegi ei olevatki tarvis iga kollektiivse ürituse jaoks, nagu näiteks laulu ja muusika harjutamiseks, põhikirja.*³⁷

Senaator Manasseinile kanti 1883. aastal ette, et Alatskivi vabatahtlik tuletõrjeselts asutati 1876. aastal ja et ta kavatseb esitada oma põhikirja kinnitamiseks juba lähemas tulevikus. Seni, st seitse aastat oldi rahus tegutsenud ilma tegelikult nõutava põhikirjata.

Sangaste-Laatre muusikaselts tegutses väga aktiivselt ka enne ametlikku tegevusloa, mis saadi alles 1885. a. Esimese laulupeo mõjul asutatud koori nimetati juba 1869. a sügisel seltsiks, ja esimene põhikiri dateeriti 24. 06. 1871.³⁸ Selts reorganiseeriti 1880. aastal.³⁹

Ebamäärase juriidilise staatusega organisatsioonide osatähtsust suhteliselt pika aja vältel tõestavad ka arvud: laulu ja muusika seltsi oli sajandi lõpuks kinnitatuna Liivimaa eesti osas 24, samas ainult Tartumaal loetleti 1895. a üheksa kinnitamata põhikirjaga samasugust seltsi.⁴⁰

Kinnituse põhikirjata omaalgatuslike organisatsioonide täisväärtuslikkusest annavad Võru sillakohtu poolt senaator Manasseinile esitatud maakonna seltside aruanded, kus seltside hulka oli arvatud ka Eesti Aleksandrikooli abikomiteed. Järelikult pidasid kaas-

aegsed neid samasugusteks omaalgatuslikeks organisatsioonideks, nagu kinnitatud põhikirjaga seltsid.

Võru sillakohus tunnistas kirjas Liivimaa kubernerile, et maakonnas on kohalikule politseile tundmatuid seltsi (*nach Ansicht dieser Behörde noch andere Vereine existieren müssen*).⁴¹ See viitab otsekoheselt sillakohtust mööda läinud organiseerumisele.

Kaugemalt vaadates öitsva anarhiana tunduv olukord asendub lähemal uurimisel erilise õiguspraktikaga, mille järgi maapiirkondades kinnitati või kooskõlastati organisatsioonide põhikirjad kas valla-, kihelkonnavõi sillakohtutes.

1902. a tuli Viljandimaal ilmsiks (loomulikult maakonna politseivõimude jaoks) põhikirjata Vana-Võidu selts, kust vastati politseivalitsuse päringu peale, et ... *seltsil ei ole kinnitatud põhikirja, kuna sellel ajal* (minu rõhutuse-J.A.) *seda ei nõutud*. Põhikiri kinnitati sillakohu loal vaid kohaliku vallavanema poolt.⁴²

Hilisem Tori LMS "Salme" esimene põhikiri (siis Tori Mängu Selts) kinnitati 1877. a kihelkonnakohtus.⁴³ 1894. a kinnitatud põhikirjaga Tarvastu LMS andis juba 1877. a Jaan Tammannile auliikme diplomi.⁴⁴ Vaevalt, et seda tegi nõrk organisatsioon.

Kaagjärve ja Karula vallavalitsused teatasid Manasseini revisjoni ajal ilma laiema põhikirjade käsitlemise ja lähemate teadeteta Võru sillakohtusse, et nende juures tegutsevad vastavalt 1866. a vallaseaduse § 8 punkt 2 alusel tulekahju korral kindlustamise seltsid (*Riegenbau-und Feuerassekuranz-Verein*). Neilgi puudus kõrgemalseisvate instantside kinnitus.

Loomulikult võime selliseid näiteid esitada veel ja veel, kuid neistki peaks ilmnema, et maapiirkondade seltsid kuulusid traditsiooniliselt kohalike võimude haldusalasse. Vallast või kihelkonnast kaugemal nende tegevuse vastu enam huvi ei tuntud.

Eelnevat kinnitavad veidi kaudsemalt Viljandimaalt Manasseinile saabunud aruanded, kus Viljandi linna eesti seltside (PMS ja "Koit") aruanded on esitanud sillakohus, mitte linnavalitsus. Seletus on vaid üks – järelikult peeti erinevate rahvuste (seotud ka seistustega) omaalgatuslikke organisatsioone erinevate haldus- ja järeelvalveorganite tegevuspiirkonda kuuluva teks.

Olles tõestanud kohaliku õigustraditsiooni olemasolu, on tähtis rõhutada ka selle hajumist just 19. sajandi teisel poolel. Üha kiiremini suurenas seltside hulk, mis olid möödunud kohalikest reeglitest ning hankinud seaduslikus korras kinnitatud põhikirjad. Siinjuures tahan rõhutada, et enamasti polnud seltsi puudutavate kohalike õigustavade hajumine seotud venestustaotlustega.

1880. aastateks oli toimumas intensiivne üleminek

vanalt traditsioonilt uute seaduste täitmisele, mistõttu seda ajastut iseloomustavad mõlema õiguspraktika segunemine tegelikus elus.

Uus aeg

Manasseini revisjoni aastaid võime suures joones lugeda vana korra, *Landesstaati* ja selle õiguskorralduse lõpu kuulutajaks. (Vana korra algust näeme juba kodanlikkuse arengus ja laia sotsiaalse taustaga saksa seltside asutamises juba sajandi esimesel poolel). Muutuse teine indikaator – seltside kinnitamine erinevate asutuste poolt – osundab seaduste ja eeskirjade rakendamise praktika muutumisele, mis näitab ka kohaliku *Landesstaati* funktsioneerimisulatus kokkutõmbumist.

1888. aasta Liivimaa seltside nimekirja⁴⁵ järgi on lihtne tuua peajooni seltside põhikirjade kinnitajate muutumisest. Kõige kauem kestis vana traditsioon heategevuse ja sotsiaalhoolekande vallas. Riias kinnitas kunni 1872. aastani enamuse matuse-, abistamis- ja haigekassasid ning vastastikku abistamise seltsi linna magistrat (harva ka kindralkuberner, kuberner või tsaar), pärast seda vaid siseministeerium.

1872. aastal huvitus Baltimaade kindralkuberner Peterburist saadetud korralduse põhjal siinsete seltside põhikirjadest ja nende kinnitatusel,⁴⁶ mis lubab meil need kaks sündmust ühendada ja lugeda seda oluliseks tähtsaks riigivõimude sekkumisel siinsesse seltsiliikumisse.

Vaid keskustest kaugemal asuvas Kuressaares kinnitas magistrat isegi veel 1885. a heategeva *Grosswaldstiftungi* põhikirja. Heategevusele võib liita traditsiooniliselt linnade enda organiseeritud tuletõrje, kus kuuekümnendatel kinnitati linnade tuletõrjeseltside põhikirjad kohaliku magistradi poolt.

Uuemates eluvaldkondades, eriti seltskondliku tegevuse ja muusikaharrastustega tegelevate seltside põhikirjad kinnitati vaid sajandi esimestel kümnenditel magistratides ja kohalikes kubermangu linnaasjade komiteedes. Üldjuhul juba neljakümnendatest aastatest alates tehti seda siseministeeriumis.

Need on üldjooned. Praeguseks kasutada olevate andmete järgi võime tõdeda, et varasem traditsioon asendus uuega lokaalsete ajaliste ja temaatiliste eripäradega.

Näiteks ei olnud ülikoolilinnas Tartus, kus piisavalt seadusi tundvat intelligentsi, 1888. aastal ühtegi magistradi kinnitatud põhikirjaga seltsi. Riias seitsmekümnendate aastate keskpaigas toimunud murrang traditsiooniliste organisatsioonide kinnitamisest väljendab üldjoontes täpselt vene võimu ja seaduste tugevnemist ja *Landesstaati* tahaplaanile jäämise algust. Vana korra võimusesse jäid siis veel maaseltsid ja varem kinnitatud linnaorganisatsioonid.

Peale kahe õigustraditsiooni segunemist sai ühek-

sakümnendate alguse iseloomulikuks jooneks varasema, nüüd seadusvastase *tegeliku elu* praktika mahasurumine ja väljajuurimine. Siia kuuluvad muu hulgas kinnitamata seltside sulgemised ning rangem kontroll seltside õiguste üle.

Viimase üheks *pehmemaks* näiteks on "Vanemuise" seltsile 1891. a pandud näitemängude, einelaua pidamise ja muude lõbustuste korraldamise keeld,⁴⁷ kuna neid ei olnud lubatud seltsi põhikirjas. Samadel aastatel suleti mitmed lätlaste heategevad seltsid, kuna nende tegevus oli liigselt kandunud põhikirjale mittevastavate meelelahutuste korraldamisele.⁴⁸

Uue joonena asus riik ühtlaselt ja sarnaste põhimõtete järgi kontrollima kõigi seisuste vabatahtlikku organiseerumist. Kadus (või vähenes) eestlaste ja sakslaste seltside avalik-õigusliku positsiooni erinevus. Varem varjus tegutsenud eestlaste seltside toomine avalikkuse ette tõstis ka nende tähendust, sundides täitma formaalseid reegleid ja tugevamalt konstitueerima oma tegevust.

Seadusandluse lähtumine vene võimudest mõjutas baltisaksa seltside rolli ja nende suhet kohalike rahvaste organisatsioonidesse. Peterburi ametimeeste jaoks oli nende sisuline erinevus väiksem kui *Landestaati* ideoloogide arvates. Sellega hakkas kaduma maarahva seltside alavääristamine. Muutus ka olukord, kus baltisaksa vabatahtlikud organisatsioonid esindasid *Landestaatiga* mitte kõige paremates suhetes olevaid ühiskonnakihte – liberaalset kodanlikku avalikkust.

Peale baltisakslaste juriidiliste õiguste kärpimist muutusid nende organisatsioonid sakslaste jaoks *Landesstaati* sümboliteks, selle *de facto* kandjateks.⁴⁹ Selle tagajärjeks oli teravam eristumine maarahvast. Nende tendentside lähem vaatlemine ei kuulu aga praeguse artikli teemaderingis.

Viited ja kommentaarid

¹ Jürgen Habermas. Strukturwandel der Öffentlichkeit. Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft. Neuwied am Rhein, 1962.

² Thomas Nipperdey. Verein als soziale Struktur in Deutschland im späten 18. und frühen 19. Jahrhundert. // Geschichtswissenschaft und Vereinswesen im 19. Jahrhunderts. Göttingen, 1972. S. 12, 15, 22.

³ E. Karu. Maaseltside osa talurahva kultuurielu ümberkujundamisel 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi algul. // Eesti külaelu arengujooni. Tln, 1985; E. Karu. Selskije kulturno-prosvetitelnoje obštšestva v Estonii vkontse 19-natšale 20 vv. Dissertatsioon ajalookandidaadi kraadi taotlemiseks. Käsikiri Eesti TA raamatukogus. Tln, 1988.

⁴ Ljürjo. Lesegesellschaften in den baltischen Provinzen im Zeitalter der Aufklärung. Mit besonderer Berücksichtigung der Lesegesellschaft von Hupel in Oberpahlen. Teil I. Zeitschrift für Ostforschung. 1990, Heft 4. S. 567-568;

⁵ Üheltpoolt linnakodanike ja teisalt haritlaste ning ettevõtjate maailmavaatelisest erinevusest Saksamaal vt: J. Kocka. Bürgertum und Bürgerlichkeit als Probleme der deutschen Geschichte vom späten 18. zum frühen 20. Jahrhundert. In: Jürgen Kocka (Hg.).

Bürger und Bürgerlichkeit im 19. Jahrhundert. Göttingen, 1987. S. 21-63. Balti oludes ei olnud need erinevused 19. sajandi esimesel poolel nii selgelt eristatavad.

⁶ Vt lähemalt: A. D. Stepanski. Istoriija Obštšestvennoh organizatsij dorevolutsionnoi Rossii. Moskva, 1979.

⁷ 19. sajandi jooksul jõustusid mitmed seltside tegevust puudutavad seadused: näiteks ukaas salaseltside kohta 1.8. 1822. a, kinnitatud 21.4. 1926 (PSZ I, T. 38 N 29151); seadusevastastest seltsidest 27.3. 1867 (PSZ II, T. 42 N 44402) ja 4.6. 1874 (PSZ II, T. 49 N 53606).

⁸ A. D. Stepanski. Materialo legalnoh obštšestvennoh organizatsii Tsarskoi Rossii (seredina XVIII v.-fevral 1917 g.). Arheografitšeskii ježegodnik za 1978 god. M. 1979. S. 74. Paradoksaalne on Venemaa seadusandluse puhul ka see, et seltside põhikirjade kinnitamine tsaari poolt läbi Ministrite Komitee seadustati alles 1897. a lõpus, so ajal, kui tegelikkuses kinnitati valdav enamus seltsi ministeeriumite poolt, mis oli seadustega reguleerimata (A. D. Stepanski. Samoderžavije i obštšestvennoje organizatsii Rossii na rubeže XIX-XX vv. M. 1980. S. 7).

⁹ K. Iljinski. Tšastnoje obštšestva. Sbornik zakonov, rasporjaženii pravitelstva i rešenii Pravitelstvujuščago senata s prilozhenijem normalnoh i obraztsovoh ustavov i spravotšnoh svedenii o sobranijah, sjezdah, lektisjah, kursah, loterejah, vštavkah, bibliotekah i t. p. Riga, (1913).

¹⁰ A. Raendi. Eesti Põllumeeste Seltside tegevusest 1905. aastani. Dissertatsioon ajalookandidaadi kraadi taotlemiseks. Käsikiri TÜ raamatukogus. Trt, 1975. Lk 46-47; O. Ibius. Balti mõisnike katsed eesti põllumeeste seltside sõltuvuses hoidmiseks XIX sajandi teisel poolel. ENSV TA Toim. Ühiskonnateadused. 1966. Nr 4.

¹¹ H. Neuschäffer on rõhutanud, et Sotsieteeti ei või rüütelkonnast eristada; pigem tuleb teda käsitleda aadliomavalitsuse põllumajanduskojana: vt Hubertus Neuschäffer. Liivimaa Üldkasulik ja Ökonoomiline Sotsieteet ning tema vahekord rüütelkonnaga. // Liivimaa Üldkasulik ja Ökonoomiline Sotsieteet 200. Akadeemilise Baltisaksa Kultuuri Seltsi konverentsi materjale. 25. septembril 1992 Tartus. Trt, 1994.

¹² H. Kruus. Liivimaa rüütelkonna rünnak eesti seltside vastu 1881. aastal. // Eesti ajaloo XIX sajandi teisel poolel. 60-80-ndad aastad. Lühijuurimusi. Tln, 1957. Lk 200.

Senaator Manasseini revisjoni käigus koguti muude materjalide seas ka andmeid Liivimaa seltside kohta. Sillakohtute ja vallavalitsuste esitatud seltside ankeetlehtede andmete kõrval on toimikus ka Liivimaa kubermneri aruanne viimase seitsme aasta jooksul kinnitamata jäänud seltside kohta 4. aug. 1883. a (mustand) EAA. 296-5-3971. L 176 p.

¹³ Liivimaa kuberner senaator Manasseinile 4. aug. 1883. a (mustand) EAA. 296-5-3971. L 176 p.

¹⁴ O. Ibius. Lk 414.

¹⁵ Lindenhof'i, Papendorf'i, Smilten-Palzmar -Serbigal-Adsel'i, Salis'e ja Sissegal'i põllumeeste seltsid EAA. 296-5-3971. L 176.

¹⁶ Palve esitati 34 lätlaste ja 2 sakslase poolt (Liivimaa kuberner senaator Manasseinile 4. aug. 1883. a (mustand) EAA. 296-1-3971. L 178.)

¹⁷ Samas. Palve oli esitatud 117 eestlaste poolt.

¹⁸ Samas.

¹⁹ Samas. L. 178-178 p.

²⁰ T. Jansson. The Age of Associations. Scandinavian Journal of History 13, 1988. P 334, 338; T. Jansson. Adertonhundredalets associationer. (Summary: Nineteenth-Century Associations. Research and Problems concerning an Explosive Vacuum or Principles and Forms of Organization between Two Social Formations circa 1800-1870). // Studia Historica Upsalaensia 139. Uppsala 1985. P 261.

²¹ T. Nipperdey. Verein als soziale Struktur im 18. und 19. Jahrhundert. Geschichtswissenschaft und Vereinswesen im 19. Jahrhundert. Göttingen, 1972. S. 32-33.

²² Liivimaa kuberner senaator Manasseinile 4. aug. 1883. a (mus-

tand) EAA. 296-5-3971. L. 173 p.

²³ Samas.

²⁴ A.D. Stepanskij. Samoderžavije i obščestvennoje organizatsii Rossii na rubeže XIX-XX vv. Moskva, 1980. S 35.

²⁵ EAA. 296-5-3971. L 175 p-176.

²⁶ Liivimaa kuberner senaator Manasseinile 4. VIII 1883. a EAA. 296-5-3971. L. 177 p.

²⁷ Eelpool toodud põllumeeste seltside asutamise poleemikates esines tihti selliseid väiteid, nagu esitas Eestimaa Rüütelkonna peamees parun Wrangell, et väikepõllumehed ei suuda hakkama saada põllumeeste seltsidele ettenähtud ülesannete täitmisega (O. Ibius. Lk 411).

²⁸ EAA. 296-5-3971. L. 174 p.-175 p. Samad faktid on Venemaa Riiklikus Ajaloo Keskarhiivis Peterburis asuva asjaajamistoimiku põhjal esitanud käsikirjalises dissertatsioonis K. Veskimägi (vt: K. Veskimägi. Eesti rahvaraamatukogude arengulugu XIX sajandi algusest 1917. aastani. Dissertatsioon pedagoogikakandidaadi kraadi taotlemiseks. Käsikiri TÜ Raamatukogus. Trt, 1963. Lk 175-181). Kubernerite aruande vastavus asjaajamistoimikule tõestab meile Manasseinile esitatud andmete usaldatavust.

²⁹ Tartu sillakohus teatas Liivimaa kubernerile 16. 03. 1883. a, et Otepää kihelkonnas on Ugaunia-nimeline lugemisselts (Lese-Verein), mis saatis 1880. a aprillis oma põhikirja Pühajärve vallavalitsuse kaudu Liivimaa kubernerile. EAA. 296-5-3971.

³⁰ K. Veskimägi. Lk 181.

³¹ Samas. Lk 234-238.

³² H. Kruus. Lk 205.

³³ K. Veskimägi. Lk 251.

³⁴ H. Kruus.

³⁵ K. Veskimägi. Lk 180.

³⁶ E. Karu. Maa kultuurhariduslike seltside asutamisest Liivimaa

kubermangus.//Muunduv rahvakultuur: Etnograafilisi uurimusi. Toimetanud Ants Viires. Tln: Eesti Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut. 1993. Lk 163.

³⁷ H. Kruus. Lk 205.

³⁸ Laatre köstri, laulukoori juhi F. Ahrensi kiri ümbruskonna aadlikele 20.9.1869.a (EAA. 3746-1-1. L 1); "Sangaste-Latre Laulo-ja Mängo Koori Põhjuse Kirri ehk Statuti" (Samas. L 5).

³⁹ Likvideerimiskoosoleku protokoll (EAA 3746-1-1. L 7a), Sangaste-Laatre kihelkonna muusikaseltsi asutamiskoosoleku protokoll (Samas. L 8).

⁴⁰ E. Karu. Selskije kulturno-prosvetitelnoje obščestva v Estonii S 26-28.

⁴¹ Võru sillakohus Liivimaa kubernerile 12. aug. 1883. a. EAA. 296-5-3971. L 297.

⁴² Vana-Võidu vallavalitsus Viljandi maakonnaülemale 30. 02. 1902. a. EAA 350-1-129. L 14 p-15.

⁴³ H. Saag. Sikana Jaan Tammann eesti rahvuslikus liikumises. Diplomitöö. Juhendaja dots A. Must. Käsikiri TÜ üldajaloo õppetooli raamatukogus. Trt, 1987. Lk 68.

⁴⁴ Samas. Lk 67.

⁴⁵ Spravotšnaja knizka Lifljandskoi gubernii na 1889 god. II otdel. A. Ukazatel tšastnoh obščestv, kass i utšreždenii Lifljandskoi gubernii. Riga, 1889.

⁴⁶ Liivi-, Eesti- ja Kuramaa kindralkubernerite kantselei Eestimaa kubernerite kantseleile. EAA. 29-2-512.

⁴⁷ R. Põldmäe. "Vanemuise" teater 1881-1906. Tln, 1985. Lk 21, 296.

⁴⁸ E. Karu. Maa kultuurhariduslike seltside asutamisest. Lk 159.

⁴⁹ E. Jansen. Voluntary Associations in Estonia. The Model of the 19th Century. Proc. Estonian Acad. Sci. Humanities and Social Sciences. 1993, 42. P. 2.

VALLA PASSIREGISTRID DEMOMEETRILISES UURIMISTÖÖS.

KABALA VALLA PASSIREGISTER

Aadu Must

1. Passidokumentatsioon

1.1. Passidokumendid rahvastikuloo allikate süsteemis

Eesti Ajalooarhiivi kõige populaarsemateks allikmaterjalideks on rahvastikulugu käsitlevad arhivaalid – hingeloendid ja kiriku meetrikaraamatud, ka adramaarevisjonide protokollid. Professionaalsed ajaloolased kasutavad neid peamiselt ajaloolise demograafia ja asustusajaloo uurimiseks, amatöörajaloolased aga suguvõsa ajaloo või kodukoha mineviku tundmaõppimiseks. Tänu hingeloenditele ja kirikuraamatutele on Eesti rahvastikulugu kuni 1858. aastani suhteliselt hästi läbi uuritud, sajandi viimase nelja kümnendiku uurituse tase aga tunduvalt tagasihoidlikum. Üllataval kombel kehtib see isegi genealoogiliste tööde puhul, kus nimetatud aastakümnete andmestik on tavaliselt hõredam kui ajas hoopis kaugema 19. sajandi algupoole osas.

Tavakasutajate jaoks on hingeloendid omandanud väga suure usaldusväärsuse. Mitmed uurijad ja omaaegsed praktikud on aga kokku põrganud hingeloendites esineva *fiktiivsete elanike probleemiga*.¹ Varasema perioodi osas on see enam märgatav linnade puhul. Need on *ühelt poolt linnas elavad kuid maal maksunimekirjades olevad ja teisalt maal teotsevad kuid linna hingekirja kantud isikud* või näiteks Kuressaare linna 1811. a hingeloenditesse kantud rühm inimesi, kes *eluneb ja leiab teenistust maal ning on linnaga seotud ainult selle loendi kaudu*.²

Kaheksa aastat pärast viimast hingeloendust, 1866. aastast, algab vallaliikmete nimekirjade seeria. Need dokumendid jätkasid hingeloendite traditsioone ning olid nendega isegi vormiliselt seotud (perekonnanumbrite märkimine viimase hingeloendi järgi). Meie teema seisukohalt on aga eriti oluline see, et neis nimekirjades omandas vastuolu inimeste *ametliku ja tegeliku* elukoha vahel väga suure ulatuse. Näiteks ühes juhuslikult valitud Tartumaa vallas, Ahjal, elas Esimese maailmasõja algul 690 inimest, kes ei olnud selle valla hingekirjas.³

Ülalnimetatud vastuolud on *bürokraatlikku laadi*. Nii 1816./19. aasta talurahvaseaduste kui 1894. aasta passiseaduse järgi olid talupojaseisusest inimesed kin-
nistatud põllumajandusliku kogukonna juurde ja pidid

seisma selle hingekirjas, ükskõik, kus nad siis tegelikult viibisid.⁴ Linnadesse ja vabrikuasulatesse siirdunud talupojad jäid endiselt mõisa/valla hingekirja. Väga muutlikud olid näiteks mõisates elavate töölisklaadi kuuluvate inimeste hingekirja kandmise reeglid: kord võisid nad olla märgitud töölistena selle mõisa alla, kus nad tegelikult elasid, siis jälle lubati neid kirjutada ainult linnade alla või tehti neist talupojad.⁵ Kuna tegemist oli fiskaalsete dokumentidega (mitte aga politseinimekirjadega, mis peavad näitama iga inimese täpset elukohta) oli *fiktiivse elanikkonna probleem* neisse paratamatult juba eos sisse programmeeritud.

Tähtsamateks allikateks, mis aitavad hingeloendite ja valla liikmete nimekirju *järele aidata*, on passidokumendid. Oigupoolest koosneski valla elanike arvestamise dokumentatsioon kolmest paralleelsest raamatust – valla liikmete nimekirjast, antud vallas viibivate võõra kogukonna liikmete nimekirjast ning väljaantud passide registreerimise raamatust (= passiregistris). Viimasele dokumentide liigile ja selles peituvatele võimalustele ongi pühendatud järgnev käsitlus.

Senises Eesti ajalookirjanduses on passidokumentatsioon leidnud vähe kasutamist. Arvestatavaks ja huvitavaks uurimuseks on P. Pirsko magistritöö, milles antakse ülevaade lähirändest Virumaal.⁶ Episoodiliselt on passide andmeid kasutanud mitmed Eesti ja Läti autorid, tuginemata siiski vahetult passiregistritele, vaid ametliku passistatistikale või aruandluse dokumentidele.⁷

1.2. Passid ja nende kasutamise kord

Vastavalt Venemaa 19. sajandi tõekspidamistele oli *pass vahendiks, mis võimaldas riigi julgeoleku huvides teostada järelevalvet kahtlaste isikute üle*.⁸

Passid võeti Venemaal kasutusele 18. sajandi algul, 1763. aastast omandasid nad fiskaalse iseloomu. Eesti talupoegade ellu jõudsid passid 19. sajandil. Vastavalt 1816./19. aasta talurahvaseadustele oli talupoja ajutine viibimine väljaspool kodukohta võimalik vaid passi olemasolu korral. Kuni 1850. aastani Liivimaal ja 1858. aastani Eestimaal oli passide andmine talupoegadele küllaltki piiratud. Eriti keeruline oli saada passi väljapoole

sünnikubermangu asumiseks. Liivimaal tuli selleks nõusolek hankida rüütelkonna maanõunike kolleegiumilt ning passi vormistas kubermanguvalitsus.⁹ 1842. aastal publitseeritud vabrikuseadus nõudis, et kõigil vabrikutes töötavatel Balti kubermangude kroonutalupoegadel oleks ette näidata mõisavalitsusest väljastatud pass. Eramõisate talupoegade osas kehtestati see nõue aga alles 1858. aastal.¹⁰ Järevalve passikorra täitmise üle ning passita hulkujate püüdmine kuulus kuni 1889. aastani kihelkonnakohtute ning adra- ja sillakohtute pädevusse, kus peeti ka vastavaid passide registreerimise raamatuid.

Põhimõtteliselt uue korra passiasjanduses kehtestas 9. juulil 1863. vastu võetud passiseadus.¹¹

Vastavalt passiseadusele võis iga vallakogukonna liige, kes oli vähemalt 21 aastat vana, nõutada passi elamiseks riigi mistahes linnas või paigas. Selleks pidid kõik teenistuse- või ametiga seotud võlad ja kohustused olema eelnevalt tasutud, valla ja kroonumaksud ning passiraha ette makstud. Lisaks sellele tuli elatusvahenditega kindlustada kõik vallas elavad lähisugulased.¹² Pass anti tähtjaks alates 3 kuust kuni 3 aastani. Nekrutikohuslastele, kes olid saanud 25 aastat vanaks, võis passi anda maksimaalselt üheks aastaks. Väekohuslastele tuli väljastada pass punasel blanketil, mitteväekohuslastele anti aga valge pass (*valgepassimees*). Rannasõidu meremeestele mõeldud merepass, mida anti kuni kuueks kuuks, oli trükitud sinisele paberile.

Passi väljastas kohalik vallapolitsej ja pärast 1866. aastat vallavalitsus. Selle kinnitas oma allkirjaga kihelkonnakohtunik. Pärast 1889. aasta kohtureformi, mis likvideeris senise kohtusüsteemi ja sellega koos ka kihelkonnakohtud, läks passide kinnitamine vastsetl ametisse pandud talurahvaasjade komissaride pädevusse. Ent juba 1890. aastal vabastas siseministri asetäitja kindralleitnant Štšebeko komissarid passide kinnitamise kohustusest.¹³ Seetõttu on alates 1890. aastast vallavalitsuste passiregistrid ainsateks dokumentideks, mis annavad meile täieliku pildi väljaantud passide ja passisaajate kohta.

Kõigi kolme Balti kubermangu linnadesse või külladesse minekuks, aga samuti naaberkubermangudesse kuni 30 versta kaugusele Balti kubermangude piirist, võisid talupojad minna vallapassiga. Mujale Venemaale siirdumiseks pidid nad oma vallapassi vahetama maakonnakassas plakatpassi vastu, mis väljastati samaks tähtjaks, nagu selleks äraantud vallapass.¹⁴ Kohalikke vallapasse lubati kirjutada eesti keeles. Plakatpasse vormistati kuni 1885. a septembrini saksa ja vene keeles, seejärel aga kohustuslikult ainult vene keeles.¹⁵

Kõige suuremaks uuenduseks, mille 1863. a passiseadus kaasa tõi, oli talupoegadele antud õigus asuda kuni 30 versta kaugusele oma alalisest elukohast ilma mistahes passi või muu dokumendita.

Liikumisvabaduse rakendamine ei läinud sugugi

valutult. Politsei ja kubermanguvõimud kaebasid, et mistahes isikuttõendava dokumendi puudumise tõttu olevat nad kaotanud üldse võimaluse kindlaks teha, kas talupoeg on pärit tööpoolest 30 versta raadiusest või hoopiski kaugemalt; niimoodi võivat iga inimene valida endale suvalise elukoha ja ka maksude tasumisest kõrvale hiilida. Ka adrakohtunikud ja sillakohtud, kelle kohustuste hulka kuulus järevalve vabrikuasulate tööliste passide üle, olid samasuguses kimbatuses. Sellest lähtudes andis Balti kindralkuberner 1871. aastal määruse maksuraamatutest, milles teatati: *Iga talurahvakogukonna maksukohuslik liige on kohustatud omama pidevalt enda juures raamatut oma maksude maksmise kohta, et suuta tõendada oma kuuluvust valla juurde, samuti tõestada oma kohustuste täitmist kogukonna ees.*¹⁶ Varjatud lähirändepassi, maksuraamatu, nõudmise praktika lõpetas alles siseministri sekkumine 1877. aasta juunis, mil too teatas, et *see on vastuolus 1863. aasta 9. juuli seadusega, mis lubab Balti kubermangude talupoegadel 30-versta ulatuses oma alalisest elupaigast eemal viibida ilma igasuguse dokumendita. Teie poolt soovitatud maksuraamatud ei ole aga mitte midagi muud, kui need samad passid, ainult ilma tempelmaksuta.*¹⁷

Seega saame alates 1863. aastast kuni 30 versta ulatuses toimunud lähirändest pildi vaid siis, kui see toimus ametliku elukohavahetuse (ümberkirjutamise) vormis. Mõneti täielikum andmestik leidub ka vabrikuasulate kohta – siin on aeg-ajalt üritatud rakendada karmimat kontrollisüsteemi, tuginedes seejuures ülevenemaalistele seadustele ja nendest lähtuvatele ringkirjadele. Senise olukorra võttis kokku 1887. aasta vabrikuseadus.¹⁸ See nägi ette, et iga vabriku juures elav isik pidi andma oma passi vabriku juhatusse hoiule (§ 93). Vabrikuvalitsus oli kohustatud pidama tööliste nimekirja, kuhu oli märgitud iga tööliste alaline elukoht, vanus, aga samuti kust pass välja antud (§ 133). See, kas tööliste ametlik elukoht oli kaugemal või lähemal kui 30 versta, ei mänginud rolli.

1.3. Passiregistrid

Eesti Ajalooarhiivi fondidest võime leida 19. sajandi mitmekesisest passidokumentatsioonist väga erinevaid ja toredaid näidiseid, alates tavalisele paberile kirjutatud ja valla tahmatempliga varustatud tunnistustest ning lõpetades trükitud blankettidele vormistatud plakatpassidega. Teadusliku uurimistöö seisukohalt pakuvad meile aga huvi eelkõige passiregistrid, kuhu on koondatud kogu passides sisalduv informatsioon ning lisatud asjaajamise märkused.

Passiregistrid jagunevad oma sisult kaheks: väljaantud passide registriteks ning passiga antud piirkonnas viibivate võõra kogukonna liikmete registreerimise raamatuteks ehk võõraste nimekirjadeks. Viimasesse liiki kuulusid sisuliselt ka ülalnimetatud vabrikuasulate elanike nimekirjad.

Passiregistreid peeti vallavalitsustes ja kohtuasutustes. Liivimaal oli sillakohtute ülesandeks ka järelvalve vabrikuasulate elanike üle ja siinsed passide registreerimise raamatud on väga rikkad, sisaldades sissekandeid ka teistest seisustest isikute ning välismaalaste kohta.¹⁹

Ehkki nõukogulike makulatuurikampaaniate käigus on kannatanud ka passidokumentatsioon, on Eesti Ajalooarhiivi vallavalitsuste fondides säilinud üsna arvukalt vallapasside registreid. Need on eredad ja omapärased dokumendid, mis kajastavad rahvarände üldiselt tendentse ja seaduspärasusi, erinevate piirkondade vahel väljakujunenud traditsioonilisi sidemeid ja antud piirkonna ning muu maailma suhete eripära. Nii mõnigi passiregister võiks olla põhiallikaks huvitavale uurimusele. Näiteks ranna-alade passiraamatute põhjal võib uurida kalurite püügiretkete geograafiat,²⁰ Lõuna-Eesti piirialade passiregistrid pajatavad üht-teist eestlaste-lätlaste suhetest.

Käesoleva artikli illustreerimiseks oleme püüdnud valida võimalikult *tavalise*, aga sealjuures esindusliku andmestikuga passiregistri.

Valik langes Viljandimaal, Pilistvere kihelkonnas asunud Kabala kroonumõisale. Sellise valiku kasuks rääkis üheltpoolt mõisa asend. Ta asus Kesk-Eestis, piirkonnas, kus suhteliselt lähedale jäävad nii Tartumaa kui Pärnumaa, aga lisaks sellele veel kubermangu piir ning selle taga asuvad Järva, Harju, Viru ja Läänemaa. Kabala oli selles mõttes sobivalt *tavaline* mõis, et vallas ega selle vahetus naabruses ei asunud suuri tööstusi, mis oleksid pannud paikkonna oludele oma erilise pitseri. Ka linnad asusid piisavalt kaugel. Samal ajal oli tegemist Viljandimaa ühe suurema mõisaga, mis annab andmetele vajaliku representatiivsuse. Ja muidugi mängisid väga olulist rolli allikalised kaalutlused – Kabala kohta on arhiivis säilinud nii passiregistrid²¹ kui ka vajalikud võrdlusalused, eelkõige valla liikmete nimekirjad.²² Nagu selgus, ei saa me siiski piirduda päris puhtalt ühe mõisa passiregistri analüüsimisega: mõnede *ebatavaliste* näidete toomiseks olen sunnitud pöörduma Liivimaa kubermangu omaaegse suurima tööstuskeskuse, Sindi vabrikuasula vahetus naabruses asunud Sindi valla passiregistri poole.²³

1.4. Passiregistri andmestik

Passide registreerimise raamatute vormistamises esineb mitmeid erinevusi, kuid üldjuhul pidid nad vastama seadusega kehtestatud vormile. Kabala ja Sindi passiregistri²⁷ aluseks on saksakeelsed trükitud tabelikujulised lehed. Vaatleksime neid sissekandeid lähemalt.

1. Järjekorra number lähtub jooksva aasta asjaajamisest, ei anna passisaaja kohta täiendavat informatsiooni ega oma seost teiste aastate sissekannetega.

2. Talu number seob passiregistri sissekanded varasema perioodi osas hingeloenditega ning hõlbustab täiendavate andmete otsimist vastava isiku kohta; ajapikku muutub vastava lahtri täitmine üha harvemaks (võib-olla olid passisaajad kaotanud sideme konkreetse taluga?).

3. Passisaaja nimi. Vastavalt seadusele tuli passi ja passiregistrisse kirjutada inimese ees- ja perekonnanimi. 27. aprillist 1882 pärineb siseministri ringkiri kuberneridele,²⁵ milles nõutakse, et passidesse oleks lisaks perekonnanimele kindlasti kantud ka isiku hüüdnimi. Eesti passiregistris on seda tegelikult juba varem praktiseeritud. Kajastuvad ka nimemuutused (nimede probleemist vt lähemalt allpool).

4. Passisaaja vanus. Passiregistris esitatud vanuseandmeid saame kontrollida valla nimekirjast, kus on lisaks hingeloenduse ja nimekirja koostamise aegsele vanusele esitatud ka täpne sünniaeg.²⁶ Võrdlemisel selgubki, et passiregistris vanuseandmetes on rohkesti ebatäpsusi. Mõned inimesed püsivad, nagu muinasjutus, läbi aastate ühevanused (vanus on koos muude isikuandmetega vanast passist mehhaaniliselt maha kirjutatud). Ilmneb, et näiteks Kabala mees Jaan Saks pidi olema sündinud 1800., 1801., 1802., 1803. ja 1806. aastal. Esineb juhtumeid, kus mõnda aega ühevanusena püsinud isiku vanusele liidetakse korraga 10 aastat. 1-5 aastane viga vanuseandmetes on üsna tavaline.

5-9. Isikukirjeldus (pikkus, juuste ja silmade värv, jume, erilised tunnused) võiks huvi pakkuda nii suguvõsa ajaloo uurijatele kui antropoloogidele.

Näiteks Sindi inimesed olid passiregistri andmetel valdavalt blondid ja heleblondid (ka *hele, kollakas*). Harvemini pruunide või koguni mustade juustega. Silmad olid enamasti hallid, sinised. Mõned inimesed olid ka pruunisilmsed. Jume oli valge, harvemini punane või punetav, tõmmu või pruun, mõnedel vanematel inimestel kollane. Vahel on samasse lahtrisse kantud veel *sile* või *tasane*. Eritunnustest on mõnel märgitud näoarme.

Täiskasvanud meeste pikkuseks on reeglina 160-169 cm. On ka märkimisväärsed erandeid. 1871. aastal on Sindist Peterburgi sõiduks passi saanud 18 aastane Jaan Kumm, 107 cm pikk. Ka hilisemates sissekannetes pole ta pikemaks kasvanud. Kõige pikemad mehed on olnud 22 aastane Hendrik Jantson, mustade juuste ja hallide silmadega mees, kes sai 1881. aastal passi Narva asumiseks, ning 20 aastane Jaan Pärn, blond, hallide silmadega ja valge jumega mees, kes on läinud Lätimaale. Mõlemad olid 182 cm pikad. Naisterahva pikkuse kohta pärineb esimene teade 1867. aastast. Sellest saame teada, et Kadri Blumenfedt, 20 aastat vana, oli 156 cm pikk. Lühemad naised olid 151 cm. Pikim naine oli Liisa Kumm, 169 cm pikkune tumedajuukseline ja pruunide silmadega 26 aastane naine, kes alates 1876. aastast on võtnud passi Peterburgi.

Tähelepanuväärne on veel see asjaolu, et nende inimeste passid, kelle välimust kirjeldavad lahtrid on täitmata, on väljastatud politsei- või kohtuasutuste aadressil.

10. Usutunnistuse lahtrisse on märgitud kas tegemist oli luterlase või apostliku õigeusku kuuluva inimesega. Riigivõimud pidasid väga tähtsaks, et see lahter oleks korralikult täidetud. Näiteks 1884. a 28. aprilliga dateeritud ringkirjas kordas siseminister ranget nõuet, et Balti kubermangude talupoegade passidesse ilmtingimata nende usutunnistus märgitaks. Sinodi ülemprokurör olevat talle kaevanud, et vastasel juhul loetakse Venemaal kõik eestlased ja lätlased automaatselt luterlasteks ja need õigeusklikud eestlased-lätlased, kes vene keelt ei oska, sellega uues kohas õigeuskliku elanikkonna juures võraks jäävad.²⁷

11. Rände sihtkoha märkimiseks on kasutatud läbisegi eesti, saksa ja venekeelseid kubermangu, kreisi, linna, valla, eeslinna või asula nimesid. Üks ja seesama isik võis samas kohas töötades saada passi kord *Narva*, kord *Kreenholmi*, siis *Jamburgi kreisi*, *Narva vabrikusse* või *Stieglitzi vabrikusse*. Samuti vaheldusid *Pärnu* ja *Papiniidu* (Papiniidu oli Pärnu agul) ning *Venemaa* oma linnade, kubermangude ja kreiside nimedega. Mõnel juhul on registrisse kirjutatud detailne Venemaa postiaadress – kelle kontoris pass saata.

12-13. Passi väljaandmise ja kehtivuse aega kajastavatesse lahtritesse on kantud korrektselt aasta ja kuupäev.

14. Passi eest tasutud summa. Aastase passi eest on kasseeritud 1.- rbl, 1 rbl 20 kop ning 1 rbl ja 50 kop. Vanadele, vigastele ja väga vaestele vallaliikmetele on antud pass tasuta. Just tasuta passide hulgas leidub rohkem pikaajalisi, so 3 aasta passe.

15. Passi tagastamise lahtrid on läbivaadatud passiregistris täitmata.

16. Märkuste lahter võib anda mitmekülgset lisa informatsiooni. Siin on märkusi, mis viitavad passi postiga saatmisele ja seejuures politsei- ning kohtuasutuste vahenduse kasutamisele. Mõnel juhul annab märkuste lahter teavet passivõtja majandusliku seisundi kohta. Pikemaajalise tasuta passi saajate kohta on selgitatud: *vaene vigane*, *vana sant*, *toidab oma santi*, *väga vaene*, *haiglane*, *vabaksostetud nekrut* jne.

Passiregistrite lähem tundmaõppimine teeb ettevaatlikuks nende täht-tähelise tõlgendamise suhtes, sest seadusega kehtestatud rangetest nõuetest on üsna sageli hälbitud. Üheks üllatuseks on 1863. aasta passiseaduses kehtestatud 30 verstalise liikumisvabaduse ebarajjekindel arvestamine passidokumentides. Seda on eriti huvitav vaadata Sindi valla passiregistri näite varal (vallavalitsus asus vabrikualevi vahetus naabruses). Ilmneb, et ka peale 1863. aastat on siin ajuti Sindi vabrikusse ning Voltveti vabrikusse siirdujatele passe antud

(kui sillakohus hakkas vabrikult kõigi tööliste passe nõudma, tuli vallavalitsusel need välja anda).

Vastavalt seadusele võis passi anda tähtajaga kolmest kuust kuni kolme aastani. Kabalas on Lepametsa Tõnis Teder, 18 aastat vana, ühekorraga saanud tasuta passi Tallinnas elamiseks kuni 25 aastaseks saamiseni, so 7 aastaks.

Nii Kabala kui Sindi passiregistris on mitmed lahtrid algul lünklikud, lõpuks hoopis täitmata. Passiseaduse § 8 nõudis, et see, kes passi ei tagasta, tuleb kuulutada tagaotsitavaks, ja vald peab veel kolme aasta jooksul arvestades vastava kuulutuse ilmunisest tema maksud tasuma; leidmise korral tuli selline isik koju tagasi toimetada. Näib, et tegelikkuses ei suudetud tagastatud passide arvestust mitte alati korralikult sisse seada.

1.5. Andmete ettevalmistamine arvutitööluseks

Erinevalt hingeloenditest või valla nimekirjadest, mis annavad meile süstemaatilise ülevaate valla rahvastikust mingil ajahetkel, kujutavad passiregistrid endast korrastamata andmestiku kogumit – passivõtjad on raamatusse kantud just selles järjekorras, nagu neile passid välja anti. Sama isiku andmete leidmiseks järgmise aasta sissekannete hulgast tuleb need pahatihti algusest lõpuni läbi lugeda. Ilma suurema vaevata on võimalik välja selgitada ainult igal aastal välja antud passide arv ning domineerivad tõmbekeskused. Nii sobivad passiregistrid lausa ideaalselt arvutitööluseks – see võimaldab neis sisalduva informatsiooni korrastada ning avada andmetes leiduvad mitmekülgsed seosed.

Kasutasime andmestiku korrastamiseks andmetöölusprogrammi foxBase. Andmed on sisestatud ülalkirjeldatud tunnuste kaupa; ees- ja perekonnanimi on esitatud kahe eraldi tunnusega, täiendavalt on lisatud passivõtja sugu.

Peale andmete sisestamist ning enne andmetööluse algust oli vaja lahendada veel mitu probleemi. Neist kõige olulisem oli nime probleem.

Andmefaili sorteerimisel ilmnis, et nimesid on tunduvalt rohkem, kui füüsilisi isikuid. Mõnel inimesel oli peaaegu igal aastal uus nimi. Antud andmestik võib olla huvitavaks keele-ajaloo ja onomastika allikaks. 1850. aastatel on passiregistris kasutatud vana kirjaviisi, mis 1860-80. aastatel asendus järkjärgult uue kirjaviisiga. Kadusid kahekordsed *d*, *b* ja *g-d* (Lubbi -> Lubi, Labbidas -> Labidas); *tz* ja kohati *c* asenduvad *ts*-ga, normaliseerub *e* ja *ä* kasutamine (*Perl* -> *Pärl*, *Pern* -> *Pärm*), juurdus häälduspärane kirjaviis (*Klasen* -> *Klaassen*, *Pahl* -> *Paal*, *Rosenlil* -> *Roosenlill*, *Sieman* -> *Siemann* jne. Kohati on nimesid ka tahtlikult muudetud (*Heabby* -> *Häbbi* -> *Abi*, Tõnu Mullikas -> Tõnis Blumberg); vallakirjades leiduv Rein Juudas on saanud Venemaale sõiduks passi juba *Judashevina*.

Ebajärjekindel oli nii perekonnanime kui ka eesnimede kirjutamine. Näiteks 1855. aastal Kabalas sündinud Anne Pakk on erinevate aastate passides *An Pakk*, *Anno Pak*, *Ano Bak*, *Anne Pakk*; üks Sindi mees on 1861-69. aasta passiregistris kord *Peter Blumenfeld*, *Peter Plumfeld*, *Peter Plumfelt* ja *Peter Blumfelt*; Matiisenite perekonnanimi on passiregistris olnud *Mattiesen*, *Mathiesen*, *Mattisen*. Kirjutaja suvast ning vahel ka passisaaja rändesihist sõltuvalt varieeruvad *Georg* ja *Jüri* ning *Tõnu*, *Tõnis* ja *Anton*. Täiesti kaootiliselt on vaheldunud *Anud*, *Anned* ja *Annid*.

Arvutitöötlus eeldas kõigi nimede ühtlustamist. Selleks tuli teostada erinevate tunnuste järgi korduvaid rühmitusoperatsioone. Ühele kujule on viidud ainult nende isikute nimed, kelle identsuses ei olnud kahtlusi. Kahtluse korral oleme nad lugenud kaheks eraldi isikuks.

Tabel 1

Kabala valla passide sihtkohad 1853-82. a

Sihtkoht	Passe (aastaid)
Tartu linn	624
Tartumaa mõisad	55
Pärnu linn	246
Pärnumaa mõisad	197
Sindi asula	303
Voltveti asula	135
Viljandimaa mõisad	263
Võrumaa	13
Saaremaa	2
Riia	60
Läti ala muud kohad	27
Tallinn	448
Harjumaa	34
Järvamaa	114
Virumaa	50
Läänemaa	2
"Eesti kubermang"	73
Venemaa	420
Peterburi	118
Narva	287
Soome	2
Teadmata jm	20
Kokku	3493

2. Passirände kestvus ja iseloom

2.1. Passiränne ja ametlik elukohavahetus

Kabala passiraamatute andmeil on 1853-82 võetud passe 3493 inim-aastaks. Füüsilisi isikuid, kes passivõtjate nimekirjast läbi käib, oli 886. Neist ainult ühel korral on passi võtnud 342 inimest (neist 79 ilmuvad registrisse alles alates 1880. aastast ja suure tõenäosusega võib nende nimesid leida veel hilisematest, seni läbi vaatamata sissekannetest). Korduvaid passivõtjaid on 544 ja nad on elanud passiga väljaspool koduvalda keskmiselt 5,6 aastat.

Enam kui need statistilised andmed huvitab meid antud juhul allika usaldusväärsus ja interpreteerimise võimalused. Kas keskmine passimigrant, töötanud 5-6 aastat naabervallas, linnas või vabrikus, tuli koju tagasi või, vastupidi, kolis siit lõplikult ära?

Kontrollisime pisteliselt passiregistris esinenud isikute ümberkirjutuse andmeid valla nimekirja järgi.²⁸ Passiregistrisse kantud inimestest 143 kohta leidsime märkmed nende ametliku teisale ümberkirjutamise kohta. Neist 117 juhul oli märgitud ka ümberkirjutamise aasta, 118 kohta uus *alaline elukoht*. Need isikud, kelle passid 1880. aastal või hiljem veel kehtisid, on tabelis teistest lahutatud, sest tõenäoliselt jätkuvad neist suure osa kohta sissekanded veel hilisemates registris ning tabelis antud ajaintervalli on seetõttu tegelikult mõnevõrra suurem.

Nagu tabelitest (vt tabel 2 ja 3) selgub, on suurema osa inimeste puhul viimase passi kehtivuse lõppemise ja ametliku alalise elukoha muutmise vahel lühike vahe. Kaks inimest on vormistanud ümberkirjutuse koguni enne passi tähtaja lõppu. Kahel juhul kolmest on viimases passis märgitud elukoht saanud rändaja uueks ametlikuks elukohaks: mõningatel juhtudel on kolitud selle vahetusse naabrusse.

Tabelis esinevate ajaintervallide tegelik tähendus vajab põhjalikumalt analüüsi. Mõnedel juhtudel on passivõtjad tõepoolest maakuulajatena tulevast elukohta üle vaatamas käinud, siis kodukohta naasnud ning hiljem, peale ametlike paberite vormistamist, juba lõplikult ära kolinud (Aadu Hints, Aadu Rattaseppa, Mihkel Rauga ja Mihkel Schultsi sõit Kaukaasiasse). Hoo pis vähem tõenäoline on aga see, et näiteks viis aastat Narva vabrikus töötanud Hans Järvekülg või kuus aastat Peterburis elanud Karl Steinberg oleksid enne lõplikku ja ametlikku ärakolimist tõepoolest kaheks aastaks koduvalda tagasi kolinud. Võib arvata, et suur osa tabelis ilmnevatest intervallidest viitavad ilma ametliku passita võõras kohas elamise võimalusele (selle probleemi juures peatume lähemalt allpool).

Nagu tabelitest näeme, esines passirände ja ametliku elukoha vahetuse vahel tihe seos. Ligi veerand korduvatest passivõtjatest on koduvallast lahkumise amet-

Tabel 2

Intervall passi lõppemise ja ametliku elukohavahetuse vahel

Aja intervall (aastaid)	Viimane pass lõppes			
	enne 1880. a		1880. a või hiljem	
	arv	%	arv	%
-1 ... 2	38	52,1	29	65,9
3... 5	12	16,4	2	4,5
6 ... 10	11	15,1	8	18,2
11 15	5	6,8	4	9,1
16...20	3	4,1	1	2,3
20 ...	4	5,5	0	0
Kokku	73	100	44	100

Tabel 3

Viimase passi sihtkoha ja ametliku ümberkirjutuse kohtade võrdlus

Võrreldes viimase passi sihtkohaga	arv	%
sama koht	76	64,4
vahetu naabrus	9	7,6
mujale	33	28,0
Kokku	118	100

likuks elukohamuutuseks ümber vormistanud. See osakaal polegi nii väike, kui arvestame veel seda, et osa passimigrante on passiga kodukohast eemal viibides surnud. Pealegi on tegemist minimaalse ametlike elukoha muutuste arvuga, sest käesolev passiregistrite andmefail ei ole veel ühendatud ametlike ümberarvestusnimekirjade andmestikuga.

2.2. Passirände aegread

Neid inimesi, kes on vähemalt 5 aastat **järjest** võtnud passi samasse kohta, oli 185. Kõige rohkem leidis neid linnades ja vabrikuaulades – Tartus (44), Tallinnas (27), Sindis (23), Pärnus (19), Narvas (16), Veneemaal (19).

Mujal elamise aegread on kohati pikad. Andres Tikk on 18 aastat ilma vaheaegadeta võtnud igal aastal passi Virumaale, Jõhvi kihelkonna Illuka mõisa. Staazikamad iga-aastased regulaarsed passivõtjad on olnud veel Madis Naks, Jaan Rõuk, Hans Rõuk ja Jüri Jürgenson Tallinnas; Jaak Päril Pärnus, Jüri Abram Tartus, Anne Libe Narvas jne.

Kas ja kuivõrd säilitas passimigrant sidemed oma *alalise elukoha*, koduvallaga? Kui tihti ta oma koduvalda sattus? Kas iga-aastane passi uuendamine²⁹ toimus reaalselt kodukoha vallamajas või oli seda võimalik toi-

metada ka ametlikku kodukohta naasmata? Sellest, mil-
line on vastus nendele küsimustele, tuleneb hinnang
rände iseloomule üldse.

Veelgi keerulisem on iseloomustada sellise rändur-talupoja sidemeid oma ametliku koduvallaga kelle kohta on passiregistri sissekannetes auklik aegrida. Auklikud olid need aegread aga valdava osa vähemalt kümme aastat mujal elanud Kabala talupoegade puhul. Kabala valla mees Mihkel Päärson on vallapassiga Sindi vabrikuaulast elanud 27 aastat (1858-84). Paraku pole ta 1867., 1875., 1876. ja 1882. aastaks passi võtnud. Hans Kägu elas 17 aastat (1871-87) Kroonlinnas, kuid 1873. aasta on temalgi vahele jäänud. Kaksteist aastat (1875-86) aastat Peterburis elanud Jaan Luts puudub Kabala passisaajate loetelust koguni neljal aastal.

Mida need lüngad tähendavad? Teoreetiliselt on kaks võimalust:

1) Luts, kes on kaheistkümnest aastast ainult kaheksal passi võtnud, elas mõne aasta keisririigi pealinnas asuva vabriku juures, siis vahepeal aasta või paar koduvallas, et hiljem jälle sama tsükli korrata;

2) ta viibis ka vahepealsed aastad, (ehkki ilma ametliku passita) Peterburis.

Ajaloolase jaoks on antud juhul tegemist väga olulise küsimusega. Esimesel juhul oleks tegemist *teenimas käimisega*, teisel juhul on talupojast saanud proletaarlane.

Selleks, et ühele ülalnimetatud variantidest eelistust anda, peame enne sooritama pikema ekskursiooni tollase asjaajamise praktikasse ja püüdma kindlaks teha, kuidas toimus reaalses elus näiteks Peterburis viibivate eesti talupoegade passide uuendamine.

2.3. Asjaajamise teooria

1863. aasta passiseaduse ja Liivimaa kubermangu asjaajamise tavade järgi pidi talupoeg, kes soovis siirduda teise kubermangu, (1.) võtma vallavalitsusest valla passi, (2.) kinnitama selle kihelkonnakohtus (1889-90 talurahvaasjade komissari juures) ja (3.) selle järgnevalt maakonnakassas plakatpassi vastu vahetama. Seal võeti vallapass ära, tõmmati sellele rist peale ja hoiti 3 aastat kontrollimise eesmärgil alles. Alles nüüd, plakatpassi omanikuna võis ta teise kubermangu minna. Passi uuendamiseks pidi ta aasta- või kolme pärast, läbima uued katsumused. Vallavalitus ei tohtinud enne uut passi välja anda, kui vana oli tagastatud. Selleks pidi passi taotleja nüüd (4.) maakonna kassasse siirduma, andma kasutatud plakatpassi ära ja küsima tagasi oma vana vallapassi. Kui see käes, pidi ta (5.) minema valda, et vana vallapass sinna tagastada, saada uus vallapass, (6.) see kinnitada ja (7.) minna seda uuesti maakonnakassasse plakatpassi vastu vahetama.³⁰

2.4. Asjaajamise praktika

Vene riigis olid *asjaajamise teooria* ja *asjaajamise praktika* kohati üsna erinevad asjad. Nagu me järgnevalt näeme, juhtus seda ka passiasjades. Tolleaegsete ametiasutuste kirjavahetusest selgub, et võimude jaoks ei olnud talupoegade massiline oma kodukohast hoopis kaugel elamine täiesti tavaline nähtus. Passivõtja koduvalda loeti tema *ametlikuks elukohaks*, passis märgitud kohta aga aktsepteeriti täielikult tema *tegeliku elukohana*. Kõrged riigiametnikud ei arvanud ka seda, et üks talupojaseisusest inimene peaks oma passi uuendamisel ka tegelikkuses kogu ülalkirjeldatud asjaajamise kadalupe läbima. Asju sai ka lihtsamalt õiendada – talupojad võisid tasuta nõutavad maksud ja saada uue passi posti teel.

Vene keisririigi ametiasutuste, sh siseministri, Peterburi linnaüleva, Balti kindralkuberner ning kohalike kubermanguasutuste kirjavahetusest ilmneb, et 1860-80. aastatel tekitas passikorra tegelik juurutamine ning kontrollimine ametivõimudele väga suuri raskusi.

2.4.1. Pass postiga

1861. aastast pärineb Vene keisririigi siseministri ringkiri,³¹ milles juhatakse kuberneride tähelepanu mitmesugustele vigadele kodupaigast kaugemal viibivatele vallaliikmetele passide saatmisel ning nõutakse abinõude rakendamist, et passide saatmine posti teel toimuks ilma igasuguste viivitusteta. Kirjast ilmneb, et passide saatmine postiga oli juba siis täiesti tavapärane asi.

Tõsi – ka selles valdkonnas esines segadusi ja erinevaid arvamusi. 1867. aastal teatas posti ja telegraafiminister siseministrile, et vallavalitsused ja raed saatsid maksualustele seisustele väljastatavaid passe lubamatul kombel tasuta ametipostiga. Kuna *passide väljastamine toimub eraisikute palvel, kes on kohustatud maksma nii passide kui nende kohaletoimetamise eest, tuleb passid saata tavalise tasulise postiga ja postikulud ilma igasuguste tingimusteta sisse nõuda*.³² Probleem püsis igihaljana enam kui paarkümmend aastat. 1887. aastal soovitas Eestimaa kuberner oma ringkirjas kihelkonnakohtutele saata passid kroonupostiga mitte isikule, vaid kohalikule politseile, kes need juba ise edasi toimetab. Kui aga passi on vaja millegipärast otse isikule saata, selgitas kuberner, tuleb see saata tavalise tasulise kirjaga.³³

Ometi on postiasutused sageli keeldunud passe kroonupaketina vastu võtmast, viidates eeskirjadele mille kohaselt tasuta võivad passe saata vaid need asutused ja isikud, kelle käes need passid on asjaajamise protsessis, st kohtualuste isikute käest ära korjatuna.

Postiteenuste ulatuslikule kasutamisele passide väljastamisel viitavad ka passiregistrite eneste sissekanded. Sindi valla passiregistris on paljude passivõtjate väliste tunnuste lahtris lakooniline *teadmata*. 1881. aas-

tal on sama *teadmata* kirjutatud grupi Voltveti vabrikus töötavate vallaliikmete kohta (ilmselt on tegemist seal juba pikemat aega töötanud inimestega, kelle käest vahepealsetel aastatel passe ei nõutud, sest Sindist Voltvetti oli vähem kui 30 versta). On selge, et passitaotlejad pole oma passidel ise järel käinud – muidu saanuks nad ju üle mõõta ja ära kirjeldada. Kabala passiregistris leiame märkused, et pass on väljastatud Tartu, Viljandi või Valga sillakohtu kirja peale, Riia politsei kirja peale või ka näiteks Narva vabriku kirja peale.³⁴

2.4.2. Baltikumi talupoegade passiprobleemid Peterburis

1867. aastal on Balti kubermangudest pärit tulnukate passiasjade korrastamise initsiatiiviga esinenud Peterburi linnaülem kindral-adjutant Trepov. Meie teema seisukohalt pakub erilist huvi üks tema kiri siseministrile. Trepov kirjutab: *Paljud Balti kubermangudest pärit Peterburis elavad inimesed kaebavad, et sealsed vallavalitsused saadavad neile tagastatud plakatpasside vastu kohalikud vallapassid, mille alusel ei ole õigust pealinnas elada. Seetõttu peavad nad need tagasi saatma maakonnakassadesse ümbervahetamiseks, või sõitma selleks ise kodumaale, kus nad pole juba aastaid viibinud, elades pidevalt pealinnas ja omades mitte ainult kindlat tegevusala, vaid ka käsitööettevõtteid, (minu allakriipsutus - A.M.) – ja seepärast palusid minu eestkostet. Linnaülem leiab, et oleks ülekohtune nõuda talupoegadelt kohalesõitu ainult passi vahetamiseks, samuti nagu lubada neil passi postiga saatmise ajal ilma igasuguse passita Peterburis elada*.³⁵

Siseminister omalt poolt märgib, et viimasel ajal on ülimal määral suurenenud maksualuste seisuste esindajate arv, kes elavad Peterburis ilma kehtiva passita (so kas aegunud passiga või tavalise vallapassiga – A.M.). Asjaosalised kaebavad, et kohtadelt ei saadeta neile õigeaegselt passe ja pühivad endale väljastada ajutised õiendid.³⁶

2.4.3. Passide väljaandmise lihtsustamise katsed

Siseministeeriumi peamiseks nõudeks on olnud tugevama järelvalve kehtestamine selle üle, et vallavalitsused kõigile soovijatele, kes oma maksud õiendanud, ilma igasuguse viivitusega nõuetekohased passid välja saadaksid. Väljaspool Balti kubermange viibivatele vallaliikmetele tuli saata muidugi plakatpassid. Ühtlasi tuli vallavalitsustelt nõuda, et nad talupoegadele selgitaksid – tavalise vallapassiga või hoopis ilma passita väljaspool kubermangu elades riskivad nad langeda karmide trahvide alla.

Ühe mõeldava variandina nägi siseministeerium plakatpasside väljaandmist vahetult vallavalitsuste poolt. Ka siin ei saadud äpardusteta hakkama. Juba 1861. aastal oli siseminister oma ringkirjas rõhutanud, et vallavanematel on õigus ise plakatpasside blankette osta ja plakatpasse välja anda. Balti kindralkuberner

esitaski rahandusministrile taotluse, et maakonna maksumetitest vallavalitsustele piisavalt plakatpasside blankette eraldataks. Nagu peagi selgus, ei olnud see variant päris korrektne – Balti kubermangude vallavanemad said seadusliku aluse plakatpasse väljastada alles 1886. aastal, mil 1857. aasta passiseadust vastava sättega täiendati.³⁷ Lisaks seadustele oli muidki takistusi – asjaomased instantsid on kurbusega avastanud, et *suures impeeriumis on eesti vallakirjutajatele ainsana mõistatavast eesti keelest ja selles täidetud plakatpassist vähe abi*.³⁸

Vahepeal on innukalt otsitud muid lahendusi. Eestimaa kubermanguvalitsus, võttes teadmiseks vajaduse vähendada väljaspool kubermangu viibijate vaeva, tegi ettepaneku luua väljaspool kubermangu viibijate passiasjade korraldamiseks täiesti uus (isemajandav) institutsioon. *Sellisest vahendusinstantsist, mis võinuks tegutseda näiteks kubermanguvalitsuse juures, saanuks kõik passisoovijad vastava eritasu, näiteks 50 kop eest, passi tellida*.³⁹ Liivimaa rüütelkonna arvates võinuks selliseks vaheinstantsiks, mis kergendaks kogukonnast eemalviibijate asjaajamist, olla Liivimaa sillakohtute juurde loodavad passiekspeditsioonid.

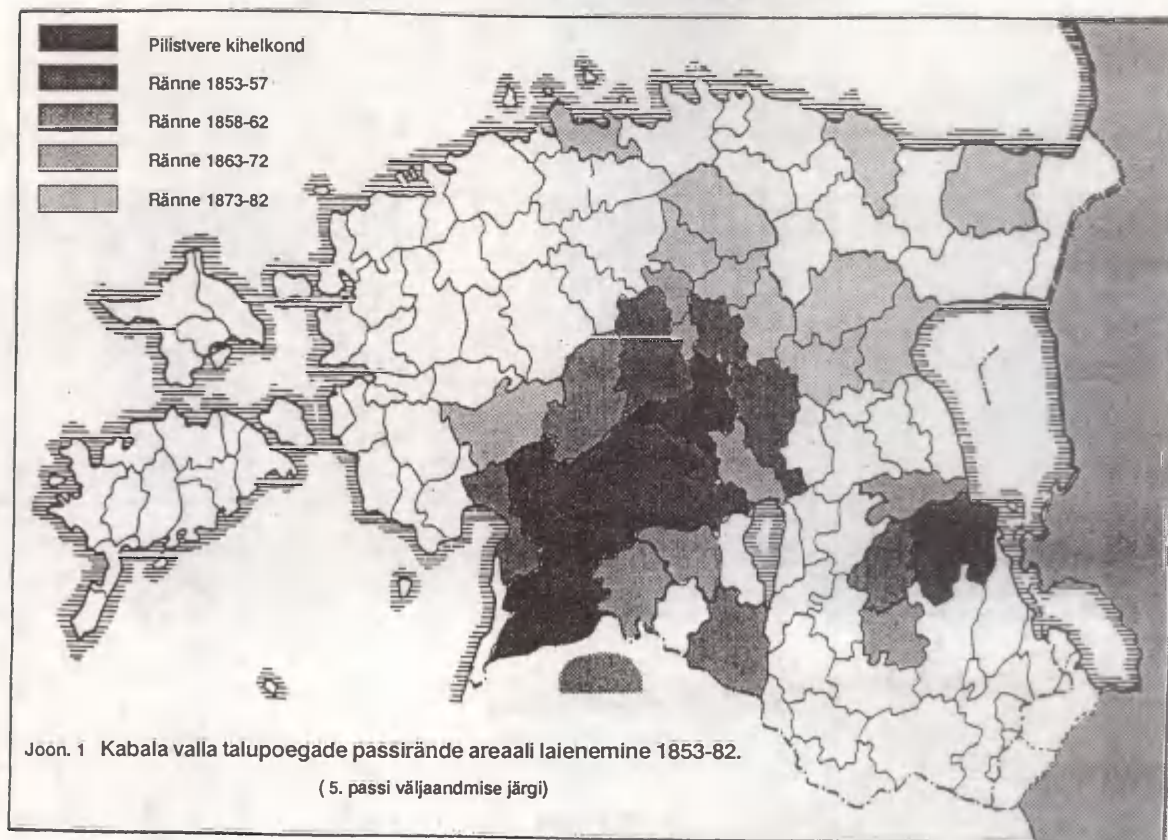
1886. aastal said Balti kubermangude vallavalitsused juba seadusliku õiguse ise plakatpasse vormistada. Keeleprobleemi enam polnud – alates 1885. aastast

käis asjaajamine vene keeles. Kolm aastat hiljem, 1889. aastal teatas Liivimaa kubermangu ametlik häälekandja, et *passide väljaandmine on vallavanema kohustus ja neil on õigus ise osta maakonna kassast plakatpassi blanketid ja anda soovijatele välja koheselt plakatpassid*.⁴⁰ Kaugematele passivõtjatele soovitati need saaja kulul tähtitud kirjana kohale saata.⁴¹

2.4.4. Kas võimud lubasid passita võõrsil elada?

Vallavalitsuste kirjavahetusest selgub, et real juhtudel pole kodust kaugel viibivad valla liikmed aastate jooksul passi uuendanud. Tüüpiline kiri räägib asjast nõnda: *Kuna nüüd olen ilma kohata ja ilma passita ei saa uut kohta, saatke mulle pass nii kiiresti kui võimalik. Kui kohapeale olen saanud, saadan raha kohe ära*.⁴² Samasuguse sisuga kirju on väga palju.

Hoopis huvitava aspekti lisab 1890. aastal Eestimaa talurahvaasjade komisjonis toimunud arutelu protokoll. Rakvere talurahvaasjade komissar seletas: *Seaduses ei ole selgeid näpunäiteid selle kohta, kas passimaksu tuleb võtta ka selle aja eest, mil kogukonna liige viibis ilma passita väljaspool valda; praktikas paljud vallavalitsused siiski võtavad seda maksu, lähtudes kaalutlusest, et kui selline valla liige haigestub ja ei ole vaesuse tõttu võimeline oma ravimise eest maksma, kandub see kohustus üle vallale*.⁴³ Mida see siis tähendab? Kas pas-

sita inimesed polnudki enam pagejad, keda seadus käs-
kis kohe tagaotsitavaks kuulutada ja jälitama hakata?
Järeldus saab olla vaid üks: nähtavasti oli talupoegade
ajutine passita võõrsil elamine üsna tavaline asi, millega
kroonuasutused olid jõudnud juba harjuda ja leppida.

Inimesed, kes elasid aastaid või koguni aastaküm-
neid pidevalt passiga kodust kaugel, ei pruukinud vahe-
peal kodukohta külastada. Passi kui formaalset sidet
koduvallaga oli võimalik uuendada ka posti teel.

On ülimalt tõenäoline, et ka suurem osa lünkadest
passide aegreas ei tähista passivõtja ajutist koju naas-
mist, vaid on tingitud asjaajamise keerukusest, koh-
makusest ning mis peamine – mitte just liiga rangest
kontrollist passide olemasolu üle. Nagu kirjandusest
selgub, karistati passiseaduse rikkujaid täie rangusega
siis, kui nad millegi muuga, näiteks koosolekute korral-
damise või kaebekirjade kirjutamisega, vahele jäid.⁴⁴
Nähtavasti oli pass vajalik uue töökoha saamisel. Kui
see juba käes, võis ka ilma passita läbi ajada. Kuna

võimud ise tunnetasid asjaajamises valitsevaid ebakõ-
lasid, vaadati asjale üldjuhul läbi sõrmede. Häda korral
päästis ka vana, juba aegunud pass suurematest pahan-
dustest. Seadus oli ideaal, mille täpse täitmiseni Vene
riigis ei jõutudki.

3. Passirände geograafilised raamid

3.1 Rändeareali laienemine

Juba passiregistris kajastatud esimesel viiel aastal,
1853-57, ulatusid sinse rahva rännuteed üsna kaugele
– Tartusse, Pärnu, Viljandisse, Tallinna, Peterburisse,
samuti Sindi vabrikuasulasse. Viljandimaalt mahuvad
sellesse nimekirja Viljandi, Suure-Jaani, Pilistvere ja
Põltsamaa, Pärnumaalt Tori, Pärnu, Saarde, Järvamaalt
Türi ja Peetri ning Tartumaalt Võnnu kihelkond. Tege-
mist on seega Pilistvere kihelkonna lähema naabrusega,
ning üheltpoolt Pärnu linna ja Sindi vabrikuasula ning
teiselt poolt Tartu linna lähema naabrusega. Rändeare-
ali edasine laienemine toimus juba nimetatud alade
lähinaabruse arvel. 1870. aastate keskpaigast alates on

Kabala passide jaotumine kohtade ja sugupoolte lõikes
enne ja pärast 1863. aasta passireformi

1853-1863		Sihtkoht	1864-1882	
Mehi ja naise (%)	Pas- se		Pas- se	Naise ja mehi (%)
	49	Tallinn	399	
	70	Pärnu	176	
	2	Riia	58	
	124	Tartu	500	
	17	Narva	271	
	190	Sindi	113	
	31	Voltveti	104	
	165	Viljandimaa	98	
	150	Pärnumaa	48	
	23	Tartumaa	32	
	6	Harjumaa	30	
	5	Virumaa	43	
	47	Järvamaa	67	
	13	"Eesti kubermang"	60	
	12	"kohaotsijad"	38	
	2	Läti	26	
	46	Venemaa	492	

aga ka Kabala vallast üha tugevamini peibutanud Venemaa mõõtmatud avarused.

Kogu kolmekümneaastase perioodi kokkuvõttes on Kabala rahva jaoks suuremateks tõmbekeskusteks olnud 1) Pärnu-Sindi regioon koos Pärnumaa mõisatega, 2) Tartu linn ja selle lähem ümbrus, 3) Venemaa, 4) Tallinn ja 5) Narva (vt tabel 4.).

3.2. Rände jagunemine sugupoolte lõikes

Naiste ränne kajastub passiregistris vaid osaliselt (vt joon). Siin on kirjas perekonnapead, kelle nimele pass välja anti, ülejäänute kohta on öeldud vaid *perega või naise ja lastega*. Seetõttu on naiste osakaal järgneval diagrammil tegelikust väiksem, kajastades eelkõige üksikuid vallalisi naisi või ka lesknaisi. Kuna aja jooksul pereränne suurenes, on naiste osakaal tegelikust väiksem eriti teise perioodi diagrammil. Nagu me näeme, oli naiste osakaal kõige suurem Tartusse asunute hulgas. Suhteliselt palju naisi on töötanud ka Sindi, Narva ja Voltveti tekstiilivabrikutes ning lähemas naabruses, so Viljandimaal.

4. Järkränne ja selle tõmbekeskused

Ernst George Ravenstein, mees, keda traditsiooniliselt loetakse demomeetria ehk rahvarännet uuriva teaduse alusepanijaks, avastas tõsiasja, et kord juba kodukohast lahkunud inimene piirdus harva ainult üheksa elukohavahetusega, vaid tegi seda korduvalt.⁴⁵

Hilisemad uurijad on pidanud järkmigratsiooni ülimalt põnevaks uurimisalaks ning on tõdenud, et rände uurimine ainult üheksa rändejuhude kogusummana annab nähtusest pooliku pildi. Samas on järkrände (sh läbiränne, tagasiränne, pendelränne jne) uurimine väga tömahukas ülesanne, mis eeldab vastava kartoteegi koostamist. Algallikad näitavad ju üldreeglina vaid üht rännet. Kuna passiregistri põhjal loodud andmefail annab meile soodsa võimaluse jälgida passivõtnute järkrännet, teeme väikese ekskursiooni ka sellesse valdkonda, jälgides neid passivõtjaid, kes on korduvalt elukohta vahetanud.⁴⁶

Andmefail lubab meil välja sorteerida ja arvutada mitmed rändeprotsesse mõõtvad ja kirjeldavad näitajad.

Rändeareaal kujutab endast nende kohtade loetelu, kus järkmigrant üldse on viibinud. Rändeareaali on võimalik määratleda erinevates ahendites, nt geograafilise tunnuse järgi (kõigi antud konkreetsetes linnas või maakonnas viibinute rändeareaal), sotsiaalse tunnuse (nt erusoldatite rändeareaal), üksik- ja pererände lõikes, sootunnuse alusel jne. Rände mistahes punkti suhtes määratud rändeareaal iseloomustab piirkondade omavahelisi sidemeid, vastastikuseid mõjutusi.

Rände industriaalsuseks oleme tinglikult lugenud

linnade ja tööstuskeskuste osakaalu konkreetsetes rändeareaalis.

Esmased ja teisesed tõmbekeskused. *Esmane* tõmbekeskus mõjutab vahetult rändaja algkodu, see on esimese rände sihtpunkt. *Teisesesse* tõmbekeskusse jõuti hilisema rände käigus. Järkrände uurimise praktikas väljendatakse tõmbekeskuse *esmasust* vahetult algkodust saabunud rändajate osakaalu (%) järgi.

Eelnimetatuga lähedane tunnus on **tõmbekeskuse lähteala**. Meie näites tähendab see seda, kuhu järkmigrant on võtnud eelmise passi enne vaadeldavasse tõmbekeskusse kolimist; **siirdeala** on aga nende kohtade loetelu, kuhu võeti järgmine pass. Erinevalt **rändeareaalist** väljendavad need tunnused rände suunda, võimaldades kirjeldada, kust antud paika tuldi ja kuhu siit lahkuti.

Rändeaktiivsus näitab, mitu elukohamuutust üks järkmigrant (või mistahes ahendisse kuuluv keskmine inimene) on teinud.

Huvitavat informatsiooni väljendab ka **tagasirände indeks**. Tagasirände indeksi arvutamiseks jagatakse vastavas kohas lühemat või pikemat aega peatumiste arv rändajate arvuga. Mida rohkem on antud punkti tagasi pöördunud, seda suurem on vastav indeks. Väikese tagasirände indeksiga kohad olid ühekordse läbirände kohaks, kust siirduti edasi juba teiste, tugevamate tõmbekeskuste mõjuapiirkonda. Suurem indeks seevastu iseloomustab rände sõlmpunkti, mis hoidis rändajat jätukavamalt oma mõjusfääris – sealt käidi vahepeal ära, kuid pöörduti jälle tagasi.

Püüan järgnevalt kirjeldada Kabala valla talupoegade järkrännet peamiste tõmbekeskuste lõikes, summeerides ülalnimetatud tunnuste arvandmed võimalikult sõnaliselt kirjeldusse.

TARTU. Tartusse on passi võtnud üldse 145 Kabala valla liiget. Järkmigrante oli nende hulgas 62, kelle rändeareaali kuulub 214 erinevat kohta. Väga tihedalt on selles esindatud Venemaa (Peterburg ning Peterburi, Pihkva, Jaroslavli ja Novorossiiski kubermangud, Moskva, *Odessa raudtee*).

Tartu on Kabala jaoks üks esmaseid tõmbekeskusi (61.3).

Tartu puhul näeme arvestatavat tagasirännet (1.3), mis jääb maha vaid Pärnu vastavast näitajast. Tartusse saabunute hulgas tõusevad esile Venemaalt tagasipöördunud ning Viljandist, Narvast ja Lõuna-Eesti ning Eestimaa kubermangu mõisatest tulnud talupojad. Tartust on lahkunud peamiselt Venemaale, eriti Peterburisse. Venemaa ja Narva on järgmiseks elukohaks ca pooltele siit lahkunud Kabala passiomanikele. Umbes veerand lahkus teistesse Eesti linnadesse ja vabrikuauladesse (Tallinn, Pärnu, Voltveti), ligi veerand Eesti maapiirkondadesse.

TALLINN. Üldse on Tallinnasse asunud 140 Kabala inimest, sh 57 järkmigranti. Rändeareaali kuuluvad Venemaa, Eesti linnad ja vabrikuasulad (Narva, Tartu, Pärnu, Voltveti, Sindi), aga ka Eestimaa kubermangu mõisad. Leiduvad veel Soome, Tbilisi. Tagasirände osakaal on tühine (1.0).

Tallinn on keskmise tugevusega esmane tõmbekeskus (35,1). Kõige sagedamini on siia saabus Eestimaa kubermangu mõisatest ning ka Narvast, Tartust ja Pärnust. Tallinnast lahkunud on tugevalt orienteeritud Venemaale ja Eesti tööstuskeskustele. Eesti maapiirkondadesse on siit läinud vähem kui viiendik Kabala passiomanikke.

PÄRNU. Pärnus on peatunud kokku 84 Kabala valla inimest, neist kordumigrante 45.

Pärnu on tugev esmane tõmbekeskus, rohkem on siia Kabala rahvast saabus veel Viljandi- ja Pärnumaa mõisate ning Sindi kaudu.

Pärnus peatunud Kabala valla liikmete rändeareaalis on nõrgas ülekaalus maapiirkonnad, mõisad. 126 peatuspaigast moodustavad linnad ja vabrikuasulad 50. Nimekirjas on 44 Pärnumaa, 8 Viljandimaa, 4 Järva ja 3 Harjumaa mõisat.

Pärnust on edasi siirdunud Sinti ja Pärnumaa mõisatesse. Võib arvata, et mõni Pärnus elanud Kabala valla liige oli ehitustöölaine (2 inimest on siit siirdunud Kihnu saarele samal ajal, kui seal ehitati apostlikuõigeusu kirikut).

RIIA. M. Kozin märgib, et 1858-69 toimus Riia rahvaarvu väga suur kasv. Sinna voolanud ka venelasi, kuid esmajoonel lähtunud rahvastiku juurdevool Läti küladest.⁴⁷ Lisagem — ka Eesti küladest.

Riias on peatunud 20 Kabala kordumigranti. Nende rändeareaal on ülitugevalt industriaalne (93,3%). Tugevam seos on olnud Tartu, Narva, Peterburi, Narva, Sindi ja Pärnuga. Riiga on saabus Tartust, Viljandist, Tallinnast, Pärnust, samuti Sindist ja Narvast. Siit on edasi siirdunud Tartusse, Peterburgi, Moskvasse ja mujale Venemaale.

PETERBURG. Üldse on Peterburis peatunud 40 Kabala järkmigranti. Nende inimeste rändeteed on haaranud teisi Venemaa piirkondi, Tartu ja Narvat. Tagasihoidlikumalt on esindatud Tallinn ja Riia. Kabala talupoegade jaoks oli Peterburg teisene tõmbekeskus. Kõige enam tulnukaid on enne peatunud mõnes teises Peterburi või Pihkva kubermangu paigas. Kabala valla liikmete jaoks olid *Peterburi väravateks* Tartu ja Narva. Peterburi ise on olnud lähtekohaks edasirändel mujale Venemaale, ka tagasirändeks Narva ja Tartusse.

NARVA. Narva on tõmbekeskuseks, mis on järkjärgult hakanud välja tõrjuma Sindit. Enam kui 80% inimesi on Kabalast Narva saabus peale 1870. aastat. Narvas on peatunud üldse 88 Kabala valla inimest.

Kordumigrante on nendest 45, nad on peatunud 56 korral.

Rändeareaalis domineerib ülitugevalt Venemaa, järgnevad Sindi, Tallinn ja Tartu. Rände industriaalsus on kõrge (82.0%).

Narva on keskmise tugevusega esmane tõmbekeskus (30.3%). Narva saabusute hulgas on arvukamalt Venemaalt tagasipöördujaid. Pooled Narvast lahkunud on rännanud idasuunas. Mõned Tallinnasse ja Tartusse, 3 inimest Voltvetti ja Sinti.

SINDI. Sinti on asunud 93 Kabala valla inimest. Neist 40 on kordumigrandid. Sindi on olnud Kabala rahvale vana ja tugev magnet ning kõige tugevam esmane tõmbekeskus (62.5%). Ülejäänud Kabala talupoegadest pooled on teinud enne vahepeatuse naabrusas asuvas Pärnu linnas või selle agulis Papiniidus. Sindist on siirdunud Pärnu linna, Voltvetti, Narva ja Riia Holmi vabrikusse. Rände industriaalsus on kõrge (80.0%). Pärnumaa mõisatesse on läinud 5 inimest. Siin aga selgub, et ka ränne mõisatesse võib endas peita (raskesti kindlakstehtavat) industriaalset rännet: nimetatud viiest oli kolme sihtkohaks Taali siidivabrik, Pärnu-Sindi satelliidikene (kaks Kabala inimest on 1850. aastatel saabus sinna ka Pärnust) Sindi tagasirände indeks on keskmisest tugevam (1.2).

VOLTVETI. Üldse on Voltvetti asunud 98 Kabala valla liiget. Nende seas kordumigrante 28, tagasirände tase on keskmine. Rändeareaal on tugevalt tekstiilitööstuse keskne — domineerivad Sindi ja Narva, tagaplaanil on veel Tartu ning Venemaa. Voltveti on teisene tõmbekeskus. Valdavalt on siia saabus Sindist, 1-2-3 kaupa ka Pärnust, Narvast ja Pärnumaa mõisatest. Voltvetist lahkuti Sinti ja Narva.

VENEMAA. Venemaale rändajate peatuspaikade pingereas on esikohal selle sama Venemaa erinevad kohad (146). Sagedamini korduvad Jamburgi kreis, Kroonlinn, Peterburi, Pihkva, Tbilisi, Gatšina, Velikie Luki, Moskva, Kaluga, Luga, Saratov. Eesti linnadest on esikohal Tartu (29) ja Narva (20). Venemaa oli Kabala talupoegadele keskmise tugevusega esmane tõmbekeskus (33.3%). Eesti linnadest oli Venemaale rändamise siirdealade edetabeli eesotsas Tartu, Tallinn ja Narva. Venemaale sattunud järkmigrantide (87) rändeteed ongi valdavalt kulgenud suure Venemaa ühest paigast teise. Peale esimest peatumist Venemaal on neist 63 leidnud uue elukoha mõnes teises Venemaa kohas, sh 11 Peterburis. Tartusse on tulnud 6, Narva 5, Tallinnasse 4 ja Pärnusse 3 Venemaal rännanud.

MAAKONNAD. Eesti maakondade (Harjumaa, Virumaa, Järvamaa, Tartumaa) osas on järkrände pilt küllaltki ühtlane. Ühe või teise piirkonna tugevus esmase tõmbekeskusena seletub geograafilise mõjuriga. Suurem on see Järvamaal ja Tartumaal, kõige väiksem

aga Virumaal. Rände industriaalsus on madal, ulatudes ca 17%lt Harju ja Järvamaal kuni 25%ni Virumaal.

Tunduvalt erineva iseloomuga on Pärnumaa karakteristikud. Pärnumaa all oleme vaadelnud ainult nn agraarset Pärnumaad - Pärnu linna ning suuri vabrikuasulaid Sindit ja Voltvetit vaatlesime eraldi. Sellele vaatamata on Pärnumaaga seotud rände industriaalsus teiste maakondade vastavast näitajast väga palju kõrgem – 47,6%. Pärnumaale on kõige enam saadud vahetult Kabalast, Pärnu linnast ja Sindist, järgmiseks elukohaks on saanud maakonna teised mõisad, Sindi ning Pärnu linn.

Kabala valla passivõtjate seas valitses selgepiiriline vahe agraarse ja industriaalse rände vahel. Talupojad, kes kord juba sattusid tööstuslinna või vabrikuasulasse, valisid tavaliselt ka järgmiseks elukohaks mingi tööstusliku paiga; maapiirkondades peatunud migrandid on enamjaolt siirdunud teise mõisa. Olulisel kohal oli Venemaa ränne, mille peamiseks väravaks oli varasemal perioodil Tartu, hiljem aga üha enam Narva.

5. Passide arvu dünaamika majanduselu muutuste indikaatorina

Ajalookirjanduses on üldiselt aktsepteeritud tõsi- asja, et rahvaränne on tugevasti seotud majanduselu dünaamikaga. *Kõige vahetumalt reageerib majanduselu võngetele mehhaaniline iive. Ilmekalt tõendab seda 19. sajandi teine pool Eesti ajaloos. Eriti pärast 1863. aasta passiseadust, mis tunduvalt lihtsustas väljarändamise korda, omandas taturahva mehhaaniline liikumine modernisatsiooniajastule iseloomulikud jooned. Esijoones tähendab see väljarändamise lainelist kulgu, vastavalt mingil perioodil toimunud tõmbe- ja tõukejõudude tugevusele.*⁴⁸

Kuivõrd hästi kajastub see seaduspärasus passide arvu dünaamikas? Passiregistris esinevad lüngad sissekannete aegreas sunnivad selles osas suurele ettevaatlikkusele. Asi on selles, et passide väljaandmise dünaamikat on muutlike majandusolude kõrval oluliselt mõjutanud bürokraatia enese arengurütmid, asjaajamise toimunud muutused – uued seadused, instruksioonid, nende täitmise järevalve rangus. Seda nii üleriiklikul kui regionaalsel tasandil. Kui ringkiri nõudis, et kõigil vabriku töölistel peab olema pass, siis kasvas ootamatult nende väljaandmine ka naabervaldadest (lähemalt kui 30 versta) pärit talupoegadele; Peterburi linnavõimude rangemad nõudmised aga tõid kaasa sinna antavate passide arvu olulise kasvu ja passiregistris aegreas esinevate aukude vähenemise. Piisas kontrolli mõningasest nõrgenemisest, kui väljaantavate passide arv taas langes.

L. Mints on täheldanud eelmise sajandi viimasel kümnendil toimunud murrangut, mil 1000 maaelaniku kohta väljaantud lühiajaliste passide arv, võrreldes 1880. aastatega, kolmekordistus nii Eestimaa kui Liivimaa kubermangus, kasvades vastavalt 18-lt 54-le ja 17-lt 52-le.⁴⁹

See, et majanduselu möödunud sajandi viimasel kümnendil elavnes ja rahvaränne laienes, on täiesti ootuspärane. Oleks aga ennatlik järeldada, et ka tegelike rändajate arv tõepoolest kolm korda (!) suurenes. Nähtavasti on siingi oma osa *bürokraatlikul mõjuril* – seadustes ja asjaajamise praktikas toimunud muutustel.

Juba 1860. aastatel tegelesid passiseadustiku põhjaliku reformimise projekti ettevalmistamisega mitmed komisjonid, mis taotlesid tagajärjetult passide fiskaalse iseloomu kaotamist. Lihtinimese jaoks olid passid liialt kallid, ahvatledes nende hankimisest kõrvale hiilima.

1890. aastatel tõdeti: *paljude aastate praktika on näidanud, et passisüsteem pole täitnud oma eesmärgi, kuna üha laienenud ränne on muutnud passikontrolli ühelt poolt puhtakujuliseks formaalsuseks ja teiselt poolt ahistab täiesti asjata rändureid, kellest suurem osa on nagunii täiesti ohutud. [...] Lisaks sellele pidurdab passisüsteem, takistades inimeste vaba rändamist, sellega ka maa tööstuslikku arengut.*⁵⁰

1894. aasta 3. juuni seadusega kaotati Venemaaal passide fiskaalne iseloom.⁵¹ Massilise ilma passideta rändamise üheks põhjuseks peeti nende mitte kõigile taskukohast hinda.

1897. aasta 7. aprilli seadusega kaotati passimaks aga hoopis ning lühiajaliste passide puhul jäeti ka trükkulud kroonu kanda.⁵²

Võimalik, et odavad passid laiendasid rännet. Väga tõenäoline on ka see, et odavate või tasuta passide puhul kadus üks olulisi motiive "unustada" oma pass uuendamata.

Olemasolevate allikate interpreteerimine on suur kunst, mis eeldab üheaegselt nii head allikate tundmist kui ka nende kriitilist analüüsi. Kriitilise lähenemise kaudu jõuame aga paraku tõdemuseni, et omaaegne ametlik aruandlus või möödunud sajandil publitseeritud statistilised materjalid võimaldavad luua tegelikult eksisteerinust küllalt kauge rahvastiku- ja rändepildi. Ajaloolise demomeetria allikad, sealhulgas passiregistrid, sobivad hästi arvutitöötuseks. Algallikate põhjal loodavad arvuti andmebaasid/andmefailid kujutavad endast põhimõtteliselt uue põlvkonna allikaid, mis loovad võimalused mitmekülseks mikro- ja makroanalüüsiks. Tänu sellele on rahvastikulooline ja demomeetiline uurimistöö jõudmas kvalitatiivselt uuele tasemele.

Viited ja kommentaarid

- ¹ A. Must. Hingeloendid asustusloolises uurimistöös. // Eesti talurahvas XVII-XIX sajandil. Uurimusi Läänemereajaloost V. Tartu Riikliku Ülikooli toimetised. Vihik 784. Lk 60-72; L. Tiik, Mihkel Fuhrmann ja tema osa Siberi uurimisel. // Eesti Loodus. 1977. 1. Lk 29-34. Hingeloendite järgi jääb mulje, nagu oleks M. Fuhrmann sooritanud oma reisi Siberisse kodutalust lahkumata.
- ² L. Rand. Kuressaare linna asustus 1780ndatest aastatest kuni 1820ndateni aastateni. Diplomitöö. Juhendaja prof. H. Piirimäe. Trt, 1993. Käsikiri TÜ üldajaloo õppetooli raamatukogus. Lk 62, 80.
- ³ Loendatud: EAA.3258-1-211.
- ⁴ Polnoje Sobranije Zakonov Rossii. I (= 1. PSZ), XXXVI. 1819. Nr 27735. § 144.; 3. PSZ. XIV. Nr 10709. 1894. § 2.
- ⁵ Vt nt: Läti Vabariigi Riiklik Ajaloo Keskariiv. 77-1-4602.
- ⁶ P. Pirsko. Virumaa rahvastik 19. sajandi teisel poole. Magistritöö. Juhendaja prof. H. Ligi. Tartu, 1992. Käsikiri TÜ raamatukogus.
- ⁷ Vt nt: A. Vassar. Uut maad otsimas. Agraarne ümberasumisiikumine Eestis kuni 1863. aastani. Tln, 1975; M.I. Kozin. Latõškaja derevnja v 50-70-e godõ XIX veka. Riga, 1976.
- ⁸ Entsiklopeditseski slovar. Izd. F.A. Brogkaus, I.A. Jefron. SPb., 1897. (Pasport).
- ⁹ A. Vassar. Lk 11.
- ¹⁰ 2. PSZ. XXXIII. Nr 33268.
- ¹¹ 2. PSZ. XXXVIII. Otd. 1. Nr 39849.
- ¹² See nõue kehtis 1868. aastani. PSZ. II. t. XLIII. N46405. P. Pirsko. Lk 124. Viide 16.
- ¹³ Sbornik Uzakonenii i Rasporjazenii o Krestjanah Pribaltiiskih Gubernii. I. Sost.: A.P. Vasilevskii. Revel, 1891. (= Sbornik uzakonenii).
- ¹⁴ 2. PSZ. T. XXXVIII. Otd. 1. Nr 39849. § 7.
- ¹⁵ 3. PSZ. 1885. Nr 3194.
- ¹⁶ Estljandskije Gubernskije Vedomosti. 1872. 15. mai. Nr 53.
- ¹⁷ Sbornik uzakonenii. S 11.
- ¹⁸ Samas. Lk 70.
- ¹⁹ Vt nt EAA. 951-1-1186, 2031, 2077.
- ²⁰ Näiteks Audru valla võõraste registreerimise raamatust leiame, et 1893. aastal on seal käinud palju hiidlasi – 7 Emmaste vallast, 1 Kõrgessaarest, 1 Putkastest, 101 inimest Käinast. (EAA. 4624-1-32). Tegemist on nähtavasti hiidlaste traditsioonilise rändpüügiga Audru rannas, millega kaasnesid abielusidemed ja muud kultuurimõjutused. Sellest räägivad juba 18. sajandi arhivaalid ja etnograafiline kirjandus. Vt nt: A. Luts. Rändpüügist Eesti merekalastuses. // Etnograafiamuuseumi aastaraamat. XVII. Trt, 1960. Lk 137.

- ²¹ EAA. 3444-1-106, 107.
- ²² EAA. 3444-1-127.
- ²³ EAA. 4522-1-67.
- ²⁴ Arvuti andmefailide koostamise aluseks on: EAA. 3444-1-106, 107 (Kabala) ja EAA. 4522-1-67 (Sindi).
- ²⁵ Sbornik uzakonenii. S 27.
- ²⁶ EAA. 3444-1-127.
- ²⁷ Sbornik uzakonenii. S 24.
- ²⁸ EAA. 3444-1-127.
- ²⁹ Alates 1845. aastast kehtis nõue, et vallapasse ei tohi keegi pikendada, vaid selle tähtaja lõppedes tuleb vormistada uus pass. Sbornik uzakonenii. S 270.
- ³⁰ Lifljandskije Gubernskije Vedomosti. 1. mai 1889.
- ³¹ Sbornik uzakonenii. S 252, 299.
- ³² Samas. Lk 213.
- ³³ Samas. Lk 214.
- ³⁴ EAA. 3444-1-107, 2,3,4,5,6,7,8 jj.
- ³⁵ Sbornik uzakonenii. S 255.
- ³⁶ Samas. Lk 252.
- ³⁷ Svod zakonov. T. XIV. 1886. (Täiendus nr 45 passiseaduse 1857. a väljaande kohta).
- ³⁸ Sbornik uzakonenii. S 257.
- ³⁹ Samas. Lk 254.
- ⁴⁰ Lifljandskije Gubernskije Vedomosti. 1. mai 1889.
- ⁴¹ Sbornik uzakonenii. S 302.
- ⁴² EAA 1427-1-254. Lehed pagineerimata.
- ⁴³ Sbornik uzakonenii. S 12.
- ⁴⁴ Vt nt: A. Vassar. Lk 165.
- ⁴⁵ E.G. Ravenstein. The Laws of Migration//The Journal of the Royal Statistical Society. 1885. Vol. 48. Nr 2. P. 199.
- ⁴⁶ Ühe- või mitmeaastane järjestikune viibimine ühes elukohas loetakse üheks peatumiseks, vaatamata selleks lunastatud passide arvule; kui Kabala talupoeg võttis 5 aastat järjest passi Peterburisse, siis 3 aastat järjest Kroonlinna ning seejärel 4 aastat järjest Tartusse, siis on see loetud kolmeks elukoha vahetuseks; hilisem tagasipöördumine kunagisse elukohta loetakse samuti eraldi elukoha vahetuseks.
- ⁴⁷ M.I. Kozin. S 273.
- ⁴⁸ P. Pirsko. Lk 85.
- ⁴⁹ L.E. Mints. Trudovõje resursõ SSSR. Moskva, 1975. S 123.
- ⁵⁰ Vt viide 8.
- ⁵¹ Vt 3. PSZ. XIV. 1894. Nr 10709.
- ⁵² 3. PSZ. XVII. 1897. Nr 13932.

VALGEVENE ÜLIÕPILASED TARTU ÜLIKOOIS JA NENDE OSA VALGEVENE KULTUURIS JA TEADUSES

Sergei Issakov

Valgevene üliõpilased Tartus

19. sajandi ja 20. sajandi alguse Tartul on oluline koht paljude Vene Keisririigi rahvaste kultuuri- ja haridusloos. Tänu ülikoolile ja selle paljurahvuselisele üliõpilaskonnale tekkisid ja tegutsesid Tartus rahvuslikud kultuurikeskused,¹ mis mõjutasid mitte ainult eesti ja vene, vaid ka läti, poola, ukraina, armeenia, gruusia ja leedu rahvuskultuuri arengut.

Nii kummaline kui see ka ei tundu, kuid senini pole peaaegu midagi kirjutatud Tartu Ülikoolis ja Tartu Veterinaaria Instituudis õppinud valgevene üliõpilastest ning nende osast oma kodumaa kultuuri- ja teadusloos. Kolmeköitelise "Tartu Ülikooli ajaloo" peatükk "Tartu ülikooli osa Venemaa rahvaste kultuuriloos" toob ära vaid mõne Valgevenest pärineva juudisoost meediku nime.² Nii võib kujuneda ekslik mulje, et Tartu Ülikoolis polnudki valgevene üliõpilasi või siis puudusid nende hulgas vähegi märkimisväärsed loomeinimesed.

See pole kaugeltki nii. Tartu Ülikoolis on õppinud terve rida tuntud valgevene teadlasi (sh Valgevene Teaduste Akadeemia esimene president), poliitikategelasi (sh Valgevene Rahvavabariigi peaminister) ja kirjanikke.

Probleem on selles, et tol ajal, kui kirjutati Tartu Ülikooli ajalugu, ei tohtinud nendest inimestest midagi kirjutada. Juhtumisi sattusid peaaegu kõik Tartus õppinud Valgevene silmapaistvad tegelased nõukogude võimu vaenlaste hulka (või vähemalt kuulutati nendeks) ja seepärast oli mõnel juhul keelu all isegi nende nime esinemine trükisõnas.

Esimesed Valgevenest pärinevad üliõpilased on saabunud Tartu Ülikooli juba 19. sajandi esimestel aastatel, kohe pärast ülikooli taasavamist. Nendeks olid vennad Pawlovskid, kes õppisid 1804-06 ülikooli filosoofiateaduskonnas.³ Esialgu olid Valgevenemaalt Tartusse saabunud üliõpilased peaaegu eranditult poolakad, tollase Valgevene privileegeeritud seisuse esindajad. Valgevenelased kujutasid endast oma kodumaal vaid kohalikku talurahvast (midagi vägagi sarnast eestlaste olukorrale!). 19. sajandi esimese kuuekümnenda aasta jooksul Tartu Ülikoolis õppinud poola rahvusest üliõpilastest pärines enam kui kolmandik Valgevene aladelt.⁴

19. sajandi lõpul lisandus poolakatele veel hulk Valgevenest pärit juute, kes moodustasid tollal suure osa linnarahvastikust. Valgevenes oma kõrgkoole polnud ja teistesse Vene Keisririigi ülikoolidesse, kas suu-

rema või väiksema rangusega jälgiti juutide vastuvõtu limiiti (mitte üle 5%), oli neil väga raske sisse saada. Tartu Ülikoolis pole sellest piirangust aga kunagi kinni peetud ja näiteks 1890. aastatel on juudid moodustanud Tartu Ülikooli üliõpilaste seas kõige arvukama etnilise grupi. Nende hulgas domineerisid omakorda Valgevenest ja Leedust pärit üliõpilased.

Valgevene rahvusest üliõpilased hakkasid Tartusse saabuma tõenäoliselt juba läinud sajandi keskpaigas, kuid kuni sajandi lõpuni võis neid loendada vaid üksikuid. Tegelikult on üldse väga raske täpselt öelda, milal ilmus Tartu Ülikooli seinte vahele esimene valgevene üliõpilane, sest kuni 1916. aastani ametlikes dokumentides üliõpilase rahvust ei fikseeritud. Ent asi pole ainult selles. Kuni 19. sajandi lõpuni oli ka valgevenelastel enestel raskusi rahvusliku identiteedi ja oma rahvuse määramisega.

Nagu on üsna õiglaselt kirjutatud valgevene ajaloolane, Tartu Ülikooli kasvandik V. Družtšits, *moodustasid valgevenelased 19. sajandil tumeda rõhutud talupoegade massi. Sajanditepikkune rahvuslik ja sotsiaalne rõhumine võttis valgevenelastelt rahvustunde ja sageli koos sellega ka iseenese inimväärikuse tunnetamise. Valgevene holopil polnud mahti mõtiskleda selle üle, kes ta sihuke on, mis tõust või hõimust. Ta teadis vaid seda, et ta on 'tuteiši', kohalik põllumees, et ta teeb siin oma tööd. Ja see oligi kõik. Valgevene keel ei saanudki kirjakeeleks. See oli 'matside' keel, ja selles keeles raamatute kirjutamine ei olnud üldse mõeldav. Valgevenelane ei tundnud oma kultuurilis-rahvuslikku eripära.*⁵

Valgevenelaste rahvuslik-kultuuriline ärkamisaeg algas alles 19. sajandi viimastel aastatel. Selle kandjaks oli kujunev rahvuslik intelligents. Maa äärmise mahaäämuse tõttu olid rahvusliku liikumise keskused valdavas osas väljaspool Valgevene piire – eelkõige Vilniuses, aga samuti Peterburis, Moskvast. Üks selline väike keskus, nagu me allpool näeme, tekkis ka Tartus.

Kuni 19. sajandi lõpuni tunnetasid haritud valgevenelased ennast kas vene või poola kultuurisfääri inimestena. Sellise identiteedi kujunemisel mängis otsustavat rolli usuline kuuluvus: õigeusklikud tunnetasid endas tõmmet vene kultuuri poole ja said reeglina vene hariduse; katoliiklastest valgevenelased seevastu kaldusid Poola kultuuri poole. Muide – sedasama on märgata ka Tartu ülikoolis: Vähesed valgevene päritoluga tudengid liitusid kas venelaste või poolakatega ja kuulusid nende üliõpilasorganisatsioonidesse.

Tuntud poola meedik Ignacy Baranowski, kes õpis ülikoolis 1852-58, kirjutab oma mälestustes, et poola üliõpilaste seas võis kohata ka valgevenelasi.⁶ Stanislaw Stempowski mälestuste kohaselt kuulus 1889. a tekkinud radikaalselt meelestatud poola üliõpilasringi "*Kuchnia Polska*" (poola köök, poola söökla) ka vasakäärmuslike, anarhismilähedaste vaadetega valgevene üliõpilane Albert Ketat (õppis ülikooli arstiteaduskonnas 1889-95).⁷

Tartu Ülikooli venestamine 1890. aastate algul tõi kaasa Valgevene üliõpilaste arvu kasvu. Nende juurdevool suurenes eriti pärast ülikooli uste avamist vaimulike seminaride kasvandikele. Kuna seminariharidus oli kättesaadavam ja tasuta, sattus seminaridesse ka palju valgevenelasi. Enamus meile tuntud valgevene üliõpilasi olid vaimuliku seminari lõpetanud.⁸ Valgevenelaste arv kasvas ka Tartu Veterinaaria Instituudis.

Sajandivahetuse paiku kasvas oluliselt Tartus õpivate valgevene üliõpilaste arvukus. Sellest perioodist on meie käsutuses juba terve rida näiteid Valgevene üliõpilaste osalemisest kas vene või siis sisuliselt rahvusvahelistes üliõpilasseltsides ja -organisatsioonides. Oma iseloomult olid need reeglina vasempoolsed ja radikaalsed organisatsioonid. Valgevene üliõpilased osalesid aktiivselt üliõpilaste väljaastumistes ja Tartu üliõpilaskonna revolutsioonilises liikumises.

Paraku ei saanud esialgu täheldada nende erilist huvi rahvuskultuuri probleemide vastu. Kui seda ka esines, siis nõrgal kujul; ilmselt domineeris nende (nagu ka vene üliõpilaste) hulgas poliitilise võitluse idee.

Valgevene üliõpilaste radikalismi pole raske seletada: enamus neist pärines rahva kõige vaesematest kihidest ja tunnetas seepärast väga valuliselt Vene Keisririigis valitsevat rahvuslikku ja eriti sotsiaalset rõhumist. Märkigem siinjuures etteruttavalt, et valgevene talupoegkonnast võrsunud üliõpilastele olid hiljem tunduvalt südamelähedasemad talurahvakesksete esseeride kui proletariaadile orienteeruvate sotsiaaldemokraatide vaated.

Teatavasti said tol perioodil üliõpilaste peaaegu ainsaks organisatsioonilise ühenduse vormiks kaasmaalaskonnad (*zemljatšestvod*). Mõned neist moodustusid rahvusprintsibiil ja paistsid silma oma poliitilise radikalismi poolest. Need organisatsioonid osalesid aktiivselt üliõpilasliikumises ja uurisid rahvusprobleeme, püüdes kaasa aidata oma rahvuskultuuri arengule. Sellisteks organisatsioonideks olid näiteks Gruusia kaasmaalaskond ja Ukraina üliõpilaste *hramada* – ukrainlastest üliõpilaste sõpruskond.

Möödunud sajandi viimastel aastatel loodi ka Valgevene kubermangude, so Minski, Tšernigovi ja Mogiljovi kubermangude kaasmaalaskonnad. Nende koosseis pole teada. Kaudsed andmed lubavad oletada, et kaasmaalaskonnad ei formeerunud rahvusliku printsibi alusel – sinna kuulusid nii venelased, valgevenelased kui juudid, üksikjuhtumitel ka poolakad. Ühendavaks jõuks

olid eelkõige vastastikuse majandusliku abi küsimused ja poliitilises plaanis sotsiaalse vabaduse rahvusvahelised probleemid.

Sandarmeeria arhivaalidest on meile teada ka mõnede tollases Tartu üliõpilasliikumises aktiivselt osalenud valgevene üliõpilaste nimed (sandarmeeria dokumentides märgiti ära ka üliõpilase rahvus!).

Need on õigusteaduskonna üliõpilane **Sergei Narkevitš**, Minski kaasmaalaskonna esindaja tollases Tartu vasempoolsete üliõpilasorganisatsioonide keskorganism – "Tartu ühinenud kaasmaalaskondade ja organisatsioonide Liidunõukogus" (*Sojuznoi Sovet derptskih objedinjonnoh zemljatšestvi organizatsii*). Vastavalt sandarmeeria andmetele on 1901. a sügisel ja 1902. aasta algul tema korteris peetud mõned Liidunõukogu koosolekud.

Teine õigusteaduskonna üliõpilane **Semjon Iljin**, Mogiljovi kaasmaalaskonna esindaja, on aktiivselt osalenud Liidu üleskutsete ja bülletäänide trükkimises, samuti L. Tolstoi ja M. Gorki keelatud teoste paljundamises.

Mõningate andmete kohaselt kuulus Liidunõukogusse ka Ajaloo-Keeleteaduskonna üliõpilane **Nikolai Nesterovitš**, samuti Mogiljovi kaasmaalaskonna esindaja. Kõik kolm eksmatrikuleeriti ajutiselt ülikoolist, süüdistatuna 1900-02. a Tartus toimunud üliõpilasrahutustes ja üliõpilaste salaorganisatsioonides osalemises.¹⁰

Nende aastate üliõpilasliikumise aktivist oli ka Veterinaaria Instituudi üliõpilane, hilisem silmapaistev valgevene ühiskonna-, kultuuri- ja poliitikategelane, kirjanik **Jossif** (Ossip, Jazep) **Dõlo** (Dõla). J. Dõlo autobiograafiast selgub, et ta oli koos S. Narkevitšiga Minski kaasmaalaskonna esindajaks Liidunõukogus.

J. Dõlo saabus Tartusse 1899. a sügisel ja jäi siia kuni 1904. aasta alguseni. Veterinaaria Instituudi üliõpilaste nimekirjas esines ta 1900-03. J. Dõlo ei piirunud ainult õpingutega Veterinaaria Instituudis, vaid kuulas ka ülikoolis loodusteaduste ning ühiskonna- ja majandusteaduste loenguid.¹¹

Tähelepanuväärne on see, et oma Tartus viibimise perioodi lõpul liikus J. Dõlo aktiivselt selles radikaalse noorsoo ringkonnas, kuhu kuulusid ka paljud eestlased – Gotlieb ja Karl Ast, Linda Jürman, Adele Ruttik, Karl Ruga jt. Seda märgivad sandarmeeria dokumentid. Muuhulgas esitatakse seal ka järgmine fakt: J. Dõlo osales illegaalsetel koosolekutel eesti seltsis "Karskuse Sõber", kus lauldi revolutsioonilisi laule. Improviseeritud koori juhatas J. Dõlo. Lauljate hulgas mainivad sandarmid teiste hulgas L. Jürmani nime.¹²

Pärast 1905-07. aasta revolutsiooni üliõpilasorganisatsioonid legaliseeriti. 1907. a novembris registreeris ülikooli nõukogu ka Minski kaasmaalaskonna põhikirja.¹³ Kaasmaalaskond oli väikesearvuline ja lagunes 1911. aasta algul.¹⁴ Nagu näitab liikmete nimekiri, ei olnud seegi kaasmaalaskond Valgevene üliõpilaste rahvuslik ühendus – lisaks valgevenelastele kuulus sinna ka palju juute. Juhatuses esimeheks oli juut V. Morzon,

hilisem arstiteadlane, professor.¹⁵ Valgevene üliõpilasi oli ka Vilniuse kaasmaalaskonnas. Hiljem, 1916-17. aastal tekkisid veel Bobruiski, Gomeli ja Vitebski kaasmaalaskonnad,¹⁶ mis tegutsesid lühikest aega ega suutnud endast jätta mingit olulisemat jälge.

Meieni jõudnud napid andmed lubavad arvata, et ükski neist kaasmaalaskondadest ei tundnud arvestatavat huvi valgevene rahvusküsimuse või rahvuskultuuri arengu vastu. Valgevene üliõpilaste hulgas valitses pärast 1905. aasta revolutsiooni (ja 19. sajandi lõpul alanud valgevenelaste rahvusliku liikumise mõjul) aga suur huvi just nende probleemide vastu. Kaasmaalaskondade tegevus ei suutnud valgevene üliõpilasi enam täielikult rahuldada ja nii asutati sajandi esimese kümnendi lõpul oma illegaalne, registreerimata ring. Seetõttu ei kajastu ringi tegevus ka ametlikes dokumentides ja andmed tema tegevusest on äärmiselt napid.

Esimesed meie käsutuses olevad andmed valgevene üliõpilaste ringi kohta pärinevad tollasest ainsast Valgevene ajalehest "Naša Niva" (meie põld). See ajaleht mängis hiigelsuurt rolli valgevene rahvuskultuuri ja kirjanduse arengus, koondades enda ümber praktiliselt kõiki valgevene kirjanikke ja ühiskonnategelasi.¹⁷

1909. aasta algusest ilmus "Naša Nivas" väike teade Tartust, mis kandis allkirja "Üliõpilane-valgevenelane". Teates räägiti, et Grodno ja Vilniuse kandi valgevene üliõpilased käivad koos, ehkki pole veel "organiseerunud" nagu ukrainlased. Nad kohtuvad vahetevahel, vahetavad mõtteid armsast Valgevenemaast, loevad "Naša Nivat" ja tahavad tegeleda valgevene asjaga.¹⁸ Võib arvata, et esialgu piirdutigi ilmselt jutuaajamiste, arutluste ja vaidlustega.

1909. aasta sügisel naases asumiselt Olonetsi kubernangust Tartusse ajaloo-üliõpilane Vsevolod Ignatovski, hilisem silmapaistev Valgevene ajaloolane, Valgevene Teaduste Akadeemia president. Ignatovski lülitis kohe Valgevene üliõpilaste ringi töösse, püüdes aktiveerida selle tegevust ning lõi tihedad kontaktid valgevene kultuuri ja ühiskondliku elu keskuse, ajalehe "Naša Niva" toimetusega.¹⁹

12. (25.) novembril 1909. ilmus "Naša Nivas" Tartus õppivate valgevene üliõpilaste kollektiivne kiri. Üliõpilased tervitasid ajalehte tema kolmandal sünnipäeval ja soovisid talle edu rahvuskultuuri põllul. *Toetame kogu oma jõuga teie kultuuritööd*, lõpetasid üliõpilased oma pöördumise.²⁰ Kirja all on 12 allkirja. On täiesti ilmne, et just allakirjutanud moodustasidki Tartu valgevene üliõpilaste illegaalse ringi. Need olid ajaloo üliõpilased Nikolai (Mikalai) Balabuševitš, Vassili (Vassil) Druztšits (Druztšots), Vsevolod (Vsevalad) Ignatovski, Fjodor (Hvedar) Imšennik, Nikolai (Mikalai) Pritultšik, Grigori (Grõgor) Suhetski, Viktor (Viktar) Vjahirev (Vjahhirov), õigusteaduskonna üliõpilased Viktor (Viktar) Begallovitš (Begalovitš) ja Boriss (Barõs) Lihatshevski, keemiatudeng Vassili (Vassil) Veršuk ja arstiteaduskonna üliõpilane Aleksei (Aljaksei) Puhnarevitš. Kaheteistkümnnes oli Ljaštšuk, keda me üliõpilaste nimekirjast ei leia.

Peaaegu kõik allakirjutanud olid lõpetanud Vilniuses asuva Leedu õigeusu seminari.²¹ Võib arvata, et nad olid omavahel tuttavad juba ühiste õpingute perioodist seminaris, võib-olla isegi sõbrad (st polnud mitte ainult mõttekaaslased, vaid moodustasid ka sõpruskonna). V. Ignatovski kõrval oli selles ringis teiseks eredaks isiksuseks V. Druztšits, hilisem tuntud ajaloolane. On teada, et ta oli koos V. Vjahireviga üks Tartu Ülikooli Ajaloo-Keeleteaduskonna üliõpilasingi asutajaid.²²

1910. a oktoobris astus Tartu Ülikooli Õigusteaduskonda Anton Lutskevits,²³ juba tollal üsna tuntud valgevene ühiskondlik-poliitilise ja kultuurilise liikumise tegelane.

Koos oma venna Ivan Lutskevitsiga kuulus ta Valgevene esimese poliitilise partei-Valgevene sotsialistliku ühenduse (*Belaruskaja satsõjalistõtšnaja hramada, BSH*) rajajate hulka. See oli vasem-narodniklikku tüüpi partei, mis osutas palju tähelepanu valgevenelaste rahvuslikule arengule.

BSH I kongressil valiti A. Lutskevits partei viieliikmelisse juhatusse. Ta kujunes partei üheks juhtivaks teoreetikuks ning oli üks partei agraarprogrammi väljatöötajaid. 1906. aasta oktoobris Ivan Lutskevitsi poolt asutatud "Naša Niva" oli praktiliselt selle partei häälekandja. Alates "Naša Niva" ilmumise algusest sai A. Lutskevits selle üheks juhiks ja tähtsamaks kaastööliseks. Tema publitsistlikud ja kirjanduslikud artiklid ilmusid peaaegu igas ajalehe numbris ja kujundasid oluliselt ajalehe iseloomu. A. Lutskevitsil kujunesid tihedad kontaktid kõigi tolleaegsete silmapaistvate valgevene kirjanikega.²⁴

Kuigi A. Lutskevits oli saanud ametlikult Tartu Ülikooli üliõpilaseks, peatus ta siin siiski vaid "läbisõitudel", jätkates oma tööd Vilniuses, "Naša Niva" toimetuses. Tollase ülikooli õppesüsteemi ja loengute külastamise vabaduse tõttu oli see täiesti võimalik.²⁵ Oma lühiajalistel Tartus viibimistel suhtles A. Lutskevits loomulikult tihedalt valgevene üliõpilaste ringiga ja tänu temale said ringi sidemed "Naša Niva" toimetusega, see tähendab valgevene kultuuri ja kirjanduse tähtsaima keskusega, veel tihedamateks.

A. Lutskevits oli oma olemuselt väga aktiivne inimene. Kohe peale Tartusse saabumist üritas ta siin luua ukraina-leedu-valgevene ühingat, mis pidanuks ühendama kõigist kolmest rahvusest üliõpilaste jõupingutusi. Ühing pidi rajatama nõ. föderatiivsel printsiibil ja koosnema kolmest sektsioonist. Projekti elluviimisel pidid osalema keegi Stefan ja Manka. A. Lutskevits märkis, et ukrainlaste ja leedulaste kaasatõmbamisega pole praktiliselt mingisuguseid raskusi ette näha, kuna ühingu sektsioonideks võivat saada juba aktiivselt tegutsevad Leedu üliõpilaste selts ja Ukraina *hramada*. Keerulisem olevat lugu just valgevenelastega, kellel seni taoline organisatsioon puudub. A. Lutskevits koos oma sõpradega on koostanud ka kolmikühenduse loomise üleskutse.

Informatsioon selle plaani kohta pärineb A. Lutskevitši kirjast, mis on saadetud 1910. aasta lõpul Tartust ajalehele "Naša Niva", kuid on politsei poolt kinni peetud.

Sandarmid asusid välja selgitama "Stefani" ja "Manka" isikuid ja oletasid, et need on meditsiinitudengid, kirja autori vend Stefan Lutskevitš ja Stanislav Minkevits. Sandarmite versiooni paikapidavuses võib muidugi kahelda. On teada, et S. Lutskevitš ei tegelenud poliitikaga²⁷ ja pealegi polnud ta poolakas (A. Lutskevitši kirjas on öeldud, et Stefan on poolakas). "Manka" hüüdnime all võis peituda veel üks valgevene üliõpilaste ringi uus liige — Jossif (Jazep) Mankovski, kes astus 1910. a Tartu Ülikooli Õigusteaduskonda.²⁸ Paraku ei õnnestunud A. Lutskevitši projekti realiseerida.

A. Lutskevitš kasutas oma Tartus viibimist ka valgevene kultuuri ja ühiskondliku elu tutvustamiseks siinsele avalikkusele. 27. novembril 1911. esines ta Vene üliõpilaste seltsis ettekandega "Valgevenelaste rahvuslikust ärkamisest".²⁹ Vene üliõpilaste selts kandis tol perioodil õigupoolest internatsionaalset iseloomu ja ühendas üldse Tartu üliõpilaskonna radikaalset pahempoolset osa.³⁰

1909-10. a hakkasid valgevene üliõpilased tegema kaastööd "Naša Nivale". Selle lehekülgedel ilmusid informatiivse iseloomuga teated Tartust, eelkõige siinsest üliõpilaselust. Sellest ajast peale võib juba rääkida valgevene kultuurikoldest Tartus ning Tartust kui ühest valgevene rahvusliku liikumise väikesest keskusest.

Kahjuks on siiani selle keskuse tegevusest väga vähe teada. Seepärast on hädavajalik sellesuunalise uurimistöö jätkamine nüüdseks uurijatele avanenud Leedu ja Valgevene arhiivides. Ilmselt võib üht-teist lugeda ka "Naša Niva" veergudelt ja teistest Valgevene väljaannetest ("Naša Niva" on juba ammu muutunud bibliograafiliseks harulduseks ja käesoleva artikli autorile ei olnud kõik selle numbrid kättesaadavad - ajalehe täielikku komplekti ei leidu üheski Valgevene raamatukogus). Edasised uuringud aitavad kahtlemata laiendada meie ettekujutust valgevene kultuurikolde tegevusest Tartus.

Tartu Ülikooli kasvandikud Valgevene kultuuriloos

Tartu Ülikoolis ja Veterinaaria Instituudis õppinud valgevenelased jätsid olulise jälje Valgevene kultuuri, teaduse, kirjanduse ja ühiskondlik-poliitilise elu ajalukku. Järgnevalt püüame anda lühikese ülevaate kõige tuntumatest Valgevene tegelastest, kes on omandanud oma hariduse Tartus.

Tuntuimaks Tartu Ülikooli lõpetanud valgevene teadlaseks oli Vsevolod Ignatovski (1881-1931).³¹ Tema isa oli kooliõpetaja, kellest hiljem sai vaimulik. Ta ise õppis Leedu õigeusu vaimulikus seminaris, kuid lõpetas 1902. a Mogiljovi vaimuliku seminari. Pärast seda asus ta õppima Peterburi Ajaloo-Keeleteaduse Insti-

tuuti (*Istoriko-filoloogitšeski institut*). Peterburis osales V. Ignatovski üliõpilasrahutustes, mis tõi kaasa välja- saatmise oma kodukohta. Seal sai temast Valgevene Sotsialistliku Partei liige.

1905. aasta septembris läks V. Ignatovski üle Tartu Ülikooli Ajaloo-Keeleteaduskonda, kuid ülikooli ajutise sulgemise tõttu pöördus ta tagasi Peterburgi. Seal lülitus ta jällegi revolutsioonilisse liikumisse, lähenedes esseeridele. See tõi kaasa sundasumise Lodeinoje Pole linnas Olonetsi kubermangus.

1909. aastal naases V. Ignatovski Tartusse ja pühendus tõsiselt õppetööle. Nelja semestriga läbis ta ülikooli kursuse, kuulates ära kõik ajaloo põhikursused ja mitmed erikursused, osales aktiivselt seminarides ja kuulas lisaks veel loenguid kunsti- ja kultuuriajaloo, pedagoogikast, psühholoogiast, filosoofiast. Nagu on märkinud V. Ignatovski biograaf V. Družitsits, olevat ta eriti hinnanud professor A. Jassinski (hilisem tuntud valgevene ajaloolane, Valgevene ülikooli professor ja Valgevene TA akadeemik), I. Lappo ja A. Vassiljevi loenguid.³² Just neid mehi luges V. Ignatovski oma õpetajateks, neilt omandas ta ajaloolise uurimistöö kaasaegse meetodika.

V. Ignatovski õppis ülikoolis hiilgavalt. 15-st eksamist 14 sooritas ta kõrgeimale hindele. 1911. a mais lõpetas ta ülikooli. Peale ülikooli lõpetamist töötas V. Ignatovski ühes Vilniuse eragümnaasiumis ajalooõpetajana ja osales aktiivselt valgevene rahvuslikus liikumises.

1914. aastal sai temast Minski õpetajate instituudi õppejõud. Seal loetud loengukursusest kasvas välja tema esimene laia tuntuse võitnud töö "Valgevene ajaloo lühiülevaade". Lühikese aja jooksul, 1919-21, ilmus see kolmes trükis. Loengukursusest kasvas välja ka tema teine suur töö "Valgevene rahvuslik-kultuurilise ärkamise lühiülevaade" (1921).

Neil aastail osales V. Ignatovski aktiivselt ka Valgevene poliitilises elus. 1917. aastal valiti ta Valgevene Sotsialistliku Partei keskkomiteesse. Pärast seda, kui bolševikud hävitasid Valgevene Rahvavabariigi, oli V. Ignatovski üks nendest, kes otsustas mitte emigreeruda ja osales Valgevene Nõukogude Sotsialistliku Vabariigi ülesehitamises. Tollal mängisid bolševikud rahvusliku intelligentsiga veel "kassi ja hiirt", püüdes teda oma poole meelitada. 1920-21. oli V. Ignatovski põllumajanduse ja 1921-26 hariduse rahvakomissar.

Samaaegselt töötas ta ka vastasutatud Valgevene Riiklikus Ülikoolis ajaloo professorina ja jätkas Valgevene ajaloo uurimist. Trükist ilmus tema järjekordne teos "Valgevene ajalugu XIX sajandil ja XX sajandi algul". Seegi elas üle kolm trükki. 1924. aastal asus V. Ignatovski juhtima Valgevene Kultuuri Instituuti, mis oli hilisema Valgevene TA eelkäijaks. Instituudi uurimisvaldkonnaks oli valgevene kultuur, ajalugu, kirjandus ja keel. 1928. a loodi instituudi baasil Valgevene Teaduste Akadeemia. V. Ignatovski valiti akadeemia

tegevliikmeks ja 1929. a jaanuaris sai temast akadeemia esimene president. Neil aastail oli V. Ignatovski üks kõige lugupeetum ja populaarsem rahvuslik tegelane kogu Valgevenemaal. Ta valiti Valgevene NSV ja ka NSV Liidu Kesktäitevkomitee liikmeks. Trükist ilmus tema kõige küpsem töö – "1863. aasta Valgevenes" (1930).

V. Ignatovski püüdis kaasa aidata just valgevene rahvusliku kultuuri ja rahvusteaduste arengule. Esialgu bolševikud seda veel talusid. Kuid alates 1920. aastate lõpust alustavad nad võitlust "natsionalismiga" ja hakkavad jälitama kõike rahvuslikku. Süüdistatuna "natsionalistlikus kallakluses" vallandati V. Ignatovski 1931. aasta jaanuaris Valgevene TA presidendi ametikohalt ja visati välja parteist. 4. veebruaril 1931 lõpetas V. Ignatovski oma elu enesetapuga. Tema tööd kuulutati antimarksistlikeks ja nõukogude ideoloogiale vaenulikeks ning mitme aastakümne jooksul oli tema nime mainimine trükisõnas keelatud. Alles viimastel aastatel on V. Ignatovski teeneid valgevene teaduse ja kultuuri arendamisel taas õiglaselt hindama hakatud.

Teiseks silmapaistvaks Valgevene tegelaseks, kes luges end Tartu Ülikooli kasvandikuks (ehkki formaalselt ta selle kursust ei lõpetanud), oli Anton Lutskevits (1884-1946), 20. sajandi alguse valgevene rahvusliku liikumise suurkuju. Tema tegevuse varasemast perioodist oli juttu ülevalpool. 1915-17. a, elades Vilniuses, oli A. Lutskevits Valgevene Pedagoogiliste kursuste õppejõud. Tema seal loetud loengukursusest kasvas välja valgevene grammatika, mis aga ei pääsenudki trükki. Selle käsikiri avastati alles hiljaaegu Hamburgi Ülikooli raamatukogus. See töö kujutas endast üht esimest katset luua valgevene keele normatiivne grammatika ja ühtlasi ka valgevene lingvistiline terminoloogia.³³

Samal ajal sai A. Lutskevitsist üks Valgevene riikliku iseseisvuse pooldajate liidreid. 1918. a algul sõitis A. Lutskevits Minskisse, kus ta oli üks aktiivsemaid iseseisvusvõitluse juhte. Ööl vastu 25. märtsi on ta üks Valgevene Rahvavabariigi väljakuulutajaid. 1918. a suvel, pärast Valgevene sotsialistliku partei lagunemist, saab ta selle asemele tekkinud Valgevene Sotsiaaldemokraatliku Partei liidriks. 1918. aasta novembris asub A. Lutskevits Valgevene Rahvavabariigi peaministri ametikohale. Tõsi, juba 10. detsembril 1918 vallutati Minsk bolševike poolt ja valitsus kolis Grodnosse.

1919. aastal, mil A. Lutskevits täitis üheaegselt nii peaministri kui välisministri kohuseid, arendas ta aktiivset diplomaatilist tegevust. Ta osales Valgevene Rahvavabariigi esindajana Versailles' rahuläbirääkimistel ja taotles tagajärjetult lääneriikide tunnustust.

Olgu öeldud, et Valgevene Rahvavabariigi valitsus saatis ka Eestisse oma missiooni, mis taotles diplomaatilist toetust. Ent see on juba omaette teema.³⁴

A. Lutskevits oli Valgevene RV valitsuse eesotsas kuni 1920. aasta alguseni, kuid see valitsus ei omanud enam reaalselt võimu. Poolakad olid vallutanud suure

osa Valgevenest ja löid seal oma administratsiooni. Seejärel läks kogu Ida-Valgevene bolševike võimu alla.

1920. a teisel poolel naases A. Lutskevits Vilniusse. Esialgu üritas ta veel jätkata poliitilist tegevust – juhtis Valgevene rahvuskomiteed, mis oli omalaadne Valgevene poliitiliste rühmituste ja kõikvõimalike ühingute esindus Poolas. Järk-järgult aga eemaldus ta aktiivsest poliitilisest tegevusest ja keskendus kultuuritööle Poolas elavate valgevenelaste seas. Ta oli Vilniuse valgevene gümnaasiumi õpetaja, püüdis välja anda valgevene ajalehti ja ajakirju, osales valgevene kooperatiivide liidu loomises ja lõi aktiivselt kaasa peamiste valgevene kultuurikeskuste töös. Ta oli Vilniuses tegutsenud Valgevene Teadusliku Seltsi raamatukogu direktor, J. Lutskevitsi nimelise muuseumi muuseumihoidja jne. Tema sulest ilmus rohkesti töid, mis on pühendatud valgevene kultuurile ja kirjandusele.

Pärast Lääne-Valgevene ja Vilniuse annekteerimist Nõukogude Liidu poolt 1939. a oktoobris arreteeriti A. Lutskevits NKVD poolt. Ta suri 1946. a Semipalatinski oblastis asuvas vangilaagris.³⁵

Silmapaistvaks tegelaseks sai ka ülalmainitud Jazep Dõla (Jossif Dõlo, 1880-1973). Pärast Tartu Veterinaaria Instituudi lõpetamist jätkas ta aktiivset poliitilist ja ühiskondlikku tegevust valgevenelaste hulgas Minskis ja Peterburis.³⁶ Ühtlasi säilitas ta sidemed ka Valgevene üliõpilastega Tartus – Nikolai Kaminski ja Mihail Dubjanskiga. Minskis töötas J. Dõla venekeelse ajalehe "Severo-Zapadnoi Krai" (Loodeala) toimetuses. See leht näitas üles suurt huvi valgevene kultuuri ja rahvusliku liikumise suhtes.

Peterburis tegeles J. Dõla raamatukirjastamisega. 1916-17. aastal tegi ta aktiivset organiseerimistööd valgevene põgenike seas, oli valgevene põgenike keskkomitee esimees, samal ajal andis ta välja valgevenekeelset kirjandust. Ta astus Venemaa Sotsiaaldemokraatlikku (bolševike) Parteisse ja osales 1918. a detsembris Valgevene Nõukogude Vabariigi loomises. Selle valitsuse esimeses koosseisus oli ta töö rahvakomissar. Igasuguste organisatsiooniliste ümberkorralduste virr-varris (1919. a veebruaris loodi Valgevene NSV asemele Leedu-Valgevene Nõukogude Vabariik) püsis ta selles ametis veidi üle kuu.

J. Dõla töötas kõige erinevamatel ametikohtadel: oli Valgevene Rahvusraamatukogu direktor, luges loenguid igasugustel kursustel, ligi kaks aastat juhtis Tarbijate Kooperatiivide Keskliidu esimehena Valgevene kooperatiive, siis oli Valgevene NSV Riikliku Plaani-komitee esimees ja juhtis vabariigi territooriumi rajoneerimise komisjoni. 1925. aasta aprillis nimetati J. Dõla Valgevene esimese riikliku teatri direktoriks, 1926. aasta lõpul asus ta aga tööle Valgevene Kultuuri Instituuti, kus juhtis kunstiosakonda. J. Dõla esines ka poeedi, prosaisti, dramaturgi ja publitsistina. Omal ajal trükiti tema luuletusi "Naša Nivas".

Paraku kuulus J. Dõla, nagu ka V. Ignatovski, valgevene intelligentsi rahvuslikult meelestatud tiiba ja

1920. aastate lõpul süüdistati tedagi natsionalismis. Selles olukorras oli ta sunnitud kodumaalt lahkuma (see saatus tabas paljusid valgevene loomeinimesi). Ta asus Saraatovisse, kus ka suri. Tee kodumaale jäi tema jaoks suletuks kuni surmani.

Ka Saraatovis jätkas J. Dõla oma kirjanduslikku tegevust, kuid pikki aastaid oli tema teoste avaldamine keelatud. Alles 1981. aastal ilmus Minskis J. Dõla kogutud teoste koide.

Silmapaistvaks valgevene ajalooteadlaseks sai veel üks Tartu Ülikooli kasvandik – **Vassil Družtšõts** (Vassili Družtšits, 1886–1937), kes õppis 1907–11. a siin ajalugu. Pärast ülikooli lõpetamist õpetas ta ajalugu mitmetes Leedu ja Valgevene õppeasutustes. 1922. aastal sai temast Valgevene Riikliku Ülikooli õppejõud. 1927. aastal sai ta professori kutse.

Oma töödes käsitles V. Družtšõts Valgevene feodalismiperioodi ajalugu, peamiselt Valgevene XV–XVIII sajandi linnade ajalugu ja nende õiguslikku olukorda. Ta uuris ka Valgevene raamatutrükkimise ajalugu. V. Družtšõtsit loetakse üheks Valgevene historiograafia rajajaks. 1920. aastail osales ta aktiivselt Valgevene kodu-uurimisliikumise organiseerimisel.

Ka V. Družtšõtsit süüdistati natsionalismis ning ta oli sunnitud ülikoolist lahkuma. Mõnda aega töötas V. Družtšõts Valgevene TA Ajaloo Instituudis, hiljem oli aga sunnitud üldse kodumaalt lahkuma ja ümber asuma Moskvasse. Seal sai temast Kirjanduse Instituudis NSV Liidu rahvaste ajaloo professor.

Terve rida Tartu Ülikooli lõpetanud valgevenelasi töötas väljaspool Valgevenemaad. Nii oli ülalnimetatud S. Narkevitš Vene Föderatsiooni Justiitsasjade Rahvakomissariaadi kõrge ametnik.

Väga paljude valgevene üliõpilaste edasisest saatusast ei tea me seni kahjuks midagi.

Allikad ja kirjandus:

- ¹ Tartu Ülikooli ajalugu. 2. kd. Tln, 1982. Lk 375–389.
- ² Samas. Lk 388.
- ³ Album Academicum der Kaiserlichen Universität Dorpat. Bearbeitet von A. Hasselblatt und Dr. G. Otto. Dorpat, 1889. S. 10. (Nr 29, 30).
- ⁴ Vt: S. Isakow, P. Sigalow. Polacy w Uniwersytecie Dorpackim (I) // Miesiecznik Literacki. 1973. N 1. S. 108.
- ⁵ V. Družtšõts. Agljad naukova-literaturnaj dzejnastsi U.M. Ignatouskava. // Polõmja, 1925. N. 2. S. 120.
- ⁶ I. Baranowski. Pamietniki (1840–1862). Poznan, 1923. S. 86.
- ⁷ S. Stempowski. Pamietniki (1870–1945). Wrocław, 1953. S. 115.
- ⁸ A.L. Kištõmov. Võpusniki belorusskih pravoslavnoh duhovnoh seminarij v Tartuskom universitete, 1896–1918 gg. // Naš radavod. Materialo mazhdunarodnoj nautšnoj konferentsii "Tserkov i kultura narodov Velikovo knjažestva Litovskogo i Belarusi XIII–natš. XX vv.". Kn. 4. Tš. 3. Grodno, 1992. S. 696–708.
- ⁹ see oli üldiseks ilminguks, mis käis mitte ainult Tartus õppiva valgevene noorsoo kohta, vaid kogu selleaegse Venemaa kohta, vt. nt.: Ab belaruskim natsionalnõm adradzenni. // "Naša Niva. 1909, 12/25/ nojabrja. N.46. S. 667.
- ¹⁰ Vene Föderatsiooni Riigiarhiiv (VFRA) Moskv. F 102 (Polit-

seidepartemang), 7. asjaajamine. 1901. a. S. 174. L 189–194, 284–286 p. 301–306.

¹¹ Ja. Dõlja. Šljah amal u sotnju gog: Autabijagrafija. // Dõlja Ja. Tborõ. Minsk, 1981. S. 4; Eesti Ajalooarhiiv (EAA) 404-1-1696. L 1-31 p. Tuleb aga arvestada, et J. Dõla autobiograafia andmed ei lange päris kokku tema üliõpilastoimiku andmetega.

¹² VFRA. F 102. 7. asjaajamine. 1904. a. S 1330. L 51.

¹³ EAA. 402-7-611. L 1.

¹⁴ Samas. L 10.

¹⁵ Samas. L 2; 2664-1-1 L 1-5 p.; S 2. L 1-5.

¹⁶ A.L. Kištõmov. Belorusskije studentšeskiye zemljatšestva natšala XX veka v Tartuskom universitete. // XVII Baltijskaja konferentsija po istorii nauki: baltijskaja nauka meždu Zapadom i Vostokom. Tartu, 1993. S. 30–32.

¹⁷ selle kohta vt.: S.H. Aleksandrovitš. Putsjavinõ rodnaga slova: Prablemõ razvitsjsja belaruskaj literaturo i druku drugoj palovõ XIX - patšatku XX stagoddzja. Minsk, 1971. S. 200–233.

¹⁸ Naša Niva. 1909. 26. marta (8 apr.) N.13 i 14. S. 205.

¹⁹ Etapõ revoljutsõjnaje tšõnnastsi t. U.M. Ignatouskaga. // Polõmja, 1924. N. 4. S. 1.

²⁰ Listõ da Redaktsii. // "Naša Niva. 1909. 12. (25.) nojabrja. N. 46. S. 676,

²¹ EAA. 402-1-1290, 1647, 1648, 4430, 4431, 5545, 5546, 9035, 9036, 10525, 10526, 10704, 10705, 15768, 21469, 21470, 21702, 21703, 25606, 25607 (isiklikud toimikud Tartu Ülikooli arhiivifondis).

²² EAA. 402-7-791. L 3.

²³ EAA. 402-1-16144. L 7-32.

²⁴ Vt: A. Bergman, Antoni Luckiewicz (1884–1946): Szkic biograficzny // Przegląd Historyczny. 1974. T. LXV. Z. 4. S. 667–673. (Artikkel on ära trükitud raamatus: A. Bergman. Sprawy białoruskie w II Rzeczypospolitej. Warszawa, 1984).

²⁵ Iseloomulik on ainsa A. Lutskevitsi pühendatud töö autori, Aleksandra Bergmani väide, et A. Lutskevits õppis Tartu Ülikooli õigusteaduskonnas kaugõppe teel (A. Bergman, Op. cit. S. 673). See pole muidugi õige, sest mingit kaugõpet sel ajal ülikoolis ei olnud. Ometi väljendab see ütlus väga tabavalt A. Lutskevitsi ülikoolis õppimise iseloomu. A. Bergman väidab, et tal ei õnnestunud kindlaks teha A. Lutskevitsi Tartu Ülikoolis õppimise aastaid. A. Lutskevitsi isiklikust toimikust (vt viide 23) selgub, et ta astus ülikooli 1910. aasta oktoobris. Üliõpilaste nimekirjas oli ta nähtavasti kuni 31. dets. 1915 (EAA. 402-12-63. L 39).

²⁶ VFRA. Politseidepartemang. Eriosakond. 1910. a. S 59, 40. osa, litera A. L 5-5 p, 11–11p, 18, 24.

²⁷ A. Lutskevitsi poja L. Lutskevitsi kiri autorile 29. juunist 1988.

²⁸ EAA. 402-1-16810; I. Mankovski osalemisest valgevene üliõpilaste ringis annab tunnistust tema allkiri kirjal "Naša Niva" toimetuses "Tartu Ülikooli kõigi üliõpilaste-valgevenelaste esindajate nimel (koos F. Imšenniku, N. Pritultšiku, V. Veršuki ja V. Družtšitsi allkirjadega). ("Naša Niva". 1910. 3. dets. Nr 49. S 746).

²⁹ EAA. 325-1-63. L 45.

³⁰ Vt: S. Issakov. Tartu Ülikooli "Vene Üliõpilaste Selts" 1881–1918. // Eesti Ajalooarhiivi päevad 16.–17. mai 1991. Ettekannete teesid. Tln, 1991. Lk 18–19.

³¹ V. Ignatovski biograafia oleme taastanud tema isikliku toimiku andmete (EAA. 402-1-10525, 10526) ja viidetes 5 ja 19 nimetatud materjalide põhjal.

³² V. Družtšõts. Op. cit. Lk. 118.

³³ V. Sakalowski. Ein interessanter Fund: A. Luckevics Weissrussische Grammatik (1916) // Die Welt des Slaven. 1993. Bd. XXVIII, 1. N.F. XVII, 1. S. 185–186.

³⁴ Esitatud A. Lutskevitsi biograafias oleme tuginenud A. Bergmani viidatud tööle, lk. 673–694.

³⁵ J. Dõla elutee esitame siinkohal tuginedes ülalviidatud autobiograafia (vt viide 11, lk 3–12).

Andres Saali apogee Jaaval (1912 - 15)

Olaf-Mihkel Klaassen

Tagasi Jaavale!

A. Saali viibimine Euroopas oli olnud edukas.* Ta oli omandanud palju uusi teadmisi, sõlminud kasulikke tutvusi, näinud taas kord oma armastatud sünnimaad. Ta võis oma muljeterohke reisiga rahule jääda. Eesootasid uued tööd ja tegemised *palavas lõunataeva kodus*, nagu ta ise nimetas Jaavat.¹ Siiski polnud ta õnnelik, vaid kurb. Ta teadis, kui palju ta on kodumaalt emigreerumisega kaotanud ja et tal pole lootust seda veel kord leida. *Mis 15 aasta eest maha jäetud, on igaves-ti maha jäetud*, kirjutas ta oma reisimärkmikku.²

Ta kurbi mõtteid hajutas ülev vaatepilt, mida saab-
buva öö pimeduses pakkus Lipari kirdepoolseimal saa-
rel aktiivselt tegutsev Stromboli vulkaan. A. Saal oli
kirglik tulemägede imetleja. Juba 1898. aastal, oma Jaa-
val viibimise kolmandal päeval oli ta üritanud ronida
3019 meetri kõrgusele Pangerango kustunud vulkaa-
nile, kuid halvad ilmastikuolud ja vajadus raha kokku
hoida olid seda takistanud.³ Hiljem oli ta vaadelnud pal-
jude Jaava tulemägede tegevust, kuid nii *suurepäralist*
vaatemängu, nagu Stromboli seda pakkus, ei olnud ta
varem näinud.⁴ See alaliselt tegutsev vulkaan oli aas-
tatuhandeid olnud meremeeste "ööküünlaks". Vane-
mad eestikeelsed geograafiaõpikud teda aga ei maini-
nud. Nad rääkisid vaid Vesuuvist ja Etnast, mille spo-
raadilised pursked on ajaloo vältel tekitanud suuri ka-
tastroofe. Etna viimane ärkamine 1910. a paiku oli pälvi-
nud ka Eesti ajakirjanduse tähelepanu.⁵ Tema hävitus-
töö oli nüüdki veel märgatav, kui A. Saal "Koning Wil-
lem III" pardal läbi Messina väina sõitis.

Esimene peatus, kus reisijad võisid maale minna,
tehti Egiptuse sadamalinnas Port Saidis. Linn oli oma
nime (Saidi sadam) saanud Egiptuse asevalitseja
Mohammed Said-paša (ametis 1854-63) auks, kelle ajal
ta rajati (1860).

Saalid kasutasid võimalust astuda Aafrika pinnale
ja tegid väikese ringkäigu linnas, imestades sealsete
mängupõrgute rohkuse ja tänavatel uitavate kitsekar-
jade ("elavate piimakaupluste") üle.

Sõit Suessi kanalil äratas A. Saalis huvi nii kanali
ajaloo kui ka tänapäeva vastu. Punase mere üksluine
idakallas sundis aga mõtisklema juutide mineviku ja
moslemite pühapaikade probleemidest.

India ookeanil tabas neid torm. A. Saali ei pii-
nanud merehaigus, kuigi ta *siida oli küll natuke kuri*.
Tundide kaupa seisis ta postidest ja köitest kinni hoides
laevalael ja imetles looduse suurepärase etendust.⁶

Ookeani tormi-iilidele järgnes Tseiloni looduspa-
radiis. A. Saal kasutas peatust Colombo sadamas lühi-
reisiks singalite kuningate muistsesse residentsi (1592 -
1815) Kandyse ja "varemetlinna" Anuradhapurasse.
Esimeses neist asus kuulus budistlik pühamu Dalada
Maligava ("Hambatempel"), mille seinamaalide ja fres-
kode restaureerimisega tegeles hiljem (1930-ndail aas-
tail) eesti maalikunstnik Karl Kasmann.⁷

Anuradhapuras pälvis A. Saali tähelepanu iidne
bodhipuu (*Ficus religiosa*). Pärimuse järgi olid selle
võrse toonud Tseilonile Magadha kuninga Ašoka (u.
272 - u. 232 eKr) poeg Mahendra ja tütar Sanghamitra
245. aasta paiku enne Kristuse sündi ning istutanud selle
singalite tollasesse pealinna Anuradhapurasse. Võrse
pidi olema pärit pühast puust, *mille all Budha oma val-
gustust sai*.⁸

Colombost polnud "palav lõunataeva kodu" enam
kaugel. Peagi tuli nähtavale Malaka väina sisepääsu val-
vav Sabangi söesadam Sumatra põhjatipu lähedal asu-
val väikesel We saarel. Siis jõuti Singapuri, Briti täht-
saimasse tugipunkti Kagu-Aasias,⁹ kus hiinlased, need
*kavalad taevapojad enestele tumeda ärielu Eedeni loo-
nud, mis mitte üksnes kõhtu ei kasvata, vaid ka taskuid*
täidab ja kus nende elavate vaatide keskel vanguvad maa
*pärislased kui kuivanud inimeste varjud kepisamaste jal-
gade peal*.¹⁰ Ning juba ilmus silmapiirile Jaava oma
ebatervisliku pealinna Bataviaga, kust A. Saal oli eemal
olnud 415 päeva.

Andres Saal misjonitööst Indoneesias

"Koning Willem III" pardal olid Saalide
reisikaaslastena 18 vaimulikku härrat ja daami, kes kõik
sõitsid Indoneesiasse misjonitööd tegema. Ühega neist,
Päästearmee¹¹ koloneli de Grootega arenes A. Saalil
lähem tutvus. Diskuteeriti paljude piibli sätete üle, mille
täht - tähelise tõlgendamise õigsusse A. Saal ei uskunud.
De Groote oli hea kõnemees, kuid ka tema oponendi
sõnaseadmis- ja argumenteerimisoskus oli tasemel.
Vaidlused olid tulised, kuid see ei takistanud neid
olemast head lauanaabrid.¹²

De Groote sõitis Jaavale, et võtta enda peale seal
1894. a tegevust alustanud Päästearmee "sõjaväe" juh-
timine. Teda saatis üks aatekaaslane. Peale nende reisis
Indoneesiasse kaks Jeesuse Püha Südamet daami,¹³ to-
sin kaputsiini munki¹⁴ ja kaks protestantlikku vaimlik-
ku.

Sellise hulga misjonäride üheaegne suundumine Jaavale tegi A. Saali rahutuks. Tal olid oma vaated misjonitööle Indoneesias. Nendest oli ta juba sajan-divahetusel kirjutanud.¹⁵ Nüüd kerkisid taas ta mõtetesse küsimused, mis häirisid ta arusaamist ristiusu rollist Indoneesia ühiskonnas. Kas oli kristlik misjonitöö õigustatud? Kas tehti seda õigesti?

A. Saal ei olnud misjonitöö vastu *in principio*, kuid tema arvates tehti seda liiga kulukalt, niigi vaeste eurooplaste veeringute abil ning kohalikke olusid arvestamata. A. Saal oli seisukohal, et misjoniühingute paljusust tuli tööle kahjuks, viis mõttetu rivaalitemiseni. Indoneesias tegeles misjonitööga aga 11 protestantlikku organisatsiooni, lisaks katoliiklikud kongregatsioonid ja Päästarmee.¹⁶

Teiseks, arvas ta, on tõsiseks puuduseks misjonäride vähenenud huvi kohalike keelte, kommete ja tavade vastu, pärismaise elanikkonna haridustaseme tõstmise vastu; sageli on takistuseks misjonäri enda ebapiisav haridus. A. Saal oli veendunud: *Usk ja haridus on kui kaks venda, kes üheskoos peavad elama ja ilma valitsema.*¹⁷

Kolmandaks paheks pidas A. Saal misjonäride, eriti protestantlike misjonäride eluviisi ja käitumise mittevastavust nende üllale missioonile. Tema arvates elasid nad *liiga suurel viisil*. Hoopis lubamatuks pidas ta misjonäri ja ta pere sõitu rikšaga - inimesega, kes veab reisevõrki (*orang jang menarik kereta penumpang*). See on vastuolus juttudega võrdsusest ja vennaarmastusest. Loodusravaste juures väitis ta, tähendab eeskujuhohkem kui sõna.¹⁸

Neljandaks pidas A. Saal ebaõigeks kindralkuberner A.W.F. Idenburgi (ametis 1909 - 16) usupoliitikat, mis andis liiga suure eelistuse kristlikule misjonitööle ja tekitas rahulolematust islamiringkondades. A. Saali arvates oleks riigivõim pidanud soosingu jagamisel olema tagasihoidlikum.¹⁹

Kõik need probleemid muutusid eriti eluliseks seoses rahvusliku liikumise tugevnemisega Jaaval.

Andres Saal ja Indoneesia rahvuslik ärkamine

Aktiivse osalisena Eesti rahvuslikus ärkamises tundis A. Saal loomulikku huvi analoogilise protessi vastu Indoneesias. Esimestest Jaavale tuleku päevadest alates oli ta avaldanud sümpaatiat maa päriselanike ja nende püüdluste vastu. Tähelepanelikult oli ta jälginud indoneeslaste elu, Jaaval valitsevaid rahvuslikke ja rassilisi pingeid.

Kirjutades "Olevikule" Jaava näitemängust, tegi A. Saal 1898. a esimese vihje nende pingete võimalikule lahendusele. Ta nentis: *Kui siin rahva oma jõutundmus õiget kasvatust oleks saanud, temasse rahvuse, isamaa armastust külvatud, teda üleüldse kultuuraelust osavõtma*

*kutsutud - missugune Euroopa riik võiks siis nüüd kolme nelja sõjalaevaga ja käputäie meestega millionisid oma alla sundida? ... Need millionid magavad veel ja ei ole veel oma jõutundmusele tulnud. Aga kas nad kord nii kaugele ei saa? Euroopa ise kannab selle eest oma asutuste läbi ja eeskujulise eluga hoolt, et siin kord kõik peerud kahel otsal lausa lähevad lõkendama. Ja kas selles siis vahest mitte uus järk maailma ajaloosse ei saa!*²⁰

Prohvetlikud mõtted! A. Saal ei näinud küll nende lõplikku realiseerumist, kuid ta oli tunnistajaks indoneeslaste rahvuslikule ärkamisele ning esimestele saavutustele teel sõltumatusel.

Rahvusliku ärkamise algus jäi Indoneesias mõnevõrra hiljaks, võrreldes Hiina, India või Filipiinidega. Ta oli ka vähem märgatav. Batavia resident²¹ E. Meertens kirjutas veel 24. veebruaril 1908. a kindralkubernerile, et *inlanderid*²² pole veel sellisel arengustaadiumil, et osaleda avalikus elus ja reformides.²³

Ometi toimus juba kolm kuud hiljem - 20. mail 1908. a sündmus, mida peetakse Indoneesia rahvusliku ärkamise alghetkeks. Sel päeval peeti Jakarta meditsiinikoolis (*School tot opleiding van inlandsche artsen*) pensioneerunud arsti Mas²⁴ Ngabehi Wahidin Suhirohusodo initsiatiivil koosolek, kus rajati kultuurhariduslik organisatsioon *Budi Utama* (Üllas Pürgimus).²⁵ Ametlikult tähistatakse seda päeva indoneeslaste taasärkamispäevana²⁶ - indoneeslaste muistset iseseisvust silmas pidades.

1912. a sügisel avaldas "Olevik" A. Saali artikli "Jaava astub poliitikasse",²⁷ esialgse pealkirjaga "Jaava ärkab, Jaava märkab".²⁸ Nähtavasti oli artikkel valmis kirjutatud mõni aasta varem, *Budi Utama* sünni vahepeetuste mõjul. A. Saal analüüsis selles artiklis *Budi Utama* rajamise tausta ja tähendust. Ta pidas rahvusliku liikumise organiseerimist, mis pani *valitsust kokkuma*, hollandlaste Indoneesia-poliitika loomulikuks resultaatiks. Ta kritiseeris valitsuse vähest huvi pärismaise elanikkonna haridustaseme tõstmiseks; samuti jaava koolmeistrite ettevalmistamist, mis lähtub põhimõttest, et *noored rahvakasvatajad ise mitte ilmlisest tarkusest lõhki ei läheks*.

Kuigi *Budi Utama* programm oli selgelt apoliitiline, tekitas valitsuses kartusi tema ebamäärane deviis: "Ülla saavutamine rahulikult ja ettevalmistatult!" (*Santoso waspodo anggayuh utomo*).²⁹ Mida mõista "üllal" all? Kas see ei kätke endas varjatud poliitilisi ambitsioone?

Valitsust häiris ka *inlanderite* organiseerumine. Aastatega see tendents üha tugevnenes. Suurim oht hollandlaste ülemvõimule oli ühinemine islami lipu alla. A. Saali Euroopa-reisi ajal oli teoks saanud esimene samm selles suunas: 1911. a novembris ühinesid moslemi ärimehed Jaaval Islami Kaubandusliiduks (*Sarekat*

Dagang Islam). Tema naasmise järel hakkas lumepall laaviniks veerema: Islami Kaubandusliit reorganiseeriti 10. septembril 1912. a poliitiliste eesmärkidega Islami Liiduks (*Sarekat Islam*). 18. novembril lisandus sellele moslemite partei *Muhammadiyah*. Peale islamiorganisatsioonide tekkisid *indode* India Partei ning rida kohalikke ühendusi.³⁰

Paljude prominentsete valitsusametnike arvates olid need organisatsioonid vastuolus 1854. a valitsemiskorra (*regéringsreglement*) 111. artikliga, mis sätestas: *Poliitilise iseloomuga ühingud ja koosolekud, mis ohustavad avalikku korda, on Hollandi - Indias keelatud. Selle keelu rikkumisel rakendatakse selliseid abinõusid, nagu olukord nõuab.*³¹ Kindralkuberner ei kiirustanud siiski tõkkevahendite kasutamisega. Vaid India Partei keelustati 1913. aastal.

A. Saali huvi rahvusliku liikumise arengu vastu Indoneesias oli suur. Ta kirjutas 1913. a pika artikli "Budi Utama ja Sarikat Islam", mille "Olevik" avaldas järgmise aasta algul.³² Selles pühendas ta peatähelepanu moslemite rolli kasvule Indoneesia ühiskonnas.

Nähes, kuidas nagu *kulutuli on see liikumine üle maa käinud, nii et sellele ajaloos vaevalt paarimeest leidub*, pidas ta *Sarekat Islamit* tõsiseks ohuks Hollandi ülemvõimule Indoneesias. *Uued ajad on sündimas*, arvas ta. Tal oli õigus. Protsess kujunes küll pikaks ja vaevarikaks, kuid tema tulemuseks oli Indoneesia Vabariigi väljakuulutamise 1945. aastal.

A. Saali elu- ja töömured Jaaval

A. Saal oli Jaavalt lahkumise eel 1911. a teinud rahaks kogu oma vara.³³ See võimaldas tal Euroopas rohkesti ringi sõita, reisimõnused nautida, lapsi kallis Šveitsi pansionaadis kostil hoida. 1912. a mais tõsteti ta kuupalka 300 kuldnalt 350 kuldnale, puhkusetasu 165 kuldnalt 187 kuldnale.³⁴ See oli tollal hea raha.

Tagasi jõudnud Bataviasse, tuli A. Saalil kõigepealt lahendada eluaseme küsimus. Ta asus koos perega elama eurooplaste aristokraatlikus linnajaos Weltevredenisse olevasse "Grand Hotel Javasse", mis reklaamis end nii: *Veinikaubad. Ekipaazhide laenutamine. Toad eraldi vannitubadega. Ladu autodele. Pimekamber amatöörfotograafidele.*³⁵

A. Saalile ei valmistanud suuri raskusi uuesti sisse elada oma harjunud töösse Hollandi Ida-India armee topograafiateenistuse fotoateljees (*Photographisch atelier van den Topographischen Dienst*).

Ta asus energiliselt rakendama Euroopast kaasa toodud uusi materjale ja teadmisi. 1913. a Amsterdamis ilmunud kaheköiteline koguteos "Madalmaade India" avaldas tunnustust fotoateljee tööle reproduktsiooni alal ning rääkis ateljee järkjärgulisest varustamisest kõige moodsamate töövahenditega.³⁶ A. Saali äsjane õppereis Euroopasse etendas oma osa selles protsessis.

Topograafiateenistus oli üks Hollandi Ida-India armee 22 allüksusest. Tema ülesandeks oli Indoneesia saarte kaardistamine, kaartide trükkimine ja paljudamine. Kasutati nii kromolitograafilist, fotolitograafilist kui ka autograafilist paljundusmeetodit.

Seni olid paljud alad, eriti Borneo ja Sumatra saartel, veel täiesti kaardistamata. Täiendavat tööd vajasisid Jaava ja Madura. Järgnevail aastail (1912-16) tehti A. Saali aktiivsel osalusel ära suur töö. Avaldati esmatrükis 45 ja kordustrükis 19 kaarti. Esmatrükistest olid 2 väikesemõõtkavalised ülevaatekaardid (*overzichtskaarten*), 16 keskmise mõõtkavaga topograafilised ja eskiiskaardid (*topografische en schetskaarten*) ning 27 suuremõõtkavalised detailkaardid (*detailkaarten*).³⁷ A. Saali mureks olid eelkõige reproduktsioonitööd, kuid nii mõnigi kord osales ta ka välitöödel, käies kohtades, kuhu eurooplase jalg polnud varem sattunud.³⁸

Intensiivse töö kõrval hoolitses A. Saal ka oma vara suurendamise eest. Tollal arenes Indoneesias hoogsalt kautšukiistanduste rajamine. *Hevea Brasiliensis* oli toodud Jaavale 1876. a Amazonase piirkonnast. Nüüd oli neid istandusi juba ca poolteisttuhat (1917. a andmeil 589).³⁹ Ühe sellise omanikuks sai ka A. Saal. Pole kahtlust, et see tõi talle iga aasta soliidse summa sisse.

Lisaks hakkas ta tegelema majade ehitamisega Batavias: ostis või rentis krundid, palkas hankijad ja töömehed ning üüris valminud elamud välja. 1915. a kevaldel teatas ta K. E. Söödile: *Nüüd on meil kõiges kokku 8 ülikest, 100 guldna kuu üüriga maja kohta kuus, ilma hypoteegita.*⁴⁰ Majade hankimine sel moel oli seotud paljude raskusega.

A. Saali märkmike lehekülgedel on säilinud teateid hiinlastest varustajate poolsest tellimuste mittetäitmisest, vaidlustest hindade üle, ebakvaliteetsest tööst.⁴¹

Eriti palju oli tal tülisid ehitusmeistritega. Ta kirjutas K. E. Söödile nii: *Esimesed lurjused on siinsed ehitusmeistrid. Mis need narakad mulle peavalu on teinud! Kaelamurdjate ja masurikute trobikond! Kõige õelamad on Europast hiljuti siia jooksnud noored abenteuerid!*⁴² *kes raha on tulnud tegema, üks kõik, mil viisil. Üks niisugune lurjus on mu veel kohtussegi kaebanud, et ma talle ehituse eest viimast tenga välja ei maksnud, sest et ma tema poolt kontrahi rikkumist leidsin.*⁴³

Raskustest hoolimata oli majade ehitamine ja väljaüürimine siiski üsna tulutoov: A. Saal võis iga kuu ligi 1300 kuldnat läbi lüüa.

A. Saali perekonna tööd-tegemised

"Grand Hotel Java" ei jäänud Saalide peatuspaigaks kuigi kauaks. Perekond vajas rohkemat kui hotelinumbrit. Proua E. Saal armastas eluaset, mis oleks eemal tänavakärast, aiasügavusse peitunud.⁴⁴ Selline

keskkond soodustanuks kahtlemata ka pereisa vaimset tegevust ja laste õppetööd.

1914. a kevadel haigestus tütar Regina. Talle tehti raske kõhuoperatsioon. Kuna paranemist ei järgnenud, tuli teha veel teinegi lõikus. A. Saal süüdistas kirurg dr. Knochi ebakompetentsuses ja lohakuses, tegi hospitalis skandaali. Kui Regina oli pisut paranenud, viisid vanemad ta järelravile Buitenzorgi haiglasse. Tütre haigus ähvardas nurjata E. Saali plaani reisida koos lastega 1914. a sügisel veel kord Euroopasse. Esimese maailmasõja puhkemine tõmbas kavatsusele lõplikult kriipsu peale.

A. Saal kirjutas K.E. Söödile: *1. augustil müüsimise maja kraami, nagu siin moodis, oksjoni peal iga hinna eest puruks, uus elanik tuli veel samal päeval sisse - meie olime uulitsa peal oma reisi kohvritega. 2. aug. tuli sõjakuulutus.*⁴⁵ 6. augustiks varutud laevapiletid tuli anuleerida, sest kujunenud olukorras oleks reis võinud ohtlikuks osutada.

E. Saal kolis koos lastega Buitenzorgi. Algul elas ta kohalikus hotellis, siis üüris sobiliku majakese. A. Saal asus korterisse Weltevreden'i ühte nooblimasse võõrastemajja - "Hotel der Nederlandenisse". Nädalalõppudel käis ta külas naisel ja lastel ning elas odavasti naese rehnnungi peal.

E. Saal valis Buitenzorgi oma elupaigaks mitmel põhjusel: suhteliselt hea kliima, lähedus Bataviale, usaldatav haigla tütre järelraviks, botaanikaaed. Viimane oli troopilist loodust maalida armastavale E. Saalile lausa paradiisiks.

Buitenzorgi ("eemal murest") botaanikaaed kasvas välja kindralkuberner G. W. van Imhoffi (ametis 1743 - 50) poolt Bataviast 54 km kaugusel mägedes asuva Baru küla äärde 1745. aastal rajatud mõisa pargist. Puhkeresidentsist sai ajapikku kindralkuberneride alaline asupaik. Küla ühendati 1873. aastal raudtee abil Bataviaga ning võrsus väikeseks linnaks. 20. sajandi algul oli seal ca 25 000 elanikku, neist 1650 euroolast ja 3850 hiinlast.⁴⁶ Park reorganiseeriti botaanikaaiaks 1817. aastal prof. C. Reinwardti (1773 - 1854) algatusel ning kujunes peagi maailma botaanikute Mekaks.⁴⁷

Saalide kolimise aegu Bataviasse (1902) töötas botaanikaia direktorina M. Treub, kellega proua Saalil kujunes varsti hea tutvusvahekord. Siitpeale võis ta endale paljugi lubada. A. Saal märkis: *Ainult temal on luba, igast õitsevast puust ja lillest õisi, oksti ja valmis vilju ühes võtta ehk koju kanda lasta. Mina ei tohi ühessegi taimesse puutuda, jumal hoidku, siis on kümme vahti taga. Naesukest on kõik ülemaad ja alamad aednikud ja aiavahid valmis teenima, kellede seas ta nonja doktori nime all tuntud on.*⁴⁸

Buitenzorgi botaanikaaeda oli koondatud pea kogu Indoneesia taimestiku esindajad, igast liigist vähe-

malt kaks eksemplari. E. Saalile jäi sellest siiski väheks. Ta tegi pikke reise hobuse seljas läbi dzhunglite ja üle mägede, käis saartel, mida olid külastanud vaid vähesed eurooplased - selleks, et hankida mõnd haruldast orhideed oma ca 100-liigilisse kogusse. 1915. a suvel käis ta koos poja Leoga Bali saarel liblikaid ja tiigrisi püüdmaks.⁴⁹ Leole oli niisugune reis suursündmuseks. Koolis käia ja õppida ta ei armastanud. Kolmanädalane koolivaheaeg kippus kolmekuiseks venima. Kuid ta oli innukas putukate, eriti liblikate koguja ning armatas neid joonistada ja maalida. Ta kolleksioneeris ka marke, võisteldes sel alal oma õega. Reginal oli kirjanduslikke kalduvusi ja ta tegi kaastööd ühele Batavia lastelehele.

Pulmad Surakartas (Solos)

1915. a oktoobri lõpul toimusid Surakarta *susu-hunani*⁵⁰ pulmad Jogyakarta sultani tütreaga. Saalid olid saanud pulmakutse. Pereisal polnud aega sõita, kuid E. Saal võttis kutse tänuga vastu. Koos neil külas viibiva prantslanna *mademoiselle* Bonnet'ga asus ta 22. oktoobril tee. Nende reis Surakartasse on jäädvustatud E. Saali kirjades oma mehele, mis on osaliselt säilinud.⁵¹

E. Saali esimene, Bandungist saadetud kiri kajastab murelikkust selle üle, kuidas saadakse kodus ilma temata hakkama. Ta kirjutas: *Pea lapsi hästi vaos! Toapoiss peab lillede eest hästi hoolt kandma. Ta on natuke laisk, kui kontrolli ei ole, ei liiguta ta ennast üle aru. Ka kokk ei täida vahest oma kohut. Ma kardan, sa nälgid enne, kui kord kööki lähed. Aga ta teab väga hästi, mis tal teha on. Menü on iga päeva jaoks terveks nädalaks ette kirjutatud. Las Leo selle eest hoolt kanda, ise ei tee sa seda ometi mitte.*

Bandungist, mis jättis E. Saalile tõusikliku ja pea-aegu inetu linna mulje, jõuti 24. oktoobril Jogyakarta. Linn oli rajatud 1755. a, mil Matarami riik lagunes kaheks: Surakarta (Solo) sunanaadiks⁵² ja Jogyakarta sultanaadiks. Esimeses jäi võimule Matarami valitseja-soo vanem haru, mis võttis nimeks Pakubuwana ("maailma nael"). Jogyakarta hakkas resideerima dünastia noorem haru, mis sai nimeks Hamengkubuwana ("maailma valitseja").

1915. a istus Jogyakarta sultanitroonil 74-aastane Hamengkubuwana VII (1877 - 1921). Ta oli traditsioone ja kombeid rangelt järgiv monarh. 150-aastase lossi ainsaks uuenduseks oli elekter.

E. Saali imestas: *Sultan laseb ennast pärast päeva loodet ainult veel 10-12-aastastest tütarlastest teenida. Neid on legion, iga öösi 10, lossis selleks kasvatatud. Tähelepanu äratas tavapärane audients: sultani ees lõmitasid kõik põrmus, isegi kroonprints, ja keegi ei tohtinud muud vastata kui "Jah, Sultanlik Kõrgus!" (saya tuan Sultan!).*

Jogyakartaist sõitis kiirrong Surakartasse 1 tunni ja

20 minutiga. E. Saal ja *mademoiselle Bonnet* jõudsid sinna parajaks ajaks, et näha, kuidas pidulik saatkond asutas end teele, et sõita Jogyakartasse pruudi järele. Delegatsiooni juhtis kojaminister, kelle abikaasa oli mõrsja vanem õde. Ministri ülesandeks oli sõlmida pidulik abieluleping ning olla vaevalt 20-aastase pruudi saatjaks tema 50-aastase peigmehe lossi. Kumbki polnud varem teineteist näinud.

Jogyakartas valitseva korra järgi ei tohtinud printsess kuni abiellumiseni lahkuda lossi (*keraton*) territooriumilt. Surakarta tava ei lubanud ka *susuhunani* väljuda oma riigi piiridest. Laulatuse pidas veel enne mõrsja Surakarta saabumist kõrgem islami vaimulik, keda tituleeriti vürstlikust soost ülempreestriks ja seaduste tõlgendajaks (*raden penghulu tafsir hukum*). Laulatusest ja pulmameest ei võtnud osa Jogyakarta sultan - tava ei lubanud temalgi oma jalga *susuhunani* valdustesse tõsta. Teda esindasid printsid.

Mõrsja saabumiseni lubati valitud külalistel imetleda *susuhunani* lossis noorpaari paradiislikku magamistuba 3000 kuldnat maksma läinud abieluvoodiga ning nuppudega seinal, kuhu vajutades võis tuppa saada mitmevärvilist valgusmängu, meeldivalt jahedat tuuleõhku, tasase muusika helinat või mitmesuguste lõhnaõlide aroomi. E. Saali arvates meenutas tuba lindu ot-sivat kuldpuuri.

Pulmapidu algas 27. oktoobril hommikul kell 6.30. Mis seal toimus, seda E. Saali säilinud kirjad kahjuks ei kajasta. Tuleb arvata, et külalistele oli see huvitav, palju elamusi pakkuv vaatepilt, kus islami tavad põimusid kohalike jaava traditsioonidega. Midagi pidi seal ka euroopalikku olema, sest sultan Pakubuwana X (1893 - 1939) oli tuntud edumeelse mehe.

Sidemed kodumaaga

A. Saal oli Eestist lahkunud ebaselgete tunnetega. Ühelt poolt oli ta saanud hea vastuvõtu osaliseks. Selle eest oli ta tänulik kõigile. Teiselt poolt aga... Ta kirjutas 1912. a sügisel: *Ma kahetsen nii mõndagi jällenägemist. Sinna maani lootis arg süida vanu tuttavaid ja sugulasi nii eest leida, nagu ta neid lahkudes maha jätnud. Nüüd on aga see lootus - ta on küll petlik, aga siiski lootus - lõhnutud. Tõsine, vali elu näitas ennast kõige kalgimast küljest ja viskas kõik mälestuspildid muinasjutu valda.*⁵³

A. Saal ei soovinud sidemete nõrgenemist kodumaaga. Ometi muutusid kontaktid hapramaks ja katkendlikumaks, kui nad oli olnud 1911. aastani. Näib, et kirjavahetus harvenes, sest A. Saali kirju on aastaist 1912 - 16 säilinud suhteliselt vähe. Ka ei saatnud ta Eestisse enam sellisel hulgal kirjatöid nagu varem.

6. septembril 1912. a teatas ta "Oleviku" peatoimetajale H. Turpile, et töörohkus ei võimalda tal kaastööle

mööldagi.⁵⁴ Päril ilma kaastööta "Olevik" siiski ei jäänud. 1913. a avaldas ta kolm A. Saali vastust A. Grenzsteini süüdistustele.⁵⁵ 1914. a algul ilmus "Olevikus" A. Saali *Budi Utama ja Sarikat Islam*. Sama aasta kevadel saatis A. Saal K. E. Söödile artiklid rituaalmõrvast, milles ta analüüsis paljude rahvaste ajaloos eksisteerinud usu nimel inimeste ohverdamise tava;⁵⁶ sotsialismilmingutest Indoneesia rahvaste (dajakide, batakkide, minangkabaude jt) elus;⁵⁷ venelaste isamaa-armastusest (mille sisu ja saatus teadmata).

Mõned A. Saali kirjatööd nägid trükivalgust "Postimehes"⁵⁸ ja "Tartu Päevalehes".⁵⁹ Arhiiviriivulitele jäid seisma A. Saali "Reis Euroopast Indiasse. August 1912" ning E. Saali kirjad tema reisist Surakarta *susuhunani* pulma. Viimase kohta leidub käsikirjal märkus: *Kuigi hästi kirjutatud, tundub igavana, käsikiri hoolikalt alles hoida! O. M.*⁶⁰

Kodumaal viibides oli A. Saal tellinud endale mitu ajalehte, kuid Bataviasse jõudsid nad haruharva ja vaid üksikute eksemplaridena. Pole teada, kas K.E. Sööt saatis talle tema poolt soovitud M. Kampmanni "Eesti kirjandusloo peajooned" ja H. Prantsi "Eesti rahva ajaloo".⁶¹ Kontaktide hoidmine Eestiga muutus eriti raskeks, kui 1914. a puhkes Esimene maailmasõda.

VIITED JA KOMMENTAARID

* A. Saali Euroopa-reisi kohta vt: O. Klaassen, V. Reimaa, Andres Saali õppe- ja puhkerännakud Euroopas 1911.-1912. // Kleio 9. Lk 20-24.

¹ Tartu Kirjandusmuuseumi käsikirjade osakond (= KM KO). F 113. M 3:10. L 2.

² KM KO. F 113. M 3:10. L 31:

³ A. Saal. Kirjad Jaava saarelt. // "Olevik" 31. märts 1898.

⁴ KM KO. F 113. M 3:10. L 33.

⁵ "Postimees" 12. märts 1910.

⁶ KM KO. F 113. M 3:10. L 46-47.

⁷ K. Ast. Eestlased Tseilonis. // "Uus Eesti" 4. juuni 1938.

⁸ KM KO. F 113. M 3:10. L 52. Vt. ka: V. Terav. Maised probleemid paradiisisaarel. // "Postimees" 18. nov. 1993.

⁹ Singapurile kui Briti tugipunktile pani 1819. a aluse poliitik ja haldur T. S. Raffles. Vt. B. H. M. Vlekke. Nusantara. A history of Indonesia. The Hague-Bandung, 1959. P 281.

¹⁰ KM KO. F 113. M 3:10. L 53-55.

¹¹ Päästearmee (Salvation Army) rajati 1878. a Londoni metodisti jutlustaja W. Boothi (1829 - 1912) poolt sotsiaalselt või kõlbeliselt langenud inimeste taasjuhtimiseks korraliku elu juurde. Vt. T. Kolde. Die Heilsarmee (The Salvation Army), ihre Geschichte und ihr Wesen. Erlangen-Leipzig, 1899.

¹² KM KO. F 113. M 3:10. L 41-42.

¹³ Jeesuse Püha Südame Daamid (Dames du Sacré Coeur): M. S. Barat' (1779 - 1865) poolt Pariisis 1800. a. rajatud ja 1826. a paavsti poolt kinnitatud katoliku kongregatsioon. Vt. M. Heimbucher. Die Orden und Kongregationen der Katholischen Kirche. II. Paderbon, 1897. S. 313.

¹⁴ Kaputsiinide ordu (Ordo Fratrum Minorum Sancti Francisci Capucinatorum) eraldus M. da Bascio juhitud 1525. a frantsisklaste ordust ja tunnistati 1619. a iseseisvaks orduks. Vt. M. Heimbucher. Op. cit. S. 316 - 318.

¹⁵ A. Saal. Aeg ja elu. // "Olevik" 21. sept. - 5. okt. 1899; Usu ja

hariduse kandmine paganate sekka. // "Olevik" 30. nov. - 14. dets. 1899; Veel kord missiooni tõöst paganate seast. // "Olevik" 7. nov. - 5. dets. 1900.

¹⁶ H. Gundert. Die Evangelische Mission, ihre Länder, Völker und Arbeiten. Calw & Stuttgart, 1903. S. 40 - 42, 81, 425-427.

¹⁷ A. Saal. Usu ja hariduse kandmine paganate sekka. // "Olevik" 30. okt. 1899.

¹⁸ A. Saal. Aeg ja elu. // "Olevik" 5. okt. 1899.

¹⁹ A. Saal. Budi Utama ja Sarikat Islam. // "Olevik" 8. jaan. 1914.

²⁰ A. Saal. Jaava näitemäng. // "Olevik" 6. okt. 1898.

²¹ Resident - kindralkuberner esindaja provintsis.

²² Inlander - Indoneesia põliselanik, aborigeen.

²³ De opkomst van de nationalitische beweging in Nederlands - Indie. Een bronnenpublikatie. Bewerkt door Dr. S. L. van der Wal. Groningen, 1967. Blz 10.

²⁴ Mas - isand, härra.

²⁵ Organisatsiooni nime Budi Utama (Budi Utomo) on tõlgitud mitmeti. Saksa autorid kasutavad termineid Reines Bemühren, Edles Streben, Hohes Ziel. Inglise autorid: Beautiful Endeavour, Noble Endeavour, High Endeavour. Vene autorite eelistus on Prekrasnoje Stremlenie. Vt. W. Schmah. Der indonesische Nationalismus. // Studien zur Entwicklung in Süd- und Ostasien. Neue Folge. Teil 3: Indonesien. Frankfurt am Main, 1964. S. 66; H. D. Kubitschek. I. Wessel. Geschichte Indonesiens. Berlin, 1981. S. 122; G. A. Dudley. A history of eastern civilizations. New York, 1973. P. 587; B. H. M. Vlekke. The story of the Dutch East Indies. Cambridge, 1945. P. 182; A. B. Belenikij. Natsionalnoje probuzhdenije Indonezii. Moskva, 1965. S. 140.

²⁶ Ministry of Information. Republic of Indonesia. 20th May the Day of National Re-awakening. Djakarta, 1958. P. 5.

²⁷ A. Saal. Jaava astub politikasse. // "Olevik" 22.-29. aug. 1912.

²⁸ KM KO. F 113. M 4: L 1.

²⁹ O. Damsté, B. Jilderda. Nederland-Indonesië in de twintigste eeuw. Groningen-Batavia, 1948. Blz 20.

³⁰ J. T. P. Blumberger. De nationalistische beweging in Nederlandsche-Indië. Haarlem, 1931. Blz 57-59; A. K. Pringgogidjo. Sedjarah pergerakan rakjat Indonesia. Djakarta, 1960. Hal 23-36.

³¹ De opkomst van de nationalistische beweging in Nederlands-Indië. Blz 1.

³² A. Saal. Budi Utama ja Sarikat Islam. // "Olevik" 4.-8. I 1914.

³³ KM KO. F 113. M 3:10. L 2.

³⁴ KM KO. F 113. M 14:3. L 73, 93. 1875. a seaduse järgi sisaldas 10-kuldnane münt 6,72 gr kulda.

³⁵ KM KO. F 113. M 3:10. L 1.

³⁶ Neerands Indië. Land en volk. Geschiedenis en bestuur. Bedijf en samenleving. Tweede Deel. Amsterdam. 1913. Blz 322.

³⁷ Regeerings-almanak voor Nederlandsch-Indië. 1918. Eerste gedeelte: grondgebied en bevolking, inrichting van het bestuur van Nederlandsch-Indië en bijlagen. Batavia, s. a. Blz 543-552.

³⁸ A. Simm Andres Saal - Eesti vaimuaristokraat. // "Mcie Tee" 1972. Nr 1/2. Lk 2.

³⁹ Jaarcijfers voor het Koninkrijk der Nederlanden Koloniën - 1917. s'Gravenhage, 1919. Blz 82.

⁴⁰ KM KO. F 173. M 65:34. L 37.

⁴¹ KM KO. F 113. M 9:7. L 32-37.

⁴² Abentteurer, õieti Abenteurer - seikleja.

⁴³ KM KO. F 173. M 17:23. L 37.

⁴⁴ KM KO. F 113. M 3:8b. L 5.

⁴⁵ KM KO. F 173. M 17:23. L 37.

⁴⁶ H. Blink. Nederlandsch Oost- en West- Indië. Geographisch, ethnographisch en economisch beschreven. Tweede deel. Leiden, 1907. Lk 137.

⁴⁷ Neerlands Indië. Blz 308.

⁴⁸ KM KO. F 173. M 17:23. L 37. Nonja, õieti nyonya - proua, emand.

⁴⁹ KM KO. F 173. M 17:23. L 40.

⁵⁰ Susuhunan, lüh. sunan - jumalatu; see , kelle jälgadele kõik vaatavad alt üles. Matarami (hiljem Surakarta) valitsejad kandsid seda tiitlit alates 1625. aastast. Vt C. Lekkerkerker. Land en volk van Java. Eerste deel. Groningen - Batavia, 1938. Blz 338.

⁵¹ KM KO. F 113. M 3:8b.

⁵² Sunanaat: susuhunani valitsetav riik.

⁵³ KM KO. F 113. M 3:10. L 32.

⁵⁴ KM KO. F 94. M 53:8. L 1.

⁵⁵ A. Saal. Torm supilusikas. // "Olevik" 27. III - 3. IV 1913; Elu ehk hävitus? // "Olevik" 1.-18. mai 1913; Üks kurb kohus. // "Olevik" 12.-19. okt. 1913.

⁵⁶ A. Saal. Rituaal mõrtsuka töö. // KM KO. F 113. M 2:23b.

⁵⁷ A. Saal. Sotsialism Malaja rahvaste perekonnas. // "Virmalised" 3.-24. mai 1914.

⁵⁸ A. Saal. Hollandi 100-aastane iseseisvuse pidu Jaaval. // "Postimees" 24.-30. dets. 1913; Ilmasõja mõju Jaava saarel. // "Postimees" 12. juuni 1915; Saksa trükitähtede vastu. // "Postimees" 11. apr. 1915; Vene diplomadid. // "Postimees" 2. nov. 1915; Erapooletuse lipu all. // "Postimees" 11. jaan. 1916; Üks hüüdjä hää kõrbes. // "Postimees" 8. veebr. 1916; Kiri Jaava saarelt. // "Postimees" 22. sept. 1916.

⁵⁹ A. Saal. Veel Juhan Liivi ja A. Grenzsteini vahekorra. // "Tartu Päevaleht" 15. veebr. 1914.

⁶⁰ KM KO. F 113. M 3:8b. L 1.

⁶¹ KM KO. F 173. M 65:334. L 2.

EESTI SAATKOND RIIAS

75 aastat asutamisest

Eero Medijainen

Kunagisele Läti-Eesti Ühingu esimehele, Läti tuntud poliitikule Arturs Alberingsile (1876-1934) omistatakse sõnu - *Lätita ei ole Eestit ja Eestita Lätti*. Originaalne ta siiski polnud. Sama mõtet väljendas Karl Robert Pusta hoopis proosalisemalt - *Eesti ja Läti ühteoidu tõendab kõige paremini see asjaolu, et kui ühel kõht haige, siis on ka teisel süda paha*.

Huvitaval kombel on nii lähedane suhe leidnud hoopis vähe tähelepanu. Eesti poliitilisest ja sõjalisest liitlastest kahe sõja vahel teatakse hoopis vähem, kui naabritest üle lahe. Mõnikord mäletatakse seda, et lätlased olid ja võib-olla on tänini "punasemad" kui eestlased.

Eesti taasiseseisvumise järel pole just eriti paljusid suursaadikuid *tagasi kutsutud*. Saadikuga Riias nii tehti ja otsusest teatati vahetult Läti Vabariigi 75. aastapäeva eel. Eesti ajakirjanduses püüti asjast isegi skandaali vormida. Palju lihtsam on lugu seletada traditsioonide või järjepidevusega.

Ühest probleemist

Huvitaval kombel on Riia olnud sünnipaigaks kahele Eesti välisteenistuse rekordimehele. Ernst Rudolf Jaakson sündis Riias 1905 a. Mõned päevad pärast oma 14. sünnipäeva asus ta varastepassija ja jooksupoisina tööle Eesti esindusse, mis sel hetkel kandis veel konsulaadi nimetust. Alates 1929 a. oli ta ametis USA-s, esialgu San Fransisco Eesti aukonsuli sekretärina, hiljem New Yorgi peakonsulaadi ametnikuna. Eesti taasiseseisvudes juba suursaadikuna ÜRO-s. Seega täitub tänavu Jaaksonil 75. aastat tööd Eesti välisesindustes.

Teine mees sündis Läti pealinnas 15 aastat hiljem ja üks aasta pärast Eesti esinduse avamist. Hilisem Punaarmee politruk ja kõrgema parteilise haridusega Arnold Green oli Eesti välisministriks 25 aastat. Õige küll - Eesti NSV välisministriks -, aga miks peaks me teda maha salgama, kui teiste Eesti nõukogude diplomaatidega seda ei tehta? Ja pealegi täidab Arnold Green praegu vähemalt sama auväärt (või veel enam) ja esinduslikku rolli tänini. Tema oli A. Gromõko vääriline õpilane, kes püsis välisministri ametis kauem kui eksisteeris kunagi Eesti Vabariik.

Kui minna veel õelamaks, võiks lisada, et just viimane Riia saadikutoolil istunu sümboliseerib omamoodi seda järjepidevust, mis eksisteerib Eesti Vabariigi välisministeeriumi ja ENSV välisministeeriumi vahel. Mainitud järjepidevus kujunes tänu sellele, et ükski Eesti diplomaat ega teised riigidki ei protesteerinud välisminister Nigol Andreseni tegevuse peale 1940 a. suvel enne *nn* juunivalimisi. 12. juulil 1940. a nimetati Eesti saadikuks Riiga Aleksander Renning. Renningute pere polnud Eestis päris tundmatu. Vabariigi algul tahtis välisminister Ants Piip teha rahukohtunik Friederich Renningust Eesti konsulit Gruusias. Sealsete eestlaste sisemiste vastuolude tõttu jäi asi katki. Hiljem opteerusid Renningud Eestisse. Aleksander oli Eesti saadikuks Riias 12. juulist kuni septembrini 1940 a. 1944. a sügisel jätkas ta oma "diplomaadikarjääri" ENSV välisasjade rahvakomissari Hans Kruusi abina.

Päris algusest

Riia saatkond on Eesti diplomaatidele ja poliitikutele peavalu valmistanud esimestest päevadest alates. Tema sünnimomentki on vaieldav.

1919. a Leetu, Poola ja Lätti saadetud sõjaväeatašeedest said peatselt saatkonna juhid. Eesti sõjaväeline esindaja Lätis Julius Jürgenson komandeeriti Liepajasse 13. märtsil 1919 a. Mõni päev hiljem asus samasse linna ametisse ka Eesti konsul. Mais 1919 avas J. Jürgenson oma kontori juba Riias nimetuse all - *Eesti Vabariigi konsulaat ja kindralstaabi ohvitser*.

Konsuli volitusi tal siiski polnud, nimetust oli vaja vältimaks arreteerimist sakslaste poolt. See kahjuks ei aidanud. *Landeswehri* mehed ei hoolinud siltidest - 6. juunist kuni 4. juulini 1919 a. istus atašee ja "konsul" nende käes vangis.

Alates 14. juulist 1919 tegutses Riias veel üks konsul - Theodor Tallmeister. Sellist nimetust ta esialgu kasutas, kuigi valitsuse otsusega loeti teda Eesti saadikuks Lätis. 1919 a. lõpu poole kasutas Th. Tallmeister tiitlit "Eesti esitaja".¹

Kahe "esitaja" omavahelised suhted polnud ilmselt kõige soojemad. Tallmeister mainis mitmes kirjas Eesti võimudele, et J. Jürgensoni kahtlustatakse koostöös

enamlastega, ta võtvat juutidelt altkäemakse viisade eest, tegelevat hooplemise ja joomisega ning ei arvestavat üldse saadikuga. Kõige enam ärritas Th. Tallmeistrit, et tema kui riigi ja valitsuse esindaja pidi ametlikele vastuvõttudele ja mujale vaid jala või voorimehega minema, kapten Jürgenson sõitnud aga ette *Eesti lipuga automobiilil*. Peatselt pöördus Th. Tallmeister tagasi oma endise — vaimulikuameti juurde. J. Jürgenson üritas pärast demobiliseerimist (juulis 1920) katsetada äri- ga, kuid mitte eriti edukalt. 1926 a. tahtis ta õppida politseikoolis, heideti aga varsti välja *korratu ülalpidamise tõttu*. 35 aastane J. Jürgenson suri Riias 13. oktoobril 1927 a. Algas polnud seega eriti innustav.

Eesti välisminister A. Piibul läks seoses Lätiga aga hoopis hästi. 1921. a valminud sõjalise liidu lepingut küll ei ratifitseeritud, kuid läbirääkimiste ajal tutvus ta nagu- sa ja intelligentse neiu Benita Uipusega. Viimane oli töötanud nii J. Jürgensoni kui ka Th. Tallmeisteri käe all. Uus konsul Riias Karl Mägi kurtis 1920.a. märtsis, et B. Uipus sõitis A. Piibu kutsel Londoni. Asemele palus ta saata meesterahva, sest noorte naistöötajatega on alati riskantne. B. Uipusest sai A. Piibu abikaasa.

Ühest ostust

1920. a septembris puhkes Eesti saatkonnas sise- mine skandaal, mille tagajärjed andsid end tunda vaba- riigi lõpuni ja on veel tänapäevalgi probleemiks. Konsul K. Mägi polnud oma seisuga kuidagi rahul. Esinduse koosseis kuivas vägisi kokku, aga tööd tuli aina juurde. Pealegi ei hinnatud teda Tallinnas ilmselt eriti kõrgelt.

Kõigele lisaks puhkes peatselt tõsine tüli asekon- suli kohusetäitja Herbert Grünfeldtiga. Asi läks nii tõsi- seks, et viimane kutsus K. Mägi koguni kahevõitlusele.

Tüli algas asekonsuli kaebusest K. Mägi peale, et too tegeleb valuutaspekulatsioonidega. K. Mägi olevat Tallinnast saadud 1 miljoni tsaarirubla kulleripakis Ber- liini saatnud, et need markadeks vahetada. Margad too- di taas Riiga ja vahetati omakorda läti rahaks. See and- nud suure vahekasu ja võimaldas K. Mägil osta oma nimele tulevase Eesti saatkonnahoone. Selles, et oma nimele, polnud midagi erilist. Samamoodi tegutseti Londonis, Berliinis ja Helsingiski. Kõikjal õiendati arve hiljem sirgeks. K. Mägi aga solvus ja vallandas asekon- suli. Duell jäi siiski pidamata.

Vahekohus

Parajasti Bulduri konverentsil viibinud välisminis- teeriumi esindajad Aleksander Hellat ja K.R. Pusta konstateerisid, et konsul ja asekonsul käitusid kui pada ja katel. H. Grünfeldt oli vist siiski pisut mustem. Te- magi patustas valuutaga, aga lisaks tunnistas üles, et ta *ühe tutvuse tõttu kellegi daamiga kaks nädalat kergemeel- set elu elas*. Muidugi kaasnesid taolise eluga suured

võlad ja vajadus raha laenata või teisiti hankida.

Peale selle tehti kindlaks, et just Eesti asekonsul oli Bulduri konverentsi ajal ühel ööl kella kolme paiku koju tulles tänaval lärmitsenud ja isegi Läti välisministri Z.A. Meierovicsi villast kodutee kättejuhatamist nõudnud. Eksimuseks loeti ka seda, et ta ühe teise tuttava daamiga istunud teatris diplomaatide loo. H. Grünfeldtile (hil- jem eestistatult Haljaspõld) tehti selgeks, et seda sobib teha vaid koos oma naisega.

Asekonsul lükkas aga tagasi süüdistuse, et ta tihti juutidega restoranis käivat — *vaid üks minu lähedastest daamidest näeb hommikumaanööline välja*. Ametist pi- di ta siiski lahkuma. Pusta meenutas teda paha sõnaga veel seitse aastat hiljem, kui — nüüd juba Herbert Hal- jaspõld - tegutses Antverpenis sealse "Eesti Meremees- te Kodu" eesotsas. Ta arvas, et tegemist oli alkohooliku ja tahtejõutu isikuga. Pusta tunnistas küll, et Haljas- põllul oli andi kirjutamiseks (vt Välis-Eesti almanahhe jt), kuid ta on tasakaaluta ja moraalselt vastutamatu.²

Ega K. Mägigi süüst päris puhas polnud. 1921. a läbiviidud juurduse käigus anti rida tunnistusi tema valuutaspekulatsioonide kohta. Tõestada neid siiski ei suudetud.

Häädad saatkonna hoonega

Eesti tulevane saatkonnahoone osteti eesmärgil see peatselt kasulikult maha müüa ja sobilikum muret- seda. Asi oli selles, et hoonet peeti liiga suureks. Juba mainitud A. Hellat luges 1921. a alguses Riiga saadikuks tulles majas asuvad ruumid üle ja sai - 167! Siit järeldas ta, et pole sünnis *kui saatkond hulga korterite (kokku 24) ja äride üürikega tegemist teeb*. Saadik leidiski uue so- biva maja, siis aga saadeti ta edasi Poolasse ja Ungarisse ning majaost jäi pooleli.

Üürnikud ja nende mured olid saadikutele prob- leemiks edaspidigi. Eriti tõsiseks kujunes 1930. aastatel Vidrik Ivaski üürivõlg. V. Ivask oli Riias Välis-Eesti klubi esimees ning Rotary klubi ja Läti-Eesti ühingu kassahoidja. Üürikulude katteks kasutas ta ka nende or- ganisatsioonide raha. Lugu pidi lõppema V. Ivaski ma- jakraami sundmüügiga 1939 a. novembris. Eesti välis- ministeerium ei soovinud skandaali ja peatas oksjoni ning vähemalt pool võlast kustutati.

Uut maja muretseda ja üürnikest vabaneda üri- tasid pea kõik järgnevad saadikud. Eriti edukas oli Hans Rebane, saadik Riias aastatel 1937-40. Tema oli Helsingis juba uue maja muretsenud ja ei kahelnud, et ka Riias seda suudab. Kõigepealt otsis ta uue krundi — An- toniase ja Pumpuri tänava nurgal, mis kuulus USA Kristlike Noorte Meeste Ühingule. Edasi ei läinud aga nii lihtsalt. Pahandus tekkis Läti võimudega. Need väitsid, et sinna on planeeritud ehitada lasteaed. H. Rebane sai lõpuks vihaseks - *võtke siis see krunt, teil on*

ju eesõigus, aga siis tuleb ka skandaal. Lätlased seda ei tahtnud ja Eesti saigi loa uue saatkonnahoone ehitamiseks. Kuulutati välja isegi võistlus paraja projekti leidmiseks. Ehitamiseni kahjuks ei jõutud, 1940. aasta jõudis enne kätte.

Sõtta saadiku nimetuse pärast!

Karl Mägi oli 1920. a solvunud, et Tallinnas ei tahtetud teda erinevalt Tallmeistrist diplomaatiliseks esindajaks nimetada, vaid piirduti üksnes konsuli tiitliga. Ta kirjutas valmis isegi lahkumisavalduse, aga siiski leppis ja püsis konsulina Riias 1924. aastani. Septembris 1920 otsustas Eesti valitsus Riiga saata uue saadiku. Täievolilise ministri ja erakorralise saadiku volikirja üleandmiseni jõudis Aleksander Hellat 22. märtsil 1921 a. See oli aeg, mil Balti riigid lõpuks ka üksteist *de jure* tunnustasid ja seega ametlikud suhted sisse seadsid. Nüüd loobuti varasemast *esitaja* nimetusest ja võeti kasutusele üldtunnustatud tiitlid.

Tallinna saabunud Läti esindaja Janis Seskise volitusel oli aga kirjas vaid *minister-residendi* aukraad. K. R. Pusta, kes oli sellistes küsimustes väga täpne, pöördus kohe arupärimisega välisministri abi Herman Hellati poole. Ta nõudis selgitust, kuidas võib Eesti niisuguse ebaõigluse ja solvamise leppida.

H. Hellat ei võtnud asja väga traagiliselt, oma venna poole pöördus ta naljatades — *et nüüd sellepärast sõda mitte jällegi lahti ei pääseks, siis palub prof. Piip (välisminister — E.M.) Sind hr. Meierovics'i juures sondeerida, kas oleks võimalik Seskist ülendada ministre plenipotentiare aukraadini. Vastasel korral tuleks tal oma kohalt lahkuda.* J. Seskis jäi siiski Tallinna kuni 1929 aastani. Aleksander Hellat liikus aga küll juba 1921 a. suvel edasi lõunapoole. Temast sai peakonsul ja hiljem saadik Varssavis, aga ka Ungaris ja Rumeenias. See tähendas ühtlasi, et Riia saadikutool jäi tahaplaanile.

Seljamaa aeg

Alates 1922. a jaanuarist oli viis aastat Riias saadikuks Julius Seljamaa. Lätlastega oli ta kokku puutunud juba varemgi, näiteks Valga kooliõpetajate seminaris õppides (1899-1902). Diplomaatiliselt karjääri alustas ta Eesti esindajana Venemaal 1918. a veebruaris ehk siis välisdelegatsiooni ühe liikmena.

J. Seljamaa saadikuaastail elasid Eesti-Läti suhted üle oma kõrghetked. Lõpuks ometi lahendati piiritüli ja 1923. a sõlmiti koguni sõjaline liit. Milline oli selles tagasihoidliku J. Seljamaa teene, on küsitav. Nagu ka see, kas tema oleks kuidagi suutnud vältida suhete jahe- nemist 1926-28 a. N Liidu soodsad pakkumised tõid kaasa N Liidu - Läti kaubalepingu sõlmimise (1927) ja muutsid mõttetuks jutud Eesti-Läti tolliliidust. Sellest tulenesid omakorda vastastikused süüdistused ja solvamised.

Abi loodeti 1927. a lõpul mõneks hetkeks välisministriks tõusnud Aleksander Hellatilt, kes sel ajal tegelikult saadikuna Helsingis resideeris. Eesti-Läti suhete pärast tundis muret isegi saadik Berliinis Karl Menning. Ta kirjutas A. Hellatile: *Siin minule on see kindel, et olgu Läti toimetamistes ei tea kui palju vastikut, meie vahekorda rahvaste vahel ei tohi ära rikkuda. Siin peab külm veri ja kannatlikkus, peamine usk mängima, mitte haavatud tunne, olgu see ei tea kui põhjendatud.* Võimalik, et osa süüd oli ka J. Seljamaal, et ta Läti asjadesse ei suutnud süveneda. Sest aastatel 1923-26 oli ta ühtlasi Eesti saadikuks Kaunases. Ise ta siiski arvas, et Läti on patusem. Nii oli J. Seljamaa veendunud, et *Ulmans töötab igal võimalikul juhul selles sihis, et Eestile mitte vastu tulla.*

1928. a algus tõi muudatusi. Märtsis küsis ta Läti välisministeeriumist *agrément'i* juba uuele mehele — Eduard Virgole. J. Seljamaale muudatus oluliselt paremaid päevi ei toonud. Pigem vastupidi — ta sattus vihma käest räästa alla ehk siis saadikuks Moskvasse.

Eduard Virgo muredest

Uus saadik Riias luges end Eesti diplomaatia alusepanijaks, sest just tema trükkis 16. detsembril 1917. a valmis välisdelegatsiooni liikmete volikirjad ja neil kasutati esimest korda sõna "diplomaatiline". Välisdelegatsioonis planeeriti talle esialgu Soome esindaja koht.³ Seal puhkenud kodusõja tõttu läks temagi Skandinaaviasse ja siis Itaaliasse. 1920. a kavatseti teda USA-sse saata. Ise ta lootis jääda Londoni. Lõpuks maandus E. Virgo Stockholmi, kuid tundis end üpris ebamugavalt. Hoolimata mitmest katsest ei antud talle saadiku tiitlit. Stockholmis töötas ta asjurina, kuid saadiku kohustuste ja kuludega. Sellest kujunes kohtuasi E. Virgo ja välisministeeriumi vahel. Virgo arvas, et saadikut asendades pidi ta saama ka saadiku palga. Taoline asjatundmatu nõudmine ärritas Riigikogu väliskomisjoni — Eesti välissuhete "kuningat" — nagu teda 1920. aastatel kutsuti.

Lõpuks 1. mail 1928. a sai Virgo oma tahtmise. Ta tehti saadikuks, aga mitte eriti sõbralikku keskkonda. Septembris 1928 a. oli ta veendunud, et *Läti on solvunud ja kade.* Oli ka põhjust, sest Eesti ei vastanudki Läti sõjalaevastiku külaskäigule 1925 aastast, vaid läks oma laevadega külla hoopis Rootsi kuningale. E. Virgo hoia- tas riigivanem J. Tõnissoni, et Riias on seetõttu mee- olud Eesti vastu *kaunis reserveeritud ja umbusklikud.* Virgo püüdis neid parandada, kutsudes Eesti laevastiku Läti vabariigi aastapäevale, samuti Läti - Eesti sõp- rusühingut organiseerides, kuid edu jäi ajutiseks.

Ise ta oma kohaga rahul ei olnud. Juba 1929. a suvepuhkuse ajal Pärnu rannas otsis Virgo kontakti Soome saadiku Aarne Wuorimaaga. Ta uuris, kui kind- lalt tunneb end Helsingis A. Hellat, kel oli probleeme

Soome sotsidega. A. Wuorimaa nägi Virgo muidugi kohe läbi. Oma raportis Helsingisse mainis ta – *möödamannes olgu öeldud, et Virgo tunneb end Riias äärmiselt viletsalt ja võib arvata, et ta noolib nüüd Helsingit.*⁴

Aina uued mured

Virgo viletsused aga alles algasid. Riigivanem O. Strandmani sõit Poolasse (1930. a alguses) oli Läti eneseuhkust ilmselt lõplikult solvanud. Järjest kõvemaks läksid jutud E. Virgo lahkumisest. Teda rünnati nii Riias kui Eestiski. Tallinnas arvati, et Virgo tuleks saata nüüd peakonsuliks USA-sse. Saadik sellega ei nõustunud, olles valmis vastasel korral välisteenistusest lahkuma. Ta polnud nõus ka Moskvaga, kuigi mõistis tollase välisministri J. Lattiku soovi ise Lätisse tulla. Virgole sobis vaid *igasugune muu saadikukoht Euroopas*.

Tema kolleeg Stockholmi päevilt Oskar Öpik (Mamers) kirjutab oma mälestustes Virgost üleolevalt ja halvustavalt. Ta annab mõista, et Virgo oli välisteenistuseks kõlbmatu.⁵ Raskusi olevat tal protokollitundmisega. Ka olevat Virgo Riias "Segodnja" lehele intervjuud andes ajanud segi mõisted *self made man* ja *desperaado*, pidades end viimaseks ehk hulljulgeks isikuks või isegi bandiidiks. Seegi kuulus ühe osana lugude hulka, milliseid Virgost räägiti. Või nagu ta ise kinnitas – *see on räpane provintslik klatš, mis Riias pole mitte haruldane nähtus*.

Saadik väsis sellest kõigest üsna peatselt. Mais 1930. a tuli ta järeldusele, et nii enam kaua vastu ei pea, kuna sinne saadiku töö nõuab väga palju representeerimist, teerimist, teerimist, teerimist, peaaegu kaheksa kuud kestva hooaja jooksul, alalist öösiti ülevaale, söömist ja joomist, on minu tervis viimasel ajal juba sedavõrd nõrgaks läinud, et ma selletõttu olen sagedasti kannatanud unetuse all ning paaril korral sunnitud olnud pikemat aega arstiabi tarvitama. Sellepärast eelistaksin kohta, kus representeerimise mõttes oleks veidi rahu-likum.

Pahandus puhkusest

Väike puhkuserais 1930. a suvel tõi kaasa uue skandaali. Endise meremehena pidas Virgo väga lugu purjetamisest. Kord sõideti koos LETA direktori ja kahe daamiga Kuramaa randa, kuhu jäadi öösekski. Purjepaadis tundus kitsas ja rannale tehti ühine ase.

Hiljem levisid kuuldused, et Virgo, solvatuna tema lähenemiskatsete tagasilükkamisest ühe daami poolt, jättis lätlased sinna randa maha ja sõitis minema. Virgo tõestas, et tegemist on taas laimuga, kuid lugu levis ajakirjanike kaudu Eestiski.

Lisaks süüdistati teda "Mikumärdi" näiteseltskonna solvamises vabariigi aastapäeva paiku 1931. a. Pärast etendust Riias tahtsid näitlejad saatkonnas pisut lõbu-

salt aega veeta, Virgo saatis nad öösel kella kahe ajal minema, lausudes vaid – *ah kurat, tahan magada*.

Samast ajast pärines ka süüdistus, et saadik hoolit- ses liiga palju Riiga külla sõitnud "miss Estonia" eest ja hilines seepärast vastuvõtule. Lisaks jäänud mõnede- le ajakirjanikele mulje, et Virgo tuli ühele Läti - Eesti Ühingu üritusele joobnuna. Saadik eitas seda kategoo- riliselt ja väitis, et kõnes komistama pani teda lätikeelne tervituskõne, mida ta püüdis ette lugeda. Hiljem ei nõustunud ta enam kordagi läti keeles esinema.

J. Tõnissoni kummaline toetus

Ilmselt jäi E. Virgo 1931. a püsima vaid tänu välis- minister Jaan Tõnissoni toetusele. Nende kahe oma- vahelistes suhetes oli midagi niisugust, mis mehi väga ühendas. See "midagi" võis pärineda juba välisdelegat- siooni päevilt või ajast, mil Virgo asjurina Stockholmis tegutses. Karl Menning oli Berliinis veendunud, et *chef* (J. Tõnissoni hüüdnimi välisdelegatsiooni päevilt. – E.M.) kaitseb tühje, tihti kahjulikke mehi.

Ta kirjutas Tallinna: *Minu kõrvu ei ulatu palju, kuid ometi küllalt, et pilti saada, kuidas Virgo mitte ainult min- isteeriumi – vaid ka kaugemates ringides väga pahasti mõjub, nii et avalikult juba tema kõrvaldamise üle nõu peetakse. Chef on aga ennast nii tema külge köitnud, et tema langemine ka chefi ennast ähvardab... Ma arvasin siiski, et Virgo niivõrd on oma minevikust õppinud, et oma piirisid teab. - Kahjuks näis see hoopis teisiti olevat.*⁶

Järglase otsimine

Vahepeal üritas Virgo Riia kohta pakkuda tema järel Stockholmi läinud Friedrich Akelile, lootes vahe- tusele. Ta lausa ülistas oma rolli – *"Nagu Teie teate, on Riia saadiku koht meile üks tähtsamaid ja mitte ükskõik pole, kes siia tuleb minu järeltulijaks*.

E. Virgo arvas, et Riias pole saadikul vaja aega raisata väikeste küsimuste kallal nagu see on Stockhol- mis, kus oli suur kirjavahetus ja väike koosseis. Riia saadikul tuleb tegemist teha peaaegu ainult tähtsa- mate küsimustega poliitilisel ja majanduslikel alal ning pidada head isiklikku kontakti siinsete mõjuvate ringkon- dadega - kinnitas ta Fr. Akelile aprillis 1931 a. Ühte eel- tingimust luges E. Virgo Riias siiski vajalikuks – saadik pidi olema *vaba servilismist* (alandlikkusest, orjalik- kusest - E.M.) *lätlaste suhtes*.

Lõpuks kasutas ta ära tutvust J. Tõnissoniga ning asus viimase kutsel välisministeeriumi väliskaubanduse osakonna direktori kohale. Kuigi kõneks oli ka tema saatmine Jugoslaaviasse peakonsuli ametisse ja selleks 1932. a juulis Belgradist isegi nõusolekut küsiti. Minis- teeriumis suutis ta oma rändamisvajadust, mida Virgole samuti ette heideti, ka komanderingutega rahuldada. E. Virgo suri 1938. a oma tööpostil.

Interregnum

Virgo lahkumisele järgnes ligi 1,5 aastane periood, mil Eestil Riias saadikut ei olnudki. Hiljem kinnitati, et see koht jäeti vakantseks kokkuhoiu pärast, sest kummitas majanduskriis.

Tegelikult oli asi pisut keerulisem. Esialgu jäid saadikukohustused esimese sekretäri Jaan Mölderi õule. 20. sajandi algul Venemaal inseneriks õppinud J. Mölder jõudis Moskva saatkonnas 1922. a nõuniku tiitlini ja 1924. a tegutses Petrogradis peakonsuli kohusetäitjana. Alates 1926. a sai J. Möldrist Riia saatkonna sekretär. Ühe arenguvariandi järgi pidigi temast uus saadik tulema. Vastu oli peamiselt karsklasena tuntud J. Tõnisson, kelle arvates Mölder oli teatud isiklike omaduste tõttu (karskuse küsimus) parem peakonsulinõunikuna.

Kõne all olid veel Fr. Akel, kes väga vastu punnis, Karl Kornel ja ka läti keelt mõistev Jaan Lattik. Neist K. Kornel oli juba 1919-20 aastavahetusel Riias väikese skandaali korraldanud. Tookord üritati teda saadikuks nimetada, aga volikirjade üleandmisel tekkis tal tüli Läti välisministriga ja nii kestis tema karjäär vaid paar tundi vana aasta õhtul.

3. juunil 1932 võeti valitsuses vastu otsus küsida *agrément*'i J. Lattikule. Siis tuli aga ootamatult tõrge Riigikogu väliskomisjoni koosolekul 8. juunil 1932. a – nii sotside kui ka põllumeeste esindajad olid J. Lattiku saadikuks nimetamise vastu. J. Tõnisson pääses nende rünnaku alt hädavalega, et *agrément*'i küsimine pole jõudnud valitsusest välisministeeriumi.

Tegelikult oli ametlik käik antud väliskomisjonist mööda minnes ja *agrément* tuligi. J. Lattik aga Riiga ei sõitnud, tema peamine tugi, J. Teemanti valitsus astus enne tagasi. Koht jäigi tühjaks. Taas tuli J. Lattiku küsimus kõne alla väliskomisjonis alles 1933. a veebruaris.

Nüüdki ei leidnud ta armu. Kindral J. Soots arvas, et J. Lattik ei tea midagi sõjalistest ja majanduslikest küsimustest, mis Riias eriti tähtsad. M. Martna lisas, et Lattikul puuduvad teadmised diplomaatiast ja ta pole enam ümberõppimise eas. Veel kord võeti asi üles juunis 1933. a välisminister A. Piibu poolt, kuid seegi kord tagajärjeta.

J. Mölder tundis ennast Riias juba üsna kindlalt. Ta tegi välisministeeriumile isegi ettepaneku panna Riiga ametisse nõunik, kuigi ise oli formaalselt vaid esimene sekretär, kes saadikut asendas. *Saatkonnas peaks olema peale saadiku teise isikuna jõud, kes oma kogemuste tõttu võiks astuda ühendusse Läti majanduslike ringkondadega ja teiste välisesindustega*, arvas J. Mölder. Loomulikult lootis ta, et kui selline mees Riiga tuleb, tõuseb tema igal juhul saadikuks.

Ühest telefonikõnest

Lõpuks võttis Riia saadiku küsimuse enda hooleks välisministri abiks saanud Julius Seljamaa. Ta helistas Riiga oma ametivennale Wilhelm Muntersile. Seljamaa teatas, et Eesti valitsus tahab saadikuks saata J. Lattikut ja küsis, kas lätlased on veel nõus teda vastu võtma või tuleb teist korda *agrément*'i küsida. Esmaspäevaks oli Munstersil vastus valmis: *Meil ei ole varem sarnast juhust olnud, kus agrément oleks umbes aasta aega kasutamata olnud. Kuid läbirääkides vastavate isikutega, ka hr. presidendiga võin Teile teatada, et meie Eestile ei taha sel juhusel mingisuguseid raskusi teha ja kui Teie meile ametlikult esitaksite küsimuse, kas on vaja veel kord agrémenti nõuda, siis vastaksime meie, et seda vaja ei ole.*

J. Seljamaa ei saanud esimesel hetkel nii heal tase- mel antud vastusest aru ja päris W. Muntersi eraarvamust. Too aga vaid kordas oma avaldust ja pani telefonitoru ära. Rahvusvahelise õiguse ja diplomaatilise praksise hea tundjana kinnitas välisminister A. Piip, et see oli tegelikult eitav kõrvalepuiklemine. Viimasega nõustus ka Jaan Lattik ise, arvates et *selle agrément*'i peale ma Riiga ei lähe. Ühtlasi oletas ta, et nüüd on teostumas see, mida tema ammu soovis. Nimelt oli talle Strandmaniga Varssavis käies kinnitatud, et teda oodatakse Poolasse saadikuks. Lõpuks pidi J. Lattik siiski leppima kompromissiga – peatselt sai temast saadik Kaunases.

Lõpuheitlus saadikukoha ümber

Nüüd sattusid löögi alla Fr. Akel Stockholmis ja K. Menning Berliinis. Akel kirjutas 17. oktoobril 1933. a J. Seljamaale, et ta mõistab olukorda – *Praegune riigivanim* (J. Tõnissoni valitsus – 18. mai - 21. okt. 1933) *pole nõus Menningut Berliinist ära tooma*. Akel vajas küll oma 7-liikmelise pere toitmiseks tasuvamat ametit ja eelistanuks Riia asemel Berliini, kuid oli valmis leppima. Ta mõistis, et saadikute nimetamine ei sõltunud mitte niivõrd välisministrist, kuivõrd erakondadest.

Siis sai riigivanemaks aga hoopis K. Päts ning tema vaen K. Menningu suhtes oli teada. Juhtuski see, mida K. Menning pelgas juba mitu aastat. 29. oktoobril 1933. a hoiatas J. Seljamaa teda, et küsimus lahendatakse veel enne Läti vabariigi 15. aastapäeva. K. Menning kurtis küll, et ta ei oska läti keelt ning Riias puuduvad tutvused, kuid mõistis ühtlasi – *Riia koht on vist minu päästmiseks*. J. Seljamaa põhjendas seepeale pikemalt, miks otsust edasi lükata ei saa. Esiteks oli Riia koht liiga kaua täitmata ja lätlased *on seda meile lugematuid kordi meelde tuletanud*. Teiseks olla J. Seljamaa välisministriks hakates lubaduse andnud Riia saadiku koht täita. Kolmandaks tuli arvesse võtta, et Saksamaal oli nüüd uus režiim, aga Menning oli seotud peamiselt Hitlerile

opositsiooniliste ringkondadega. Nii tehtigi Lätile sün-nipäevakink — 18. novembril 1933. a nimetati Eesti saa-dikuks Riiga K. Menning. Saadik olla aga Riiga jõudes kohe oma alluvatele öelnud: *Mina olen oma töö teinud, nüüd võite teie, nooremad, seda jätkata.*

Jaan Mölder solvus taolise lahenduse peale. Ta viidi mõneks kuuks Berliini nõunikuks, siis toodi välis-ministeeriumi. 1936. a otsustas ta meelde tuletada noo-ruses õpitut ja temast sai "Dvigateli" direktor.

Muide — E. Virgo algatusel asutati välisministee-riumi aastapäevaks 11. novembril 1936. a omapärane "välisteenistuse mälestusmärk." See oli vaid ametkonna siseseks kasutamiseks ja mõeldud kolmejärgulisena. Hõbedast neile, kes üldse välisteenistusest lahkuvad, pronks ministeeriumist välisesindusse siirdujaile ning rauast üle 15 aasta töötanud isikutele. Lõpuks piirduti vaid hõbe ja pronksmärgiga, kusjuures viimast võis olla kahte erinevat tooni.

Vähemalt ühel korral on hõbedast mälestusmärki ka üle antud ja see annetati 11. novembril 1936. a Jaan Mölderile. Järgmiste kandidaatide nimekirja kanti koos teistega Ernst Jaakson, kui kauaaegne Eesti välis-teenistuse töötaja. Huvitav, kas ta tänava lõpuks oma mä-lestusmärgi ka kätte saab?

Aeg ja K. Päts on halastamatud

Karl Menning leppis Riiga ja püüdis päevi vaik-selt pensioni poole veeretada. 1937. a läks see juba ras-keks. Lätlasi ärritasid J. Laidoneri esinemised ning eriti Oskar Looritsa tegevus liivlaste seas. Saatuslik hetk K. Menning jaoks saabus 1937. a augustis. Tema endine võistleja, nüüd välisministriks saanud Fr. Akel kirjutas saadikule — *Mul ei ole mitte armas, kuid ameti huvides olen kohustatud Sulle alljärgnevat teatavaks tegema: mit-mekordsete kõneluste järel Riigivanemaga (K. Päts) jõuti otsusele, et Riia saatkond vajab tungivalt nooremat s.t. teguvõimsamat juhti. On ometi Riia saatkond meil täht-suse poolest eesrinnas ja sealsed olud sedalaadi, et tuleb töötada õige suure initsiatiivi ja jõupingutusega, mida Sinu haiglase tervise juures Sinult kahjuks nõuda ei saa.* K. Menning kutsuti alates 1. oktoobrist 1937. a välis-ministeeriumi juurde ja talle määrati ministri abi palk,

tegelikult aga lubati tal kohe Tartu jääda. Lõplik pen-sionileminek vormistati mais 1939 a. — *seoses 65 aasta vanuse kättejõudmisel.*

Veel Rebasest

Uus saadik oli tõepoolest K. Menningust noorem, tervelt 8 aastat. Kuid vaevalt oli sellel mingit tähtsust. Ilmselt oli Riia saatkond ka temale päästerõngaks. Hel-singist oli Hans Rebane mitmetel põhjustel sunnitud lahkuma. Tedagi planeeriti jätta esialgu välisministeer-iumi, kuid siis leidis ta mõjusa protežeerija. Nagu Fr. Akel Soome saadikule tunnistas, tema ise poleks Rebast Riiga saatnud, kui otsus temast oleks sõltunud.

Samale allikale tuginedes võib öelda, et Riias ei ter-vitatud teda just meeeldi. Isegi *agrément*'iga viivitati koguni 16 päeva. Erinevalt tänasest päevast loeti seda tollal paljuku! Läti saadik Eestis arvas, et *meil pole sel korral põhjust kiirustada.* Oma mälestustes ei räägi H. Rebane Riia perioodist eriti palju, kuigi ta seal ligi kolm aastat vastu pidas. Vaid oma järglast, veinimaiast Alek-sander Renningut arvustab ta innukalt.

Arvestades Eesti saadikuid, kes Riia saadikutoolilt läbi käisid, pole sugugi imestada, et Eestit - Lätit loeti liiduks ilma liitlasteta. Riia tundus olevat vaid aste kar-jääriredelil, mõnel juhul küll allapoole suunduval re-delil. Vähe oli sealses saatkonnas neid, kes siiralt soo-visid kahe riigi vahelisi suhteid tihendada ja elavdada ning olid näiteks valmis ka keelt ära õppima. Kui neid oligi, ei suutnud nad palju eestlaste üldist suhtumist lõunanaabritesse muuta.

Viited

- ¹ E. Medijainen Eesti Vabariigi välisministeeriumi esimene töö-aasta. // "Akadeemia", 1993. Nr 5. Lk 1057-1061.
- ² Eesti Riigiarhiiv = ERA. 1585-1-770. L 1.
- ³ S. Zetterberg. Suomi ja Viro 1917-1919: Poliittiset suhteet syksystä 1917 reunavaltionpolitiikan alkuun. Helsinki, 1977. S. 61, 75.
- ⁴ Suomen ulkoasiainministeriön arkisto. Ryhmä 6. Osasto O(12) Viro Asia b.
- ⁵ O. Mamers. Kahe sõja vahel. Stockholm, 1957. Lk 61-69.
- ⁶ ERA. 4388-1-56. L 31.
- ⁷ Eesti Kirjandusmuuseumi käsikirjade osakond. F 234. M 1:5. L 1.

NÕUKOGUDE(TA) VÕIM 1939-40 ANNEKTEERITUD ALADEL

Jüri Ant

I

1905. aasta revolutsiooni aegadel kujunes isevalitsusliku poliitilise süsteemi vastases võitluses töörahva saadikute nõukogude vorm. Tööraha saadikute nõukogud pidid olema vabalt altpoolt valitavad võimuorganid, mille baasil astmeliste valimiste teel kujundatakse lõpuks revolutsiooniline võim alt kuni üles.

Uue hoo sai see liikumine 1917. a veebruaris-märtsis ja tulemuseks oli ka bolševike lõplik suundumus töörahva ja sõdurite saadikute nõukogudele kui baasile nõukogude võimu tulevasel ehitamisel. Praktiliselt ei olnud see tee sugugi kerge – kui näiteks arvestada, et Petrogradi tööliste ja soldatite saadikute nõukogu 2800 saadikust olid 1917. a kevadel vaid 65 bolševikud.¹ II Nõukogude kongressil sama aasta oktoobris andis VSDTP vallutatud võimu kongressile ja jättis teoreetiliselt endale juhendava, ideoloogilise funktsiooni.

Järgnenud verise kodusõja üks poliitilise võitluse aspekte oli aga mittebolševike väljatõrjumine nõukogudest ja nõukogude muutmise parteile kuulekaiks käsutäitjaiks. Juba 1918. a aprillis tõdes sotsialistide üks liidreid J. Martov: *Nõukogude võim on muutunud vastutustundetuks, kontrollimatuks, ebaõiglaseks, türannlikuks, kulukaks komissaride, komiteede, staapide ja relvastatud bandede võimuks.*²

Sellest hoolimata elas nn marksistlik maailm üle lühiajalise vaimustuse laine nõukogude suhtes. Neid püüti luua nii Euroopa kui Ameerika riikides. Venemaa liidrite arvamusist mööda jäi siiski püüe revolutsioonita teostada töörahva enesemääramist nõukogude kaudu absurdiks.³ Kominterni II kongress 1920. a kinnitas: *Nõukogud ilma revolutsioonita pole võimalikud. Nõukogud ilma proletaarse revolutsioonita muutuvad paratamatult Nõukogude paroodiateks.*⁴

Järgneva paarikümne aasta vältel muutusid aga nõukogud sisuliselt absurdiks ja omaenda paroodiateks ka N Liidus. Nad polnud enam riigivõimu loojad ja teostajad alt kuni üles, vaid ainult osakesed kompartei võimu realiseerimise aparaadis, selle kuulekad ripatsid ja hääletusmasinad. Samal ajal ei kadunud, vaid vastupidi, veelgi tugevnesid teoreetilised dogmad nõukogudest kui töörahva võimu algeost, millele ehitatakse töörahva riigi kogu poliitiline süsteem.

N Liidu poolt uute piirkondade anastamise ajaks 1939-40 ei tundnud selles riigis "küpsenud" süsteem

vähematki huvi, et isegi Punaarmee kohaloleku juures lubada valimiste teel hakata rajama ettekirjutatud nõukogude võimu alt üles. Tunduvalt ohutum ja mugavam oli kehtestada nõukogudeta nõukogude võim, luues administratiivkorras ülalt alla vaid nõukogude täitevorganid. Taoliste manipulatsioonide tüüpnaiteks on 1940-41 Eestis toimunu.

II

21. juulil deklareeris Riigivolikogu: *Siitpeale kõik võim Eesti Sotsialistlikus vabariigis kuulub nii linna kui maa töötavale rahvale töötava rahva saadikute nõukogude näol.*⁶ Sel päeval polnud Eestis olemas veel ühtegi nõukogu.

Ühtegi nõukogu polnud ka 25. augustil 1940, mil Riigivolikogu kinnitas Eesti NSV konstitutsiooni. Selle § 2 ütleb: *ENSV poliitiliseks aluseks on töötava rahva saadikute Nõukogud, mis on kindlustatud kapitalistide ja suurmaaomanike võimu kukutamise ja proletariaadi diktatuuri kehtimapaneku tagajärjel.* § 3 lisas: *Kõik võim ENSV-s kuulub linna ja maa töötavale rahvale töötava rahva saadikute Nõukogude kaudu.*⁷

Kus, millal ja kelle poolt otsustati, et kohalikud nõukogud peaksid üldse valimata jääma, pole teada. Et aga selline otsus kusagil ja kellegi poolt langetati, selles pole kahtlust. Pikka aega ei saanud aga täielikult ignoreerida ülaltsiteeritud dokumente.

Algas pikem ja põhjalikum manipulatsioon, mille lõppeesmärgiks näis olevat nõukogude endi ja nõukogude võimu ehitamine tsentraliseeritud korras ülevallalt alla, kus iga "saadik" ja ametimees on kohale pandud ülevallalt, mitte aga valitud altpoolt.

25. augustil 1940, uue Riigivolikogu 13. koosolekul esines N. Ruus ettepanekuga: *Äsja vastuvõetud konstitutsioon ei tunne Riigivolikogu instituuti ... Seepärast tuleks praegune Riigivolikogu kuulutada ENSV ajutiseks Ülemnõukoguks. (Koosolijad tõusevad püsti. Tormiline aplaus. Hurraahüüded.)*

Samas ütles Ruus, et ajutisele Ülemnõukogu Presiidiumile tuleks teha ülesandeks kindlaks määrata uus ENSV Ülemnõukogu valimiste aeg vastavuses põhiseadusele. See oli N. Ruusi tõsine mõodalaskmine. Rääkimata kohalike nõukogude valimistest, polnud uutel võimumeestel vähimatki huvi hakata korraldama uusi Ülemnõukogu valimisi.

Asja ruttas parandama A. Veimer: ...*ärgu olgu meil päevagi enam seda äbarikku Riigivolikogu nime... Kas on vaja kohe teostada uued valimised Ülemnõukogu koosseisu teadasaamiseks?... Nii nagu ükski tõsine töömees ei hakka tegema kõige kibedamal tööajal kõrvalise tähtsusega asju, mis segaksid tööd, nii ei tohi ka meie vormilistel kaalutlustel kiskuda ära kümneid ja sadu tuhandeid inimesi põlevate päevasündmuste lahendamisest... Piisab sellest kui heidame ajaloo kolikambri selle äbariku nime – Riigivolikogu –, mida meie olime sunnitud kandma, ning jätkame oma enamlikku tööd juba Ülemnõukoguna.* (Kestev aplaus).⁸

Niisiis oli 1940. a lõpuks olemas ilma nõukogudeta ajutine Ülemnõukogu ja selle ajutine presiidium. Tõsi, ajakirjanduses jäeti ikka sagedamini ära see tüütu sõna – *ajutine*. Dokumendid vormistati siiski veel korrektselt.

Järgmine samm tehti 1941. aasta 17. jaanuaril, mil ilmus J. Varesse ja V. Tellingu allkirjadega ajutise Ülemnõukogu Presiidiumi seadlus linna ja maakonna täitevkomiteede moodustamise ülesannete täitmiseks, mis Eesti NSV Konstitutsiooniga pandud töötava rahva saadikute Nõukogude ja täitevkomiteede peale.⁹ Seadlusega määrati isikuliselt ametisse 7-9 liikmelised täitevkomiteed 15 linnas ja maakonnas.

Samal päeval vormistati veel teinegi seadlus täitevkomiteede moodustamisest maakondliku alluvusega linnades ja valdades. Need olid 3 liikmelised. Erandiks olid Rakvere, Viljandi ja Valga linnad, kus täitevkomitees võis olla 5 liiget.¹⁰ Seadlusega nende koosseisu isikuliselt ei määratud.

28. jaanuaril ilmus "Kommunisti" pikem juhtartikkel, milles püüti selgitada täitevkomiteede loomist. Neid olla vaja seepärast, et *kohapealsed omavalitsused ja nende struktuur... ei vastanud nüüd kehtivale Nõukogude korrale, millise vastuolu lahendamiseks Ülemnõukogu Presiidium määraski täitevkomiteed.*

Kinnitati, et loodud täitevkomiteed on ajutised ja täidavad nõukogude ülesandeid *senikaua, kui Eesti töötav rahvas pole veel jõudnud valida nõukogusid, ning et nende moodustamisega meie oleme suure sammu edasi teinud Nõukogude korra kindlustamisel, et meie kindlasti sammume väljakujunenud nõukogulikule riiklikule korrale, kus meie riigi poliitiliseks aluseks osutuvad... töötava rahva saadikute Nõukogud, samuti ka Ülemnõukogu.* Edasi loetleti täitevkomiteede ülesandeid. Esimesel kohal seisis: *Vastavatele kohtadele tuleb panna Nõukogude korrale truud ja ustavad inimesed.*

Seega olid 1941. aasta jaanuari kuu teisest poolest lisaks ajutisele ülemnõukogule olemas ka nõukogusid asendavad ajutised täitevkomiteed, mida rohkem kui mainitud "Kommunisti" numbris enam kusagil *ajutisteks* ei nimetatud. Tööraha saadikute valitud nõukogusid polnud endiselt.

Peale täitevkomiteede loomise mahtusid 1941.

aasta jaanuari-veebruari veel NSVL Ülemnõukogu valimised (12. jaanuar), partei linnade ja maakondade konverentsid koos parteikomiteede moodustamisega, EK(b)P IV kongress (5.-8. veebruar), ÜK(b)P XVIII konverents (15.-20. veebruar) jms.

Valimisteta nõukogude ehitamiseks ülevalt alla astuti järgmine oluline samm just EK(b)P IV kongressil. Nimelt tuli J. Vares seal välja ettepanekuga moodustada olemasolevate täitevkomiteede komisjonid hariduse, tervishoiu, kaubanduse, tootlustuse, maa jt küsimustes.¹¹ Igat komisjoni pidi juhtima üks täitevkomitee liikmetest. Seega komisjonid, mis pidanuks moodustuma kohaliku nõukogu foorumil, tekkisid nüüd uute määramiste-nimetamiste kaudu.

Ühtlasi laienes kohalike nõukogude aktiiv seda võrd, et mõne aja pärast oleks täitevkomiteed koos oma komisjonidega võidud rahumeeli nimetada nõukogudeks ja vaevalt sõندانuks keegi enam küsida, kas need nõukogud ikka on kellegi poolt valitud või mitte. Selle lõppsummuni jäi aeg nähtavasti siiski üürikeseks.

Et seda aga just nii kavandati, annab tunnistust asjaolu, mis ilmselt sõnastati kongressi kuluaarides, mitte aga ametlikes dokumentides. Nimelt kadus pärast partei kongressi umbes 2 nädala vältel lõplikult, vaikselt ja märkamatu ajutise ülemnõukogu ja selle presiidiumi nimetuste eest sõna *ajutine*. Seega oli siis juba olemas "seaduslik" ülemnõukogu, olid kohalikud täitevkomiteed, mida nagunii keegi ajutiseks ei tituleerinud ja nõukogude eneste vormistamiseni jäi veel väike tehniline samm.

Kohalike nõukogude valimiste kavatsusest ei räägitud parteikongressi resolutsiooni osas "Nõukogude ülesehitustöö alal" sõnakestki. Jääb veel lisada, et esimesed kohalike nõukogude valimised toimusid Eestis 1948. aastal.

III

Enamvähem analoogiline pilt avanes 1939-41. a teistel N Liidu poolt okupeeritud ja annekteeritud aladel, ehkki oli ka mõningaid erinevusi. Mõnevõrra erinev oli Punaarmee osa. Lääne-Ukraina, Lääne-Valgevene ja Bessaraabia esialgses sovjetiseerimises etendas Punaarmee silmapaistvalt esmajärgulist osa, kuna Eesti, Läti ja Leedu puhul püüti relvajõudu mõnevõrra tagaplaanil hoida.

Venemaa kodusõjaaegseid okupeerimiskogemusi, kus kõigepealt astusid tegevusse bolševistlikud putšistid, kes siis kiiresti Punaarmee abi palusid, praktiliselt ei kasutatud.¹²

Suurimaks erinevuseks läänepiirkondade annekteerimisel oli see, et Lääne-Ukrainas ja Lääne-Valgevenes toimusid kohalike nõukogude valimised 15. detsembril 1940, kuna Bessaraabias, Eestis, Lätis ja Leedus viidi nõukogude valimised läbi alles 1948. aastal.

Siiski ehitati ka Lääne-Ukrainas ja Lääne-Valgevenemaal eelnevalt nõukogude võimustüsteem ültalt alla.¹³ Lisaks algasid juba 1939. a lõpul neil aladel massirepressioonid, mille käigus kuni 1941. aasta juunini deporteeriti 10% elanikkonnast.¹⁴

1940. aasta suvest alustati ka talurahva massilist sundkolhoseerimist koos sellest tulenevate tagajärgedega. Võib arvata, et ka Eestis võinuks pärast 1941. aasta juuniküüditamist (kui poleks puhkenud sõda) peatselt läbi viia nõukogude valimised, ilma, et Moskva pruukinuks nende tulemuste ees erilist kartust tunda.

Eredama nõukogudeta nõukogude võimu loomise näitena võib tuua Bessaraabiat. Punaarmee hõivas Bessaraabia 28.-30. juunil 1940. Koos Punaarmeeaga tuli ca 5000 "spetsialisti" Venemaalt, Ukrainast jm, kes asusid uut võimu looma. 10. juulil eksisteeris juba 3 võimu: 1) kommunistide poolt loodud Ajutised Revolutsioonikomiteed, 2) Ukraina K(b)P Moldaavia oblastikomitee, Moldaavia ANSV Ülemnõukogu ja Rahvakomissaride Nõukogu korraldusega ülima kiirusega moodustatud ajutised nõukogude täitevkomiteed ja 3) okupatsioonivägede administratsioon. Neist viimane teostas sõjaväekomandatuuride kaudu reaalselt võimu.¹⁵

2. augustist 1940 sai Bessaraabiast koos Moldaavia ANSVga Moldaavia NSV ja kohalikud nõukogude valimised kavandati 1941. aasta kevadele. Hiljem lükati see kavatsus sügisele. 14. märtsil 1941 kinnitas Moldaavia NSV Ülemnõukogu aga uuesti nõukogude täitevorganite loomise ültalt alla. Selle järgi pidi Moldaavia RKN välja valima (podobratj) ja esitama Ülemnõukogu Presiidiumile kinnitamiseks maakondade ja vabariikliku alluvusega linnade täitevkomiteede koosseisud. Need omakorda pidid sama operatsiooni teostama rajoonides ja rajoonilise alluvusega linnades. Viimased kordasid sama protseduuri asulates ja külades.¹⁶ Kogu see süsteem funktsioneeris nõukogude võimu nimetuse all.

Leedus kujunes Eestiga analoogiline süsteem. 25. augustil 1940 väljakuulutatud nõukogude konstitutsioon muutis Seimi Ajutiseks Leedu NSV Ülemnõukoguks. 12. novembril ilmus selle organi määrus nõukogude täitevkomiteede loomisest meile juba tuntud skeemi järgi. Süsteem hakkas funktsioneerima 1940. a lõpus. Samasugusel kujul taastati see 1944. a Punaarmeeaga saabunud operatiivgruppide poolt ja kinnistati Leedu Ülemnõukogu määrusega 26. jaanuarist 1945.¹⁷

Omapärane moment tekkis Lätis, kus nõukogude võimu loomise üldskeem oli sama mis Leedus ja Eestis. Nähtavasti polnud aga Läti juhtivad kommunistid suutnud piisavalt kaasas käia poliitilise mõtte evolutsiooniga N Liidus. Sellest tingitult võttis Lätimaa KP Keskkomitee sekretariaat oma poollekaalsel istungil 22. juunil 1940 vastu otsuse hakata uue valitsuse toetuseks valima tööliste saadikute nõukogusid. Kompartei häälekandja "Cina" hakkas aga propageerima üldist kohalike nõukogude valimisi.

Ilmselt olid hoopis "õigematel" seisukohtadel Liepaja kommunistid, kes pooldasid otsekohest proletariaadi diktatuuri kehtestamist, toetudes maad okupeerinud Punaarmee jõule. Lätimaa KP juhtkond püüdis liepajalastele selgitada, et esmalt tuleks siiski valida kohalikud nõukogud, mille abil kommunistid alles võidaksid töörahva enamuse enda poole.¹⁸ Hoolimata sellest mõttevahetusest ei toimunud ka Lätis enne 1948. aastat nõukogude valimisi.

IV

Nõukogude ajalookirjandus polnud okupeeritud alade nõukogude võimu ehituse küsimustes eriti jutukas. Suurem koguteos sotsialismi ehitamise ajaloolisest kogemusest Baltimaadel pidas vajalikuks vaid ühe lausega märkida, miks 1940-41 ei toimunud nõukogude valimisi. Nimelt olevat see nõudnud *pikemaajalist ettevalmistust, mitmete organisatsiooniliste ja teiste küsimuste lahendamist*.¹⁹ Leedu NSV ametlik ajalugu lisas, et valimised oleks nõudnud ka suuri materiaalseid kulusi.²⁰

Samal ajal rõhutas ajalookäsitlus nõukogude puudumist kui nõukogude võimu omapära läänepiirkondades. Põhjendused ajalisest faktorist ja materiaalistest kulusidest ei kannata mingit kriitikat. Kõigil anastatud aladel toimusid aasta vältel keskmiselt kahed üldriiklikud valimised, kusjuures esimene neist suudeti korraldada juba kuu või poolteise pärast peale okupatsiooni algust. Baltimail suudeti opositsiooni vägivaldse kõrvaldamise ja kehtivate seaduste meelevaldse muutmise erakordselt kiiresti moodustada kuulekad parlamendiesindused.

Hoopis ohtlikum oli niimoodi korraldada kohalike nõukogude valimisi. Partei ja kogu administratiivaparaat polnud kaugeltki nii tugev, et läbi sõeluda kõik võimalikud saadikukandidaadid ja jõuga nõukogudesse pressida ainult neid, kes uuele korrale ustavad. Oli täiesti reaalne, et kohtadel võib rahvas hakata nõukogudesse valima ärksamaid ja söakamaid tegelasi, kes on valmis võitlusse astuma tõe ja õiguse eest. Järeldus sai olla vaid üks – igati hoiduda nõukogude valimistest alt kuni üles vähemalt seni, kuni on teostamata massirepressioonid.

Nii jõuti olukorrani, kus sisuliselt oli tegemist seadusetu võimuga ka selle võimu enda poolt loodud seaduste silmis.

VIITED JA KOMMENTAARID

- ¹ Sovetskaja istoričeskaja entsiklopedija. T 13. Moskva, 1974. S 193.
- ² Vt: V. Sirokin. Vehhi otetšestvennoi istorii. Moskva, 1991. S 75.
- ³ I. Stalin. Teosed. 4 kd. Tln, 1948. Lk 34-35. On tähelepanuväärne, et Stalin rääkis sellest 1918. aasta jaanuaris, pidades silmas Vene impeeriumi läänepoolseid alasid.
- ⁴ V.I. Lenin i kommunističeskij Internatsional. Moskva, 1970. Lk 232.

⁵ Teoreetiliselt alt kuni üles ühtse ja tervikliku nõukogude süsteemi praktilisest lõhkumisest üksteisest eraldatud astmeteks vt: M. Voslenski. Nomenklatura. Moskva, 1991. Lk 353-358.

⁶ 1940. aasta sotsialistlik revolutsioon Eestis. Dokumente ja materjale. Tln, 1960. Lk 210.

⁷ Riigi Teataja. 1940. 25. august. Nr 111. Lk 1428.

⁸ Riigivolikogu II koosseis. I istungiärk. Koosolekud 1-13. Stenograafilised aruanded. Tln, 1991.

⁹ Eesti NSV Teataja. 1941. 21. jaanuar. Nr 10. 1942. aastal nõukogude tagalas koostatud ENSV Ülemnõukogu Presiidiumi töö ülevaates vihtas J. Vares NSVL Ülemnõukogu informatsiooni ja statistika osakonna juhatajale Tumanovile, kes olla Tallinnas üles tõstnud täitevkomiteede loomise vajaduse. (ERA filiaali Parteiarhiivi fondeerimata materjalid).

¹⁰ Eesti NSV Teataja. 1941. 24. jaanuar. Nr 11.

¹¹ Kommunist. 1941. 12. jaanuar.

¹² Vt: G. Simon. Instrumente der Sowjetisierung in den annektier-

ten westlichen Gebieten der Sowjetunion 1939-1950.//Sowjetisches Modell und Nationale Prägung. Kontinuität und Wandel in Ostmitteleuropa nach dem Zweiten Weltkrieg. Marburg/Lahn, 1991. S 13-14.

¹³ Istorija Ukrainskoi SSR. T 7. Kiev, 1984. S 625; Istorija Belorusskoi SSR. T 2. Minsk, 1961. S 387.

¹⁴ M. Semirjaga. Tainõ stalinskoi diplomatii 1939-1941. Moskva, 1992. S 104.

¹⁵ A. Lazarev. God 1940 – prodolženije sotsialistitšeskoj revoljutsii v Bessarabii. Kišinjov, 1985. S 47, 90-92, 95.

¹⁶ Gosudarstvenno-pravovõje aktõ Moldavskoi SSR (1924-1941 gg). Kišinjov, 1963. S 175-176.

¹⁷ Istorija Litovskoi SSR. Vilnius, 1978. S 427-428, 476.

¹⁸ Otšerki istorii Latvii s 1940 goda do naših dnei. Riga, 1991. S 19.

¹⁹ Postrojenije sotsializma v sovetskoi Pribaltike. Istoritšeskij opõt kompartij Litvõ, Latvii, Estonii. Riga, 1982. S 167.

²⁰ Istorija Litovskoi SSR. S 476.

ILMARI MANNINEN

Jüri Linnus

Tänavu möödus 100 aastat soome rahvateaduse doktori Ilmari Mannise sünnist (2. sept. 1894 - 14. juuni 1935). Tema nimi on tihedalt seotud 75. juubelit phitseva eestikeelse rahvuslikooliga. Eesti Rahva Muuseumi esimese direktorina ja Tartu Ülikooli esimese etnograafiaõppejõuna pani ta aluse eesti rahvuslikule etnograafiateadusele. Püüame allpool lühidalt iseloomustada I. Mannise mitmepalgelist ja tulemusterohket tööd Eestis aastail 1922-28.

Eesti Rahva Muuseumi algusest

Eesti Rahva Muuseum (ERM) rajati meie rahvusliku haritlaskonna ettevõtmisel 1909. aastal. Esimesed muuseumijuhid folklooridoktor O. Kallas ja kunstnik K. Raud suutsid tänu ulatuslikule propagandale muuta muuseumi asutamise mõtte küllalt populaarseks. Selle tulemusena õnnestus leida agaraid kaasaitajaid ja ka mõningaid rahalisi vahendeid.

Esimesel aastakümnel oli muuseumi peamiseks ülesandeks etnograafiliste esemete ... vanavara ... kogumine ja rahvusraamatukogu rajamine. Eesti muuseumidele oli sellal iseloomulik veel kodu-uurimuslik tööstiil, kus professionaalseid teadmisi asendas sageli entusiasm. ERM-s püüti seda ikka vältida. Esemete kogumisel lähtuti esmajoonel teaduslikest eesmärkidest. Eeskujud otsiti eeskätt Soomest. Meie muuseumijuhid olid hästi kursis Soome rahvusmuuseumi töökorraldusega. Igati asjalik ja põhjalik kogumistöö juhend koostatigi Soomes nähtu eeskujul.

Kogumistöö tulemusel võeti muuseumi esimesel aastakümnel vastu ligi 20000 eset! Vabariigi algaastail õnnestus lahendada ka muuseumi ruumide küsimus. 1921. a anti ERM-i käsutusse Raadi mõisa härrastemaja, kus jätkus ruume nii esemete hoiustamiseks kui ka ulatuslikuks ekspositsiooniks.

Kogude ületoomine, süstematiseerimine ja väljapanekuks valiku tegemine nõudis juba vastavaid erialaseid teadmisi. Eestis ei olnud sellal niisuguse ettevõtmisega spetsialisti. Tõsi, kaasaegse museoloogia põhiseisukohti juba tunti ja nende elluviimist peeti igati otstarbekaks. Väga teenekaks oli selles arheoloogiaprofessor A.M. Tallgren, kes 1921. a luges Tartu Ülikoolis loengukursust Põhjamaade muuseumide ajaloost. Ta rõhutas korduvalt ERM-i riigistamise ja asjatundliku juhtimise vajalikkust.

A.M. Tallgreni algatusel tõusis päevakorda ka ülikooli etnograafia õppetooli rajamine. Ülikool ja muuseum jõudsid ühisele seisukohale, et tulevane etnograafia õppejõud oleks ühtlasi muuseumi kogude korastustööde juhataja. Ülikoolil ei olnud esialgu raha uue õppejõu palkamiseks. Muuseum vajas aga kohe asjatundlikku juhti. Sel eesmärgil otsustas ERM-i juhatus luua direktori ametikoha. A.M. Tallgreni ettepanekul kutsuti direktoriks I. Manninen, kes ka 1. juulist 1922 ametisse astus.

Eesti Rahva Muuseumi direktor

I. Manninen oli õppinud Helsingi ülikoolis soome-ugri rahvaste etnograafiat, soome ja võrdlevat rahvaluulet, soome keelt ja kirjandust ning Skandinaaviamaade ajalugu. Juba 1922. a kaitses ta edukalt doktori väitekirja: *Die dämonistischen Krankheiten im finnischen Volksaberglauben*. I. Manninen oli hästi tuttav Soome ja Rootsi muuseumidega. Naantali linnamuuseumi direktorina oli ta ka saanud rohkesti praktilisi muuseumitöö kogemusi.

Peale Tartusse tööle asumist täiendas ta pidevalt oma muuseumi-alaseid teadmisi. Juba 1923. a tutvus I. Manninen Läti ja Leedu, 1924. a Poola, Saksa ja Ungari, järgnevatel aastail ka Skandinaaviamaade, Austria, Itaalia ja Vene muuseumidega. Ta leidis kõikjal õppimisväärsed ja oli nähtu suhtes igati objektiivne.

Nii pälvis I. Mannise tähelepanu N. Vene muuseumide avarad majanduslikud võimalused ja suured koosseisud. Peterburi Vene muuseum paistis silma avarate ruumide, suurte vitriinide ja rohkete fotodega. Läänemeresoome rahvaste omapära andsid edasi arvukad mannekeenid koos paljude esemetega. Moskva rajatavas etnograafiamuuseumis pidi tööle asuma 54 teadurit! Loodavas ekspositsioonis kasutati loomulikus suuruses originaalmaterjalidega sisustatud interjööre (eriti: inimesed mingit tööd tegemas). See teeb välja-paneku elavaks ja hästi jälgitavaks.¹

Välismaa muuseumides nähtu põhjal jõudis I. Manninen veendumusele, et *eesti rahvusmuuseum peab tõstma rahva enestunnet, sünnitama vaimustust, tekitama edasiviivaid uusi mõtteid. Tuleb hävitada eelarvamused muuseumist kui kolikambrist, kus paiknevad mustad ja katkised esemed. Muuseum peaks olema riiklikul ülalpidamisel.*²

I. Manninen hakkas ERM-s praktiliselt ellu viima kaasaegse museoloogia põhimõtteid. Ta toetus põhiliselt Soome ja Skandinaavia muuseumide kogemustele. Sellal tarvitusele võetud esemelite kogude korrastamise põhimõtted on püsinud tänaseni.

Senini hoiti esemeid kogude kaupa laekumise järjekorras. Nüüd jagati kogud kolme ossa: *A fondi* kuulusid Eesti alalt pärinevad esemed. *B fondi* kuulusid teiste soomeugri rahvaste päritoluga esemed. *C fondis* olid muude rahvaste (nn võõrrahvaste) esemed. Hiljem lisandus veel *D fond*, kuhu arvati linna- ja mõisakultuuri iseloomustavad (nn kultuuriloolised) esemed.

Igal fondil oli oma inventariraamat (nn peakataloog), kuhu esemed kanti sisse kogude kaupa. Iga ese sai individuaalse inventarinumbri (nt A1:1) ja tema kohta koostati teaduslik kirje. Igal fondil oli oma topograafiline kartoteek: eesti esemeil maa- ja kihelkondade alusel, teistel etnoste kaupa. I. Manninen pidas vajalikuks ka tervet esemetekogu haarava süstemaatilise seldekartoteegi koostamist. Tööjõu puudumise tõttu lükkus see töö 1930. aastasse.

Pandi alus ka süstemaatilisele esemete puhastamisele ja desinfitseerimisele. Selleks rajati spetsiaalne gaasikamber. Koos esemekogu süstematiseerimisega algas ka nende paigutamine hoidlaisesse.

Tekstiil- ja puuesemed reastati eraldi ruumidesse üksikute esemeliikide kaupa. Iga esemeliik järjestati inventarinumbrite alusel. Arvukamad esemeliigid (nt õllekannud, kindad) rühmitati numbrilises järjekorras maa- või kihelkondade kaupa. Kohakataloog tagas hoidlaisesse paigutatud esemete kiire ülesleidmise.

Paralleelselt kogude korrastamisega alustas I. Manninen kohe ka kogumistöö avardamist ja sihipärasdamist. Senini oli silmas peetud äsmajoones kaunistatud tarbevara ja rahvakunsti. See andiski I. Mannisele täie õiguse väita, et senised kogud täidavad küll rahvakunstimuuseumi ülesandeid, kuid ei rahulda etnograafiamuuseumi vajadusi. Puudusid ju paljud esemeliigid, mis pidanuks kajastama rahvapäraseid tööriistu ja argimiljööd.

Muuseumile heideti ette, et liiga palju on kogudes õllekanne, kindaid, seelikuid. I. Manninen pidas teadustöö seisukohalt dubletteksplaride rohkust igati vajalikuks: *Teaduslikule uurimisele on suur variantide tagavara suur õnn. Uurides asjatuüride maateaduslikku levimist on sagedasti ka dublettide olemasolu kasulik. On küllalt selliseid nähtusi, mis esinevad vaid kohati. Ilma küllaldase dublettide tagavarata on raske nende nähtuste levimise piire määrata. Et mainitud piiride leidmine võib selgitada vastavate nähtuste ajalugu ning selle läbi valgustada ennemuistseid suhteid Eesti ja naaberahvaste ning ka suhteid Eesti eri maakondade, kultuuriproovintside vahel.*³

Tabavalt põhjendab I. Manninen muuseumi küllalt suurt õllekannude kollektsiooni: *Muuseumi kannud ja kapad on saanud pea vanasõnaks. Neid on lõpmata palju, ütleb võhik. Neid on rõõmustavalt palju, ütleb asjatundja. Kui keegi tahab selles kannude rohkuses näha meeletut kuhjamist, liialdusteni ulatuvat korjamishimu, siis eksib ta tingimata. Teadusele on tuhandeline kannude kogu kõige suurema väärtusega. Selle läbi võimaldub põhjalik uurimine. Pea iga kann on isesugune. Kui mitte muidu, siis lähevad nad ornamendi poolest teineteisest lahku. Rahvaomane puulõike ja ornamenteerimise kunst saab selle materjali abil hästi valgustatud. Aga kannukultuur ei olnud igalpool sama võimas. Rannikul ja saartel on kannud üldse toredamad kui sisemaal.*⁴

I. Mannise korraldatud esemete järelkogumise aluseks olid kogudes puuduvate esemete või esemeliikide nimekirjad. Kogumistöödel osalesid muuseumi töötajad ja üliõpilased-stipendiaadid.

I. Manninen rõhutas korduvalt, et muuseumis ei tule hoiustada mitte ainult eestlaste, vaid ka Eestis elavate vähemuste (setu, vene, rannarootsi jt) eluolu kajastavat ainekku. Ta pidas vajalikuks ka teiste soomeugri rahvaste (soome, karjala, liivi, lapi, ungari jt) vanavara kogumist. Vahetuse korras Rootsi ja Soome muuseumidega saadigi soome, karjala ja lapi esemeid.

I. Manninen nõudis kogutud esemete kohta täiendavaid kirjalikke andmeid: *Meie muuseumide esemekogud räägivad ilma vajalike kirjeldusteta õige sõnaahtlalt. Või räägivad need meiega keelt, millest meie ei saa aru. Meie vajame kibedasti seletusi asjatundjate poolt... Kes oleks parem asjatundja kui rahvas ise? Lihtsahvas annab meile vastuse küsimusele: "Missugune oli Eesti rahvakultuur?" Muidugi lihtinimesel puudub süntees, meie ei tohi seda suurt vastutust nende käest valmis kujul nõuda. Meie peame järele pärima, üksikasjaliste küsimustega sundima neid oma mälestuste tagavara uuritama. Saadud teadmiste üldistamine jäägu teaduse ülesandeks.*⁵

Etnograafiliste kirjelduste koostamist kergendasid I. Mannise seatud esimesed muuseumi küsitluskavad (rahvariiete, ehituste, rahvapäraste käsitööoskuste, toitute, põllutööriistade kohta).

Aastail 1923-26 oli välitöödel 34 üliõpilast, kellelt laekus 44 kirjeldust.⁶ Nii pandi alus ERM-i teadusarhiivi väga sisukale osale — nn *Etnograafilisele Arhiivile*.

Etnograafiliste nähtuste leviala jälgimiseks olid laekunud kirjeldused liiga harvad, piirdudes ühe või mitme kitsama teema käsitlemisega ühe kihelkonna piires. Ulatuslikuma, kogu maad haarava ainese kogumist takistas raha puudus. I. Manninen hakkas küsimuskavadele tasuta vastuste saamiseks kasutama maakoolide kaasabi.

Esimesele koolide küsimuskavale laekus 1925. a

1012, teisele 1087 vastust. Koolide vastused panid aluse ERM-i teadusarhiivi uuele osale, nn *Korrespondentide Vastuste Arhiivile*. Koolide kaastööle toetudes koostati esimesed eesti etnograafiliste nähtuste levikukaardid.

I. Manninen polnud mitte ainult hea kogumistöö organiseerija, vaid ka agar välitöödel käija. Tema uurimismatkad ulatusid esmajoones etnograafiliselt huvipakkumatesse Eesti paikadesse (Saare- ja Hiiumaa, Kihnu, Võrtsjärve ümbrus, Narvatagune, Setumaa). Ta tõi muuseumile 324 eset ja 273 fotot.

Välitöödel oli I. Mannise saatjaks ikka kunstnik, kes tegi joonistusi peamiselt rahvapärastest ehitustest. Nii pandi muuseumi teadusarhiivis alus *Etnograafiliste Jooniste Kogule*.

I. Mannise üheks põhiülesandeks oli remondist tulnud Raadi härrastemaja kohandamine ERM-i väljapanekute tarvis. Tema arvates pidi eesti etnograafiline ekspositsioon olema arusaadav ja süsteemne: *Rahvale tuleb anda meeldiv, siimpaatiline, sellest hoolimata täiesti tõepärane ülevaade mõne ajajärgu või paikkonna elulust... Meie kohus on esitada esivanemate mälestusi kõige soodsamas, selle juures muidugi täitsa õiges valguses. Tuleb äratada arusaamist sellest rikkusest, mida meie rahvakultuur sisaldab.*

I. Manninen oli veendunud, et hea ekspositsioon hävitab eelarvamused muuseumist kui kolikambrist: *Meie rahvuslik muuseum peab saama niisuguseks, et see tõstab rahva enesetunnet, sünnitab vaimustust, tekitab suuri mõtteid.*⁷

Muuseumi põhiekspositsiooniga jõuti valmis 1927. a lõpuks. 20 ruumis oli välja pandud 5003 eset, millele hiljem lisandus veel nn lükandkapp 2575 tekstiiliesemega. Näituse üldilme oli väga rahulik. Lihtsad vitriinid ja linane hall tagasein aitasid välja tuua esemete eripära.

Näituse kahes esimeses ruumis oli arheoloogiline ülevaade meie muinasajast. Edasi järgnesid rahvapärased tekstiilid. Eri kihelkondade rahvarõivaid demonstreeriti elusuurustel mannekeenidel, lisaks veel rohkesti näiteid rõivaste üksikosadest. Edasi näidati tööriistu ja tarbeesemeid. Nende kasutamiseviise demonstreeriti akende ees olevatelt suurtelt diapositiividelt. Levikukaardid iseloomustasid üksikute esemeliikide paikondlikku levikut. Väga hästi jäid külastajale meelde ehtne setu suitsutuba, Saaremaa pukktuuliku ja eesti taluhoonete maketid.

I. Manninen koostas ekspositsiooni kohta ka põhjaliku juhi, mis ilmus trükist eesti ja saksa keeles.

1928. a lõpul avati soomeugri rahvaste näitus 545 esemega. Siin äratas kõige enam tähelepanu lapi püstkoda ümber lõkke istuva kolme rahvarõivais mannekeeniga.

I. Mannise eksponeerimise rahulik laad leidis üldist tunnustust. Tänu sellele muutus muuseum kohaks,

kuhu meeleldi tuldi ning rõõmu ja uhkust tunti. ERM-i väljapanekuid loeti Euroopas üheks õnnestunumaks ja siin käisid teiste muuseumide töötajad õppust võtmas.

Peale hästikorrastatud fondide ja ajakohase ekspositsiooni pidas I. Manninen vajalikuks kasutada veel teisi töövorme muuseumi kogude ja nende baasil tehtava töö tutvustamiseks. Tema algatusel alustati 1925. a aastaraamatu väljaandmist. See pidi sisaldama etnograafilise ja arheoloogilise sisuga artikleid ning ülevaateid nii eesti kui ka teiste läänemeresoome rahvaste ainevallast. I. Mannise toimetamisel ilmusidki aastaraamatu 4 esimest köidet. Aastaraamat on jäänud tänase päevani eesti etnograafide peamiseks publitseerimiskohaks. Siiani on ilmunud 40 köidet.

Eesti rahvakunsti populariseerimiseks avaldas I. Manninen kaks oma aja kohta luksuslikku albumit: *Kan-nud* (1925) ja *Kindad* (1927)

Ta oli väga teenekas ka rahvarõivaste kandmise propageerijana. I. Mannise arvates tuli rahvarõivaid kanda suurtel vabaõhupidustustel, kus nende nägemine sünnitab kohe sooja rahvusliku tunde. Kanda tuleb ikka etnograafiliselt õiget rahvarõivast, mida ettevaatlikult võib ka moderniseerida. Alati peab aga säilima ajalooline tõele vastavus.⁸

Etnograafide jõupingutuste tulemusena ongi Eesti isetegevuslike laulukooride esinemisrõivaks saanud etnograafiline rahvariie. Eesti üldlaulupidudele on kodukandi rahvarõivaste kandmine lisanud toredat värvi-küllust. Seda ka tänavustel laulupidudel Tartus ja Tallinnas!

I. Manninen arvas, et ERM-i edasise eduka töö üheks pandiks on muuseumi riigistamine. Ainult riikliku keskmuseumina saaks ERM olla etnograafilise ja museoloogilise töö ülemaalseks keskuseks.

Kuid ERM-i korduvad natsionaliseerimisetepanekud lükati valitsuse poolt ikka tagasi. Kavas oli rajada esinduslik riiklik muuseum hoopis Tallinna! Tänu haritlaskonna üksmeelsele protestile kujunes kavandatud rahvusmuuseumi asemele üksnes kunstimuuseum.

I. Mannise arvates sobinuks Tallinna rajada küll etnograafiline vabaõhumuuseum. *See annaks rahva elust tervikliku pildi ja sunniks igati tunde oma rahva mineviku vastu lugupidavat huvi.* <DM⁹ 1920. aastatel ei õnnestunud rahapuudusel vabaõhumuuseumi rajada. See kava sai teoks alles 1957. aastal.

Tartu Ülikooli õppejõud

I. Manninen pani aluse Eesti Rahva Muuseumi ja Tartu Ülikooli tihedale koostööle, mis ongi jäänud eesti etnoloogia edukuse aluseks. 1923. ja 1924. a kevadsemestril luges ta õppeülesande korras ning 1924. a sügissemestril alates juba esimese etnograafiadotsendina.

Oma esimese dotsendiloengu pidas ta 16. oktoobril, visandades eesti etnograafia edasised töösuunad. I. Mannise arvates tuli kõigepealt saada võimalikult teraviklik ülevaade eesti rahvateaduslikust ainekust. Selleks tuli silmas pidada nii tähtsamate esemerühmade tüpoloogiat arendamist kui ka vastavate nähtuste geograafilist levikut; jälgida etnograafiliste valdkondade piiride seost keelemurrete ja varasemate halduslike piiridega.

Uurimist väärivad ka Eesti ja naaberrahvaste vastastikused kultuurikontaktid: *Tuleb katsuda võimalust mõõda kindlaks teha võõrad elemendid eesti vanavaras ja teiselt poolt kõik see, mis on oma. Ka laenudes on võimalik omapära leida, kui nimelt laen ei ole piinlik koopia, vaid läheb eeskujult lahku.*

Tähelepanu juhiti eriti läti, rootsi ja vene mõjudele. I. Manninen rõhutas, et vene mõju eesti rahvakultuurile ei ole nii suur kui väiksemate läänemeresoome rahvaste juures: *Võrreldes läänega tähendab ida Eesti ainelises vanavaras seega vähe.*

Ta pidas aga väga oluliseks, et eesti teadlased tunneksid ikka huvi hõimurahvaste vastu: *Usun, et kui värvavad Venesse kord avanevad, on ka Eestil innukaid noori jõudusid, kes lähevad tundmatuid maid vallutama eesti etnograafiateadusele. Jõudumõõda võivad nad ulatada oma tööd ikka kaugemate hõimurahvasteni. See on tulevikupilt, mille teostamine ei ole väljaspool võimaluste piire.*¹⁰ 70 aastat tagasi avaldatud lootused on vähemalt osaliselt ikka täitunud!

Kuue aasta jooksul luges I. Manninen viit kursust: maailma rahvaste eluolu, soomeugri rahvakultuur, soomeugri rahvaste kalapüük ja jahindus, eesti etnograafia ülevaade ja eesti rahvarõivad. Samuti koostas ta eksamil nõutava kirjanduse nimistu.

Soomeugri etnoloogia vallast pidi üliõpilane tundma A. O. Heikeli, I. Mannise ja U. T. Sireliuse töid, üldetnograafia alalt K. Weule ja H. Schurtzi monograafiaid. Vajalik oli ka orienteerumine läti ja vene ainekust ning eesti muinasteaduses.

1928. a lõpul valiti I. Manninen Soome Rahvusmuuseumi etnograafiaosakonna juhatajaks ning peagi Helsingi ülikooli soomeugri etnograafia dotsendiks. See tõi kaasa Eestist lahkumise. Tartu ülikooli filosoofiateaduskond avaldas I. Mannisele sügavat tänu, et ta oli etnograafia tõstnud igatpidi väärilisele kohale ülikooli õppeainete hulgas.

Teadlane

Hoolimata suurest koormatusest leidis I. Manninen ikka võimalusi teadustööks. Tema huvidering oli mitmekesine ja haaras paljusid rahvateaduse küsimusi.

Esimesed Eesti-ainelised artiklid olid kirjeldava laadiga, tuginedes valdavalt muuseumi esemetekogule

või välitöödelt saadud ainesele. Aastatega aga kirjutiste allikaline baas avardus.

I. Mannisele oli iseloomulik väga erinevate allikmaterjalide kasutamine. Tema töödes leidub alati viiteid folkloorile ja murdeerinevustele, vanadele kroonikatele ja baltisaksa autoritele, publitseeritud ajaloomaastikutele ja isegi 19. sajandi ajakirjandusele. Kõik see teeb I. Mannise teaduspärandi usaldusväärseks ja püsivaks.

Nii on tänaseni kasutusel *Etnograafiline sõnastik* (1925, 2. tr 1993), mis oli mõeldud üliõpilastele abivahendiks eesti etnograafia eksami sooritamiseks. Ikka peame rahvarõivaste uurimisel kätte võtma loengukursusest välja kasvanud *Eesti rahvariiete ajaloo* (1929). Samal viisil valmis ka soomeugrilaste rahvakultuuri valgustav *Soome sugu rahvaste etnograafia* (1929).

I. Mannise põhitöök eesti etnoloogia vallas on aga kapitaalne *Die Sachkultur Estlands I-II* (1931, 1933), kust saame ülevaate eestlaste jahindusest, kalandusest, korilusest, põllundusest ja ehitustest. Autor ei jõudnud tööd küll lõpetada, kuid ikkagi on see töö jäänud Ida-Euroopas klassikaliste etnograafia käsiraamatute hulka.

Juba kodumaal töötades avaldas I. Manninen veel soomeugri rahvakultuuri üldistava teose *Suomen suku III* (1934). Ta iseloomustas läänemeresoome ja vene rahvakultuuride seoseid. Vene kultuuri mõju on olnud üks tegureist, mis on toonud üksteisest eemal asuvate soomeugri rahvaste kultuuridesse mõningaid ühisjooni. Kõiki ühisjooni ei saa ju ühendada mingi soomeugri ürgkultuuriga. Need olid oma aja kohta uudsed mõtted.¹⁰

I. Manninen oli ainuke nimekas Põhja-Euroopa etnoloog, kes tundis hästi Venemaa Euroopa-osa rahvakultuure ja tunnetas nende tähtsust soomeugri rahvastele. Tänu sellele on eesti rahvateadusele jäänud võõraks nii Ida-Lääne vastandamine kui ka ühe või teise kultuurimõju ülehindamine.

I. Manninen oli viimast korda Eestis 1934. a, et osaleda ERM-i 25. aastapäeva tähistamisest. Siis läks ta uurimisreisile Balkanimaille, kust naasnuna 1935. a suvel ootamatult suri.

Tänu I. Mannisele sai Tartust eesti etnoloogia tunnustatud keskus, mis rajanes ERM-i ja Tartu Ülikooli viljakale koostööle. Etnograafia õppetooli raamatukogust kasvas välja ERM-i raamatukogu. Selles raamatukogus on hoiul üliõpilaste seminaritööd ning sageli leidsid nad avaldamist ERM-i aastaraamatus.

Ilmari Manninen õpetas välja eesti esimesed kutselised etnograafid-museoloogid, tulevased teadusdoktorid. Sellega pandi eesti rahvateadusele igati tunnustustvääriv alus.¹²

VIITED

- ¹ Manninen, I. Vene muuseumid. // Postimees, 1928, 26. ja 28. sept.
- ² Manninen, I. Meie rahvuslik muuseum rahva muuseumina. // Postimees, 1923, 13. mai.
- ³ Manninen, I. Veel mõni sõna muuseumide asjus. // Päevaleht, 1925, 27. märts.
- ⁴ Manninen, I. Kas tuleb vanavara korjamist lõpetada? // Päevaleht, 1924, 11. jaan.
- ⁵ Manninen, I. Meie kohused Eesti rahvakultuuri päästmiseks. // Postimees, 1923, 12. apr.
- ⁶ Manninen, I. Übersicht der ethnographischen Sammlerarbeit in Eesti in den Jahren 1923-1926. // Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1927. Tartu, 1928. S. 31-47.
- ⁷ vt viide 2.
- ⁸ Manninen, I. Üks Ruhno neiu. // Postimees, 1922, 4. sept.; Manninen, I. Rahvapäevaleht. // Päevaleht, 1923, 8. sept.
- ⁹ Manninen, I. Eesti vabaõhumuuseum. // Nädal, 1924, 5. mai; Manninen, I. Miks vabaõhumuuseum Tallinna? // Postimees, 1925, 14. nov.

¹⁰ Manninen, I. Etnograafia tegevuspiiridest ja sihtidest Eestis. // Eesti Kirjandus, 1924. Lk 527-537.

¹¹ Vilkuna, K. Die finnisch-ugrische Ethnologie heute. // Congressus Internationalis Fenno-Ugristarum. Budapest, 1963. Lk 309-318.

¹² I. Mannise eluloolised andmed on avaldatud K. Vilkuna artiklis Ilmari Manninen ning I. Mannise tööde bibliograafias: Hirsjärvi, A. Kansatieteellinen Arkisto 13. Helsinki, 1957, s. 8-10 ja 179-190. Vt. ka Linnus, J. Ilmari Manninen. In memoriam. // Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat XI. Tartu, 1937. V-VII; Ränk, G. Ilmari Manninen and Estonian ethnography. // Acta Ethnologica, 1936, p. 124-126; Linnus, J. Ilmari Manninen ja Eesti Rahva Muuseum. Läänemeresoomlaste rahvakultuurist. Tallinn, 1970. Lk 247-258; Linnus, Ju. Finskij utšonõi Ilmari Manninen i estonskaja etnografija. // Sandinavskij sbornik XXIX. Tallin, 1985, 104-114; Linnus, J. Etnograafia ja museoloogia Tartu Ülikoolis aastatel 1919-1940. // Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi XXII (1). Tartu, 1989. Lk 50-68; Ilmar Talve. Ilmari Manninen in Finlandia and Estonia. // Pioneers. The History of Finnish Ethnology. Studia Fennica Ethnologica. I. Ed. M. Räsänen, Helsinki, 1992 (SKS). P 50 -76.

Konverents ja näitus "Ilmari Manninen 100"

Ilmari Justus Andreas Mannineni 100. sünniaasta-päeval korraldasid Eesti Rahva Muuseum ja Tartu Ülikool konverentsi "Ilmari Manninen 100" ning avasid ülikooli raamatukogusnäituse. Konverentsi kavatas oli 6 ettekannet: Ants Viires (TA) "I. Mannineni teoreetilised ja metoodilised vaated", Piret Õunapuu (ERM) "I. Manninen Eesti Rahva Muuseumi esimesedirektorina", Arved Luts (TÜ) "I. Manninen – Tartu Ülikooli esimeetnograafiaõppejõud", Reet Piiri (ERM) "Mannineni aeg Eesti Rahva Muuseumis", Heiki Pärdi (ERM) "Etnoloogia, etnograafia, rahvateaduse mõiste ja selle kasutamine Eestis" ja Elle Vunder (TÜ) "Eesti rahvusroivas – müüt või tegelikkus".

Konverentsist osavõtjaid oli veidi üle poolesaja, teiste hulgas ilmapaiste eestlasest etnoloog, endine Turu Ülikooli professor Ilmar Talve. Konverentsi vaheajal avatud näitustus keskendus I. Mannineni töödele: raamatukogu eksponeeris tema arvukaid teadustöid, muuseum aga Mannineni välitöödel tehtud fotosid ja jooniseid. Pillkupüüdvana oli ekspositsiooni keskmes ühepuulootsik. Näituse koostasid Eiki Berg, Piret Õunapuu (ERM) ja Kersti Taal (TÜ TR), kujundas Harri Hinn (ERM).

Toivo Sikka

MÄLESTUSI OTTO LIIVIST*

Voldemar Miller

Otto Liivi osa Eesti arhiivinduses, ajalooteaduses ja üldse kultuuriloos on olnud väga suur.¹ Kaudselt on tema töö tulemustest osa saanud kõik meie ajaloolased. Eriti oleme talle tänu võlgu selle eest, et Eestis on nii palju ja nii hästi säilinud arhivaale. Kahjuks on Otto Liivi töö tulemustest seni avaldatud vaid üksainus laiemasse lugejaskonda jõudnud kirjutis - Peep Pillaku lühiartikkel "Loomingus"².

Eluloolisi andmeid

Otto Liiv sündis 6. septembril 1905. a Narvas, kus ta isa oli väikekaupmees. Ta õppis alates 1912. a Narva Kommertsikoolis, siis Narva Poeglaste Gümnaasiumis. Haridustee jätkus Tallinna Linna (Gustav Adolfi) Gümnaasiumis. Peale viimase lõpetamist astus ta 1923. a sügisel Tartu Ülikooli Filosoofiateaduskonda.

Ajaloohuvi tekkis O. Liivil juba gümnaasiumi ajal. Nimelt toimus sellal Eesti Kirjanduse Seltsi kodu-uurimise toimkonna organiseeritud ajaloopärandi kogumine. Seda tegid peamiselt üliõpilased-stipendiaadid, O. Liiv lõi aga kaasa juba õpilasena.

Ta kogus andmeid peamiselt Lüganuse kihelkonnas. Kui teiste samalaadsete uurimistööde tulemused jäid seisma ning uurijaid-kasutajaid ootama, siis Liiv avaldas ise oma uurimistulemused "Eesti Kirjanduses" pealkirja all: *Mõningaid mälestusi ja sõnalisi traditsioone Lüganuse kihelkonnast*³ ja *Jooni Lüganuse kihelkonna minevikust kirikukroonika järgi*.⁴

Samal ajal jätkas ta andmete kogumist teistes Virumaa kihelkonnas. TÜ arheoloogiakabineti stipendiaadina uuris-kirjeldas O. Liiv Hargla ja Viru-Jaagupi kihelkonda. Ühtlasi registreeris ta Akadeemilise Ajaloo Seltsi ülesandel Muinsuskaitse Nõukogule kinnismuistiseid nende kaitse alla võtmiseks. Üliõpilasena kujunes O. Liiv nii aktiivseks uurijaks, et sai 1926. a "Ajaloolise Ajakirja" toimetuse liikmeks. Sellega jäi ta seotuks kuniajakirja sulgemiseni 1940. a.

"Ajaloolise Ajakirja" toimetajana oli O. Liiv agar kaastööd hankima ning püüdis igati, et ajakirjal oleks laiem kõlapind ja lugejaskond. Minugi pani ta sinna kirjutama. Kui näiteks Wrangelite perekonna ajakirjal "Acta Wrangeliana" sai täis 10 aastat ilmumisest, tegi ta mulle ettepaneku ja peaaegu surus peale, et kirjutaksin sellest. Nii ilmuski mu artikkel *Acta Wrangeliana 10 aastat "Ajaloolises Ajakirjas"*.⁵

1927. a lõpetas O. Liiv Tartu Ülikooli magistri-kraadiga Eesti ja Põhjamaade ajaloo alal. Tema ma-

gistritöö oli osalt välja kasvanud eelnevast kodu-uurimuslikust tööst. See oli *Vene asustus Alutagusel kuni XVIII sajandi viimase veerandini*. Siingi avaldus O. Liivi suur organiseerimis- ja läbilöömisvõime: 1929. aastal ilmus töö trükist.

Otto Liiv arhivaarina

Pärast ülikooli lõpetamist asus O. Liiv tööle Tallinna Linnaarhiivi, mida juhatas Otto Greiffenhagen ja seejärel Paul Johansen. Samal ajal õpetas ta ajalugu Tallinna Linna Kommerts-gümnaasiumis.

Just sellal võitlesid Tallinna Linnaarhiivis kaks arhiivikorralduse põhimõtet: vanem, ajalooline ning uuem, provenientsi printsiip. Viimatinimetatu pooldajaks oli ka Paul Johansen.

Otto Liiv äratas kohe oma aktiivsuse ja võimetega nii suurt tähelepanu, et juba 1928. a sai ta Tartu Ülikooli stipendiaadiks ja lähetati doktoritöö ettevalmistamiseks välismaale. Ta viibis Soomes, Rootsis, Saksamaal ja Prantsusmaal. Näib siiski, et ta ei töötanud mitte niivõrd doktoritöö kallal, kuivõrd tutvus ja kogus andmeid sealsete arhiivide ja raamatukogude korralduse kohta.

Tulemuseks oli, et juba 1929. a määrati ta Tartu asuva, 1921 asutatud Riigi Keskarhiivi juhataja kohuse-täitjaks. Ma ei tea tagapõhja, kuid tundub, et see oli osalt mingi selleaegse teaduselu juhtide vahel käiva võitluse tulemus. Võibolla kõneles siin kaasa asjaolu, et juhataja asetäitja, juba tsaariaegne ajalookandidaat August Sildnik oli arhiivinduse alal kinni vanema, ajaloolise printsiibi küljes. Et siin peitus mingi tundmatu tagapõhi, näitab seegi, et Liiv jäi arhiivijuhataja kohuse-täitjaks 1933. aastani. Alles siis sai ta juhatajaks ning pärast 1935. aasta arhiiviseaduse kehtestamist direktoriks.

Riigi Keskarhiivi juhina etendas O. Liiv olulist osa arhiivinduse korraldamisel Eestis üldse. Alates 1929. a oli ta ka Arhiivinõukogu liige ja aastast 1935 selle abiesimees. Kuna Riigi Keskarhiivi ülesandeks oli koguda ja säilitada Vabariigi-eelseid dokumente, siis rääkis ta eriti aktiivselt kaasa just selles küsimuses, lähtudes sealjuures kindlalt provenientsiprintsiibist.

Natuke arhiivide korralduspõhimõtteist

Arhiivide kogud kuhjuvad alati ja hakkavad lõpuks koormama, kuni ühel päeval võetakse kätte ja tehakse ruumitegemiseks põhjalik puhastus- ja hävitustöö.

Osalt nagu vastukaaluks sellele, et mitte kõike ei hävitataks, tekkis arhiivinduses nn ajalooline printsiip.

Selle kohaselt olulisemaks peetud, esmajoones omandit tõendavad ja teised juriidilist jõudu omavad dokumendid eraldati muust materjalist ning neist moodustati märksõnalised (temaatilised) grupid. Need võeti arvele ja kirjeldati nimistuis enamasti tähestikulises järjekorras. Ühesõnaga, arhivaale koheldi nagu raamatuid. Sellel oli aga üks halb omadus. Otsustamine selle üle, mis oluline ja mis mitte, sõltus momendi arusaamadest ja tõekspidamistest. Need võisid aga aja möödudes muutuda. Pealegi ei anna üksteisest lahutatud üksikdokumendid kunagi edasi täit tõde, on sageli tendentslikud ja võivad viia lausa valejäreldesteni.

Seepärast hakkas arhiivindusse vähehaaval tungima *provenientsi- ehk fondiprintsiip*. See rõhutas, et ühe asutuse või organisatsiooni tegevuses tekkinud dokumendid moodustavad omavahel seotud terviku. Seetõttu peab neid arvele võtma ja kirjeldama koos.

Võitlus nende kahe põhimõtte vahel algas juba 18. sajandi lõpul ja jätkus osalt veel 20. sajandilgi. Ka meil järgiti Eestimaa Rüütelkonna Arhiivi ja suuresti ka Tallinna Linnaarhiivi korralduses 20. sajandi algul veel ajaloolist printsiipi.

Fondiprintsiip arendati kõige üksikasjalisemalt välja Saksamaal. Käsiraamatuteks olid 1800. a ilmunud Bernhard Zinkernageli *Handbuch für angehende Archivare und Registratoren* ja samu põhimõtteid edasiarendanud Holzingeri 1883. a ilmunud *Registratur und Archivkunde*.⁶

Eesti esimese iseseisvusaja arhiivinduses pääses aga, nagu juba öeldud, maksvusele provenientsiprintsiip. Selle peamiseks formuleerijateks said Hollandi arhivaarid Muller, Feith ja Fruin oma 1898. a ilmunud raamatuga.

See ilmus 1905. a ka saksa keeles ning pani Saksamaalgi aluse kahe printsiibi võitlusele. Samal ajal hakkas ka teistes riikides ikka rohkem ilmuma samu põhimõtteid kajastavaid käsitusi. Mulleri, Feithi ja Fruini põhimõtteid ning sellega sama suunas kogu arhiivindust edasiarendanud Londoni ülikooli professori Hilary Jenkinsoni seisukohad⁸ olid need, millest lähtus ka Otto Liiv.

Oma arhiivinduse loengukursuses käsitles O. Liiv kõiki eeltooduid seisukohti, aga pooldas ikka provenientsiprintsiipi. Tema eesmärgiks oli ka sama põhiõtte järjekindel kasutamine kõigis Eesti arhiivides ja arhiiviseaduse koostamisel.

Oluliseks sammuks arhiivinduses ühtse süsteemi kasutuselevõtul oli kahekõitelise arhiivinduse käsiraamatu väljaandmine (1933 ja 1936).⁹ Selle koostamisest võtsid osa paljud tuntud ajaloolased ja arhiivitöötajad. O. Liiv oli üks peamisi organiseerijaid ja õhutajaid.

Nüüd, mil kõik pahandavad, miks meie Riigikogu ei jõua seadustega valmis, tasub ehk meenutada sedagi, et omaaegse arhiiviseaduse koostamisega alustati juba

1931. aastal. Kehtestas selle aga Riigivanem oma dekreediga alles 12. juunil 1935. See oli oluline saavutus, mis kehtestas Eesti arhiividele ühtse süsteemi ja ka kaitse. Ning kuigi see nõukogude okupatsiooni ajal tühistati, aitas see ometi palju kaasa arhiivivarade säilimiseks.

Otto Liiv võitles ka selle eest, et arhiivindus kujuneks omaette teaduslikuks distsipliiniks. Ta saavutaski selle, et Tartu Ülikoolis hakati arhiivindust õpetama. Tõsi, seda küll fakultatiivainena, mis ülikooli lõpetamisel punktiarvestuses arvesse ei tulnud. Selles oli Otto Liiv samas olukorras kui Friedrich Puksoo oma raamatukogundusega. Mõlemad õpetasid oma ainet alamastme ulatuses, aga "päris" aineks ei loetud kumbagi.

Sellega seoses meenub, et Liiv ja Puksoo olid sõbrad, kes sageli kohtusid. Puksood võis sageli näha Liivi kabinetti sisenemas. Neid oli huvitav koos näha. Nad olid ühtepidi sarnased, mõlemad pikad mehed, aga samas täiesti erinevad.

Puksoo käis alati mõõdetud sammul, selg sirge, nagu oleks ta kepi alla neelanud, alati tumedas ülikonnas, valge kraega, musta lipsuga, kepp-vihmavari käes, blaseerunud ilme näol. Liiv, kes oli pikem, liikus alati tormates pooleteisemeetrite sammudega, ikka rutates. Aga sõbrad nad olid.

Näib, et Liivil, olgugi nooremal, oli ka Puksoole mingi mõju. Seda võib näha Tartu Ülikooli raamatukogu käsikirjadekogus. Raamatukoguhoidjana pidi Puksoo alguses paratamatult pooldama ajaloolist printsiipi, mis lähtus ju raamatukogu korralduspõhimõttest. Hiljem on näha, et käsikirjade osas järgis ta kindlalt arhiivipõhimõtet.

Tegevus Keskarihiivi juhina

Otto Liiv kasutas alati kõiki võimalusi, et arhiivi populariseerida, tema tähtsust näidata. Samal ajal püüdis ta igati selle poole, et arhiiv oleks teadusasutus. Seepärast püüdis ta ikka värvata tööle neid, kes juba olid ennast kuidagi näidanud, midagi avaldanud või tunnustustväärse magistritöö teinud.

Nii värbas ta arhiivi L. Margi ja K. Fischeri. Samuti surus ta lausa peale, et iga arhiivi töötaja ka ise midagi uuriks ja avaldaks. Ta ise kirjutas ja avaldas küll palju (üle 200 artikli ja raamatu) ning kasutas andmete kogumiseks ka alluvate abi, aga kui ta nägi, et see on samuti võimeline midagi tegema, siis õhutas takka ja leidis avaldamisvõimaluse.

Minu puhul oli selle näiteks arhiivinduse proseminaritöö *Suurest katkust Viru-Nigula kihelkonnas*, mis ilmus 1938 tema korraldusel "Svio Estonicas" (De stora perten i Viru Nigula socken år 1710 - 1711) (mainin seda eriti seepärast, et olen küllalt kohanud neid, kes lasevad alluvail töö valmis teha, kuid valvavad kadedalt, et nood ise midagi ei avaldaks.) Samal ajal võeti arhiivis hoolega arvele kõik, mis kusagil oli arhiivi andmete põhjal trükit

ilmunud. Ning seda kasutas Liiv osavasti selleks, et juh-tida tähelepanu arhiivi tähtsusele ja vajalikkusele.

Arhiivi populariseerimiseks saavutas Liiv selle, et Riigi Ringhäälingus oli igal kuul arhiivipooltund, kus mõni arhivaar esines avastusliku, põneva teemaga, nagu näiteks nõia protsessidest vms.

See Liivi huvi ja tahtmine leida kirjutajaid ja kõne-lejaid sai määravaks ka minu elus. Sel ajal oli ju, eriti Tartus, haritlaskonna hulgas suur tööpuudus ja leidis küllalt palju üliõpilasi, kes olid raskustes ja vajasisid tööd. Seepärast oli olemas selline asi nagu "intelligentsi häda-abitööd". Nendega toetati ühelt poolt töötuid, teiselt poolt kultuuriasutusi nagu Riigi Keskarihiiv, Kultuuri-looline Arhiiv, Rahvaluule Arhiiv, Eesti Rahva Muuseum. Kõigi nende koosseisud olid väikesed, see-pärast jäid paljud tehnilised tööd paratamatult ripakile. Neid bibliografeerimise, arvelevõtu ja muid tehnilisi töid tegidki siis üliõpilased hädaabitöölisena.

Krediidid suured ei olnud, seepärast ei olnud nei-legi töödele pääsemine kerge. Ning siis tuli Elmar Ja-kobson (kes nüüd on Järvet ja elab Ameerikas) minu juurde ja ütles: "Liiv otsib neid, kes kirjutada oskavad-tule!"

Küllap oli Liiv märganud mu kirjutisi Tartu edu-meelse intelligentsi ajalehes "Tänapäev". Nii sai minust arhiivitöötaja. Varsti ka korduvalt raadios esineja, sest ajakirjanikukogemused olid õpetanud nägema uutset ja kõnevat. Rääkisin soola salakaubaveost, rannaröö-vist, väljarändamisliikumise põnevaist seikadest. Kõik need lood ilmusid ka ajalehtedes ja võeti arhiivis hoo-lega arvele. Minu raadios ettekandmiseks tehtud *Jan-nseni müütidavuse küsimus* ilmus Hans Kruusi ettepane-kul "Eesti Kirjanduses". Teistelegi raadioettekannetele leidis Liiv avaldamise võimalused.

Sellega seoses ei saa mainimata jätta seda, kuidas Liiv püüdis kaasa aidata Eesti Kirjandusühingu tööle maakondlike kogumike väljaandmisel. Nimelt tekkis siin olukord, kus üldosa oli küll ülikooli õppejõudude ja teadlaste poolt valmis kirjutatud, kuid eriosa – üksik-kihelkondade kirjelduste – jaoks ei olnud töötajaid. Liiv püüdis aidata sel moel, et kutsus arhiivitöötajad kokku ja need jagasid neljakesi omavahel Harjumaa kihelkonnad. See ei olnud halb mõte, sest jaotasime töö nõnda, et igaüks vaatas läbi just need arhiivid, mida ta kõige paremini tundis ning märkis sealt ka teistele vaja-liku välja. Eriti suure töö tegi ära Helgi Kahna. Aga siis tuli 1940. aasta peale ja tehtu läks tühja.

Üldse oli Liiv väga aktiivne osaline kõigis kuidagi ajalooga seotud seitsides, sageli nende juhatuseliikme-na: Õpetatud Eesti Seltsis, Eesti Kirjanduse Seltsis ja selle kodu-uurimise toimkonnas, Akadeemilises Ajaloo Seltsis, Eesti-Rootsi Seltsis, ka Tallinna Ajaloo Seltsis. See andis talle ja teistele arhiivitöötajale võimaluse oma töid teadusväljaandeis avaldada, tõstes igal pool arhiivide, esmajoones muidugi Riigi Keskarihiivi mai-net.

Väga oluline ja vajalik oli Riigi Keskarihiivi toime-tiste seeria rajamine. See avas arhiivile tee laia maailma, sest sellase tava järgi vahetasid kõik samalaadsed asu-tused oma väljaandeid. Nii jõudis Eesti arhiivindus siis sinna, kuhu nüüd jõuda püüame.

Juba sel ajal alustas O. Liiv ka üsna ägedat võitlust arhiivile uue, sobiva hoone ehitamiseks. Mäletan, et asukoha suhtes jäädi viimaks peatuma Tähtvere väljale. Selleks, et taotlust üleval pool ikka rohkem õigustada, keeldus Liiv vahepeal juba mitmete arhiivide vastu-võtmisest. Tagantjärele olen mõelnud, et sellega tegi ta kahju. Aga ei võinud ju tema teada, et vastuvõtmata ar-hivaalid nõukogude okupatsiooni ajal hävivad. Sellest oli mul küll kahju. Siiski saavutas Liiv selle, et 1938. või 1939. aastal alustati arhiiviehituse eeltöid.

Kui 1939. a algas sakslaste lahkumine, *Umsiedlung*, oli O. Liiv kõige agaram võitleja selle eest, et väärtus-likke arhivaale Eestist välja ei viidaks. Tagantjärele mõel-des mäletan, et teiste kultuuriasutuste juhatajad olid palju passiivsemad. Arhiivil oli kogu aeg oma esindaja eksperdina tollikontrollis. Liivi organiseerimisel käidi mahajäetud mõisates ja majades ning koguti seal maha-jäetud arhivaale. Seetõttu ongi praegu Virumaa mõisate arhiive Eesti Ajalooarhiivis kõige rohkem ja need on kõige täielikumad.

Ühtlasi ajas Liiv ise lahkujatega asju. Ta saavutas summade eraldamise eriti väärtuslike arhivaalide ost-miseks. Nii sai arhiiv osta Kukruse mõisa ürikutekogu, Wrangelite perekonna, feldmarssal Bergi, Sangaste mõisa ja vist veel mõned arhiivid.

Liiv okupatsioonide ajal

Kui Punaarmee üksused asusid baltisakslastest mahajäänud hoonetesse, hankis Liiv Leningradi sõja-väeringkonna ülemalt tõendi, millega mina sain käia Punaarmee käes olevates hoonetes ja koguda sealt ma-hajäänud arhiive. Aga see viib juba järgmise, mõneti põneva perioodi juurde Otto Liivi elus.

Nõukogude võimu tulekut, Vene okupatsiooni esi-mesi samme võttis Liiv vastu, nagu mulle nüüd tagant-järele näib, rahulikult ja leplikult. Ta saavutas uute või-mudega kohe hea koostöö. Mäletan, et korduvalt käis arhiivis üks majori vormis NSVL Arhiivide Peavalitsuse esindaja. Nime ma ei mäleta, kuigi olen teda kohanud 1946. a Moskvast, kus ta pärast sõda oli Arhiivide Pea-valitsuse Restaureerimise Valitsuse juhataja ning pidas loenguid kursustel, kuhu minagi olin komandeeritud. Selle mehega saigi Liiv hästi läbi. Kõrvalt vaadates näi-sid nad nagu sõbrad. Küllap selle tulemusel saigi Liiv oma esindajatele pääsu neisse sakslaste poolt maha-jäetud majadesse, kus asusid punaarmeelased.

Agaralt organiseeris Liiv likvideeritud üliõpilas-organisatsioonide ja teiste asutuste, samuti kirikuar-hiivide ülevõtmist. Siseasjade Rahvakomissariaadi kau-

du saavutas ta selle, et ei saadud välja viia Eesti ja Läti põllumajandusajaloo seisukohast väga olulist Liivimaa Üldkasuliku Ökonoomilise Sotsieteedi arhiivi.

Sõja ajal korraldas Liiv nõnda, et arhiivis oli pidev valve, kõik valmis tulekustutuseks ja vajaduse korral evakueerimiseks. Paar saksa lennukipommi langeski arhiivi õue (küllap pidasid sakslased seda suurt punast maja kasarmuks). Siis, kui Tartu oli rindelinn, tuli üks Ülejõelt lastud suurtükimürsk ka arhiiv pööningule, kuid õnneks ei lõhkenud. Käisime Erik Tenderiga seda kustutamas.

Kui siis tuli Saksa okupatsioon, määrati arhiivi direktori kohusetäitjaks Erik Tender. Liivi enam arhiivis ei nähtud, väidetavalt oli ta haige. Kohtasin teda korduvalt tänaval. Ta hõõrus valutavat kõhtu ja kurtis kõhugrippi. Paar korda kohtasin teda arhiivi lähedal, aga sisse ta ei tulnud. Küllap siis ei lubatud või ... ei tea miks?

Näib siiski, et põhjus oli selles, et teda süüdistati koostöös nõukogude võimuga. Selles osas jälle mälestuskild: üks põhjus, miks Liiv nõukogude võimu siis hästi suhtus, oli kahtlemata see, et suurendati kohe märgatavalt arhiivitöötajate arvu. Minagi sain alles siis koosseisuliseks töötajaks.

Selle eest oli Liiv kogu aeg võidelnud. Uute töötajate ettevalmistamiseks korraldas Liiv kohe kursused. Ühes grupis oli neli ülikooli lõpetanud juristi. Et teistel aega ei olnud, pidin mina neile paleograafiat õpetama.

Ühest neist, Rammulist, saigi hiljem arhiivi töötaja, teistest mitte. Aga ühte neist kohtasin hiljem teistsugustes oludes. Mind kutsuti SD-sse ja seal kuulas mind üle üks neist, kellele olin paleograafiat õpetanud. Ning tema kindel tahtmine oli tõestada, et Liiv oli kui mitte kommunist, siis vähemalt väga nõukogudesõbralik mees, kes tegi kommunistlikku propagandat.

Mina seda küll ütelda ei saanud. Aga nüüd tagantjärele mõeldes leian, et mõningaid põhjusi kahtlustamiseks võis küll olla. Nimelt võttis Otto Liiv juba 1939. a tööle magister Hugo Rebase (oli olnud kommunistlikus tegevuses kahtlustatuna eeluurimise all) ja 1940. a Ilmar Kruusi (olnud samuti eeluurimise all, hiljem nõukogude ajaloolased on teda lausa üles kiitnud ja peaaegu et Tartu kommunistide peaorganisaatoriks tunnistanud). Kolmandaks võttis ta 1940. a juba enne kommunistlikku võimu tööle Sumbergi, kes varem oli töötanud Viljandi linnaarhiivi korraldajana. Need kolm olid aga kõik agarad esimestest punademonstratsioonidest osavõtjad.

Isiklikult ei usu ma siiski, et Liiv nad just sellepärast tööle võttis. Nad olid ju kõik erialaselt võimekad mehed, kellelt Liiv võis loota tuge arhiivi teadustööle.

Kaasa võis mõjuda ka see, et Liiv kuulus nende

Tartu haritlaste hulka, kes olid ägedad Konstantin Pätsi võimu vastased. Tõenäoline, et Liivi põlu alla langemise üheks põhjuseks võis olla ta aktiivne võitlus Eesti kultuurivarade väljaviimise vastu baltisakslaste lahkumise aegu. Sellele viitavad mitmed baltisakslaste üsnagi vihased kirjutised ja mõned kogemused Saksa okupatsiooni päevadest.

Isiklikult hindan väga kõrgelt Otto Liivi osa Eesti arhiivinduse arendamisel ja selle kaudu võimaluste loomisel Eesti ajaloo allikaile toetuvateks uurimusteks. Ta oli säilitaja, mitte hävitaja. Hävitamist (makuleerimist) nii, nagu nõukogude arhiivikord seda nõudis vanade arhiivide puhul, ta ei tunnistanud. Kuigi uute tekkivate arhiivide puhul ta nõustus üldtunnustatud kolmeastmelisusega ja see läks ka eestiaegsesse arhiiviseadusse.

Otto Liiv suri 10. detsembril 1942. aastal. Arhiiv mattis ta. Arhiivi kojamees Aleksander Leemet ja kütja Eduard Kiisla kaebasid haua, meie viie- või kuuekesi matsime. Lemmit Mark pidas matusekõne. Ühiselt ajasime haua kinni ja panime risti, mille valmistas vist kojamees Leemet. Nii vaikselt, käratult, peaaegu tundmatuna maeti see suur mees.

Olen veel viimane, kes Otto Liivi ta töös mäletab. Seetõttu on selles jutus ehk mõnda, mida tean ja mõistan ainult mina.

VIITED

* Tallinna Linnamuseumi kodu - uurimise ringis 1985. a peetud ettekande põhjal.

¹ Rosenberg, T. Ajaloolane Otto Liiv Tartu Ülikooli teadusliku stipendiaadina. // Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi XVI. Trt, 1985; Rosenberg, T. Ajaloolane ja arhiivaar Otto Liiv Tartu Ülikooli õppejõuna. // Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi XIX. Trt, 1987.

² Pillak, P. Otto Liiv - 80. // Looming, 1985. Nr 11. Lk 1512-1513.

³ Liiv, O. Mõningaid mälestusi ja traditsioone Lüganuse kihelkonnast. // Eesti Kirjandus, 1924. Nr 8.

⁴ Liiv, O. Jooni Lüganuse minevikust kirikukroonika järgi. // Eesti Kirjandus, 1926. Nr 1-2.

⁵ Miller, V. Acta Wrangeliana 10 aastat. // Ajalooline Ajakiri, 1939. Nr 1.

⁶ Selle parandatud ja täiendatud väljaanne ilmus 1908. a: Handbuch der Registratur- und Archivwissenschaft.

⁷ Täiendatud ja parandatud trükk: S. Müller, J. A. Feith, R. Fruin. Manual for the Arrangement and description of Archives. New York, 1940.

⁸ Jenkinson, H. Manual of Archive Administration including the problems of Archives and Archive making. Oxford, 1932.

⁹ Arhiivinduse käsiraamat. I. Koostanud R. Kenkman, O. Liiv, N. Loone, A. Perandi, E. Tender. Trt: Akadeemiline kooperatiiv. 1933. Arhiivinduse käsiraamat. II. Koostanud J. Elepson, P. Johansen, M. Kattai, R. Kenkmaa, O. Liiv, N. Loone, A. Perandi, Fr. Puksoo, A. Sildnik, A. Soom, T. Teder, E. Tender, J. Uluots, J. Vasar, R. Övel. Toim. O. Liiv. Trt: Akadeemiline kooperatiiv. 1936.

Magistritöö kiviaja keraamikast

16. juunil 1994. a oli Tartu Ülikooli Ajaloo osakonna magistrikomisjoni ees kaitsmisel arheoloogia õppe-
tooli assistent **Aivar Kriiska** magistritöö "Narva jõe ala
alamjooksu neoliitiline keraamika" (juhendajad ajaloo-
kandidaat Lembit Jaanits ja ajaloodoktor prof Evald
Tõnisson).

Järjekordse arheoloogiaalase magistritöö kaitsmine just kiviaja osas on seda rõõmustavam, et kõnes-
olevas valdkonnas tuleb tõdeda uurijate vähesust ja avara-
raid tegutsemisvõimalusi.

Töö sissejuhatavad osad annavad ülevaate küm-
nest Narva jõe alamjooksu kiviaegsest asulakohast
(Narva Joaoru, Riigiküla I-IV, Kudruküla, Lommi I-III
ning Väiküla) ja nende uurimisest. Järgneb kasutatud
terminoloogia ja uurimismetoodika tutvustus.

Väitekirja põhiosa moodustab vaadeldavates asu-
lates leiduva keraamika tutvustus ja analüüs. Esindatud
on viis keraamikaliiki: narva tüüpi keraamika, tüüpiline
ja hiline kammkeraamika, nõorkeraamika ning tekstiil-
keraamika. Iga keraamikaliigi osas on luubi all paljud
erinevad näitajad – savinõude valmistamiseks kasu-
tatud savimassi iseloom ja keraamikakildude keemiline
koostis, nõude vormimistehnika, kuju ja mõõtmed, pin-
natöötlus, ornament, põletusaste ning poorsus.

Sedavõrd suure arvu erinevate parameetrite vaat-
lemine on arheoloogilise keraamika analüüsi puhul
Eestis esmakordne. Keraamika keemilise koostise,
poorsuse ja põletamisastme ning temperatuuri arvesse-
võtt on sealjuures meil täiesti uudseks momentideks.
Suurt osa etendab keraamika analüüsi juures statistiline
arvandmestik. Uusi tähelepanekuid on ka savinõude
valmistamise tehnoloogia osas. Narva jõe alamjooksu
kiviaegsed savinõud on tehtud spiraalselt kokkukeera-
tud savilindist. Tüüpilise, eriti aga hilise kammkeraa-
mika ajal oli tihti tegemist silmapaistvalt suurte nõu-
dega: nende maht ulatus sageli mitmekümnest kui poo-
lesaja, ühel juhul isegi 107 liitrini.

Töö lõpupeatükk esitab vaadeldud materjalist tu-
lenevad järeldused keraamika kronoloogia kohta. Suh-
telise kronoloogia osas analüüsib autor Narva Joaoru ja
Riigiküla III asulakoha keraamika stratigraafilist ja pla-
nigraafilist jaotumust. Tulemused on ootuspärased –
Narva jõe alamjooksu asulates on erinevate keraamika-
liikide vanuseline vahekord samasugune kui Emajõe
alamjooksul ja teisteski Eesti kiviaegsetes asulakohta-
des.

Kaalukad on väljaöeldud mõtted Eesti kiviaegse
keraamika absoluutse kronoloogia osas. Siin tõdeb au-
tor olulist erinevust Eesti ja lähemate naabermaade
neoliitilise keraamika dateeringute vahel, seades kaht-

luse alla meie seniste vanusemäärangute kehtivuse.
Praeguseni käibivate seisukohtade järgi on Eesti vanim,
narva tüüpi keraamika arvatud olevat ilmunud mitte
enne IV ja II aastatuhande vahetust, seega 3000. a. paiku
e. Kr. Samas juhib autor tähelepanu asjaolule, et Lätis
on vaadeldav keraamikaliik tulnud kasutusele juba ligi-
kaudu 1500 ja Soomes umbes 1200 aastat varem. Seda-
võrd suur ajaline vahe tekitab küsimuse eesti dateerin-
gute paikapidavuses.

Kahtluse alla asetuvad ka tüüpilise kammkeraa-
mika dateeringud. Seni on seda keraamikaliiki arvatud
olevat ilmunud III at. keskel, so. 2500. a paiku eKr, kuid
Soomes on tüüpiline kammkeraamika ilmunud juba
3300. a paiku eKr – ligi 800 aastat varem. Soome
dateeringutes pole põhjust kahelda – need on leidnud
kinnitust sadade erinevate C¹⁴ proovide läbi. Autor
osundab ka kronoloogiliste "kääride" esinemise tõenäo-
listele põhjustele: Eesti ja naabermaade dateeringute
erinevus tuleneb suuresti asjaolust, et meie kiviaja kohta
tehtud C¹⁴ analüüsides arv on vägagi tagasihoidlik; ka on
olemasolevad dateeringud suuresti kaudset laadi ega
seostu "puhaste" ja tüüpiliste keraamikakompleksidega.
Nii peab autor vajalikuks pöörata täiendavat
tähelepanu meie kiviaja kronoloogia täpsustamisele
loodusteaduslike meetodite abil, eeskätt uute C¹⁴
proovide võtmise teel.

Töö kokkuvõttes leiab märkimist mõte, et nõude
tegemiseks kasutatud savimassis leiduvate lisandite va-
likul pole määravaks mitte niivõrd toorsavi omadused
kuivõrd kultuuritraditsioon. Ka ornamenti, eeskätt
lohkornamenti ei saa pidada tehnoloogiliseks võtteks
saviilintide liitmisel – sellel peavad olema teised taga-
maad. Arutluse all on veel narva keraamika ning tüü-
pilise ja hilise kammkeraamika päritolu küsimus. Autor
arvab, et narva tüüpi keraamika, millel puuduvad koha-
likud juured, võiks ehk olla Eestisse jõudnud Kunda-
Narva kultuuri lõunapoolsetelt aladelt kultuuriala sis-
ese innovatsioonina – võimalik, et eksogaamsete abi-
elude vahendusel. Tüüpiline kammkeraamika ei ole väl-
ja kasvanud narva keraamikast, vaid on kasutusele võe-
tud välismõju tulemusena – sellele viitavad paljusk-
i uuelaadne ornament ning asjaolu, et erinevalt narva
tüüpi keraamikast esineb nüüd nõude savimassis üksnes
mineraalse päritoluga täiteainet – liiva või kivipuru.
Narva keraamika savimass sisaldab seevastu valdavalt
orgaanilisi lisandeid – teokarbipuru või taimejäänu-
seid.

Retsensendid Vello Lõugas ja Jüri Peets (mõle-
mad Ajaloo Instituudist) juhtisid tehtud töö tunnusta-
mise kõrval tähelepanu ka mõningatele vajakajäämis-

tele, vaieldavustele ja lahtistele otstele. Vello Lõugase retsensioonis leidis erilist rõhutamist keraamika põletusastme määramise küsimus. Jüri Peets pööras tähelepanu keraamika tehnoloogilistele aspektidele, märkides ka töö deskriptiivset iseloomu ja kasutamata võimalusi materjalist järelduste tegemise osas.

Retsensentide esinemised ja töö autori vastused sulasid järgnevas diskussiooniks, milles leidis väljendumist kraaditaotleja silmapaistev väitlemisoskus. Peamisteks arutlusteemadeks olid savi põletusastme ja põlemistemperatuuri määramise võimalused, samuti dateerimisel põhiliseks pidepunktiks olevate C^{14} proovide dendrokaliibreerimise küsimus. Kuna proovide kalibreerimine toob dateeringutesse sisse olulisi, sageli mitme sajandi suuruseid või suuremaidki korrektiive ja pakub vanusemääranguks vahel mitut võimalikku ajavahemikku, tekitasid küsitavusi töös kasutatud kalibreerimata dateeringud. Väitleja pareeris kriitika, viidates kalibreerimistabelite paljususele ja nende pidevale muutumisele – kalibreerimata dateering on seevastu jäävaks ja kindlaks pidepunktiks.

Kaitsemisprotseduuri käigus kerkis esile ka muid üldisemat laadi probleeme, mille seas kaalukaimaks olid ehk arheoloogilise terminoloogia või õigemini selle puudulikkuse küsimus ning kontaktide vähesus Vene kolleegidega.

Kokkuvõtvas sõnavõtus pidas juhendaja Lembit Jaanits töö olulisemateks tulemusteks saavutusi keraamika valmistamise tehnoloogia uurimisel ning täpsustusi hilise kammkeraamika kujunemisloos osas. Tööst nähtub, et see on välja arenenud tüüpilisest kammkeraamikast arvatavasti narva keraamika mõjul – viimane on ilmselt püsinud kasutusel samaaegselt tüüpilise kammkeraamikaga. Eesti teenekaim kiviaja uurija

märkis, et kiviaja kronoloogia paikapanek peakski tulevikus jääma Aivar Kriiska ülesandeks. Teine juhendaja Evald Tõnisson juhtis lõppsõnas tähelepanu teatavale "vastuvoolu" minekule – vaatamata laiade sotsiaalsete üldistuste moekusele anglo-skandinaavia postprotsessuaalses nüüdisarheoloogias ja Eestis käivitunud teoreetilise arheoloogia alasele diskussioonile on töö lähtekohaks statistilised ja kvantitatiivsed (protsessuaalsed) meetodid. Pooltõsisepoolnaeruses vastuses määratles väitleja end kui postprotsessualistide poolt rikutud protsessualisti.

Asjalikult ja intensiivselt toimunud kaitsmise lõppedes tunnistas Tartu Ülikooli Ajaloo osakonna magistrikomisjon Aivar Kriiska töö üksmeelselt magistrikraadi vääriliseks. Aivar Kriiska magistritöö on oluliseks edasisammuks Eesti kiviaja uurimisel ja annab tunnistust noore ja lootustandva teadusemehe olemasolust.

Töös käsitletud teemadering moodustab siiski vaid ühe ja võrdlemisi kitsa lõigu avaras ja palju värsket jõudu nõudvas uurimisvaldkonnas ning ka valitud lõigu raames kujutab kaitstud magistritöö endast eeskätt materjali esitust ja tutvustust. Tõele au andes pole kaugemaid sihte sellel etapil üldse eesmärgiks seatudki. Nagu kaitsmisväitluses märgitud, võtab töö kokku vaid ühe kindla tasandi, pakkudes vastust pigem "kuidas?" kui "miks?" küsimustele. Ilmne, et magistrikraadi saamiseks on välja pandud vaid osa kogutud ja läbitöötatud ulatuslikust materjalist ja et rohkelt puutumata teadmistevarusid on jäetud ka järgmiseks väitekirjaks.

Heiki Valk

Väitekiri Eesti avalikkuse struktuurist 20. sajandi alguses

16. juunil 1994 kaitses Eesti Ajalooarhiivi asedirektor Jaanus Arukaevu Tartu ülikooli ajaloo-alaste magistritööde komisjoni ees oma väitekirja "Eesti avalikkuse struktuur 20. sajandi alguses". Väitekirja koostamist oli juhendanud professor Tiit Tosenberg, opponentideks olid ajaloodoktor Ea Jansen ning dotsent Allan Liim.

Dissertant mõtestas kõigepealt lahti kogu uuri- must läbivadavalikkuse ja avaliku elu mõisteid. Avalikkus on eraelule vastanduva tegevuse sfäär, mille moodustavad üldiste küsimustega tegelevad või teistele isikutele suunatud tegevusega üksikisikud, legaalsed ja illegaalsed rühmitused, organisatsioonid, ajakirjandus ja võimustruktuurid. Avalikkus on teatud struktuurse ülesehitusega, temas on juhid ja juhitud, ideoloogiad

ja nende rakendusmehhanismid. Avalik elu on avalikkuse väljendusvorm.

Autor on vaatluse alla võtnud eesti avalikkuse 20. sajandi algul. Vene võimud takistasid siis otseselt rahvuslike eesmärgi või sotsiaalseid muudatusi taotlevate organisatsioonide loomist. Seetõttu kasvas selliste ringkondade jaoks avaliku elu tähtsus.

Avalikkus muutus erinevaid organisatsioone ja tegelasi ühendavaks sidemeks, avalikkuses ühinesid väliselt süütuilmeliste eesmärkidega seltsid ja ühingud laiemate ühiskondlike eesmärkide taotlemiseks. Sellest oli aga lühike maa eesti avalikkuse ja Eesti riikluse tekke vahelise seoseni, mille näitamine oligi kõnealuse väitekirja sihiks.

Töö esimene peatükk annab ülevaate eesti modernse avalikkuse kujunemisest ja arengust kuni 1905.

aastani. Ajalises järjekorras nimetatakse vennastekogudusi, vallakohtuid ja vallaomavalitsusi, külakoole ja koolmeistreid, eestikeelset ajakirjandust ja toimetusringkondi, seltsiliikumise järkjärgulist laienemist, rahvusliku ärkamisaja ülemaalisi üritusi ja ühendusi, koolmeistrite, köstrite ja vallavanemate konverentse, eestlaste jõudmist linnavolikogudesse, majandusliku ühistegevuse algust ja muud, mis kõik kokku moodustas 19. sajandil ja 20. sajandi algaastail eesti avalikkuse. Üksikasjalisemalt on käsitletud teatriseltsi "Vanemuine", esimesi spordiseltsi ja Tartu Eesti Laenu- ja Hoiuühisust. Nende käsitletu iseloomustab struktuuranalüütilisus, mis on omane kogu tööle.

Teine peatükk heidab valgust 1905.a.revolutsiooni mõjule eesti avalikkuse arengus. Revolutsioon äratas kõik rahvakihid. 17. oktoobri manifest kõvaldas kõik takistused nende organiseerumiseks. Põhjalikumalt on käsitletud avalike ühenduste elavnemist ja integreerumist, kogu setsitegevust üldse, samuti 1905.aastale nii omaseid rahvakoosolekuid. Lühemalt on juttu ka ametiühinguist, erakondadest, revolutsioonilistest omavalitsustest ja omakaitsest. Avalikkuse haare muutus laiemaks ja mitmekülgsemaks.

Kolmas peatükk avalikkuse väljendusvormidest kahe revolutsiooni vahelisel ajal on magistritöö teema lahtimõtestamise seisukohalt olulisemaid. Detailsemalt on vaadeldud pidude korraldamises väljenduvat avaliku tegevust Viljandimaal, seltsitegevust Viru- ja Tartumaal, samuti kohalikkude avalikkust ja tema suhete ülemaalist struktuuri.

Autor jõuab järeldusele, et mitmesuguste seltside tegevuse ja eriti oluliselt avalike pidude kaudu eksisteerisid tihedad sidemed Eesti eri piirkondade vahel. Pidude korraldamine polnud pelgalt ajaviide ja lõbutsemine, vaid inimeste teadlik kaasamine avalikkusse. Seltsitegevus kui avaliku elu üks osa ja seltsitegelased kui avaliku elu ühed kandjad on peatükis veenvalt välja toodud.

Neljandas peatükis – *Avalikkus ja inimeste argielu* – on vaatluse alla võetud avaliku elu tegelaste sotsiaalne kuuluvus, vanus, haridus, elukutse või tegevusala, liikuvus, ühiskondliku tähendusega isiklikud kontaktid, samuti muud avalikke tegelasi iseloomustanud näitajad. Analüüsitud on ka erinevusi põllumeesteseltside, tuletõrjeseltside ja kultuurhariduslike seltside liikmete vahel.

Viimane, viies peatükk käsitleb Vene riigivõimu ja eesti avalikkuse vahekordi tsariaja lõpukümneteil. Autoril on õnnestunud leida huvitavaid materjale kuberneride ja maakonnaülemate suhtumise kohta eesti avalikku ellu 1910., 1912. ja 1917. aastal.

Näiteks haridusseltside puhul olid tsariametnikud veel 1910. a kahevahel, kas pidada nende tegevust riigivõimu seisukohalt kahjulikuks või mitte. 1912. aas-

tal jõudis Liivimaa kuberner arusaamisele, et haridusseltsid on muutunud riigivastasteks. 1917. a algul tõdes kubeneri asemik, et seltsid on oma töö – kindla idee viimise massidesse – juba teinud. Järgnevad sündmused näitasid, et tal oli õigus. Eesti ühiskond oli 1917. aastaks jõudnud organiseeruda. Eriti kiirelt oli see toimunud I maailmasõja aastail. Heaks näiteks on Põhja-Balti Komitee ja selle kohapealsed struktuurid. Dissertant kriipsutab alla, et sellega said eestlased esimese **kõiki** eluvaldkondi hõlmava ülemaalse organisatsiooni.

Väitekirja lõpeb järeldustega, mis kinnitavad seost eesti avalikkuse struktuuri ja omariikluse tekke vahel. Nii kubermanguautonoomia kättevõitmine 1917. a kui ka iseseisvuse väljakuulutamine 1918. a olid kogu eesti avalikkuse eelnenud mõttekäigu ja praktilise tegevuse tulemus.

Oponendid tõstsid esile väitekirja mitmekülgset allikalist baasi. Rõhutati autori oskust leida uusi ja uudseid allikaid. Nii on kultuurisündmuste käsitlemisel rohkesti kasutatud kohaliku politsei dokumentatsiooni. Näiteks maakonnaülemate fondides on säilitatud üksikasjalik kirjavahetus kultuurhariduslike seltside tegevuse kohta, sh maksuliste pidude nimekirjad koos lõbusmaksu kogumise aruannetega. Ühendades pidude aruanded nende kuulutustega, mis sisaldavad andmeid eeskava ja esinejate kohta, osutus võimalikuks saada ettekujutus sellest, mida pidudel pakuti ja kuidas see võis inimesi mõjutada. Tänu sedalaadi allikate kasutamisele oli võimalik uues valguses näidata seltsitegevuse osa eesti avalikkuse kujundamisel.

Teiseks kriipsutati alla väitekirja analüütilist käsitluslaadi. Üldistused tuginesid põhjalikule mitmekülgsele analüüsile.

Kõrgelt hinnati väitekirja lõppresultaati – eesti avalikkuse struktuuri väljaselgitamist ja tema seostamist omariikluse tekkega. Tundmata 20. sajandi alguse avalikkust ja avaliku elu tegelasi, võib jääda arusaamatuks, kust võttis noor Eesti riik oma ministrid, diplomaadid, rahvasaadikud, omavalitsusjuhid ja teised avaliku elu tegelased. Kõik nad tulid 20. sajandi alguse eesti avalikust elust koos sealt saadud kogemustega.

Kriitilisi märkusi dissertandile oli vähe ja needki mitte eriti olulised. Nii juhiti tähelepanu üksikutele ebatäpsustele tabelite ja kartogramide vormistamisel. Arvati, et autor oleks võinud tööle alapealkirja lisamisega või sissejuhatuses selgitamisega kohe öelda, et ta on materjali rohkust silmas pidades teinud valiku, asetades pearõhu seltsiliikumisele.

Komisjon tunnistas esitatud väitekirja kõigile nõuetele vastavaks ja andis Jaanus Arukaevule filosoofiamaistri teadusliku kraadi ajaloo alal. Järgnesid õnnitlused ning soovid jätkata teadustööd doktorikraadi omandamiseks.

Allan Liim

Arhivaaride teabepäevad Kehtnas

Eesti Arhivaaride Ühing (EAÜ) korraldas 18. - 19. VIII k. a. Kehtnas teabepäevad. Kauni Kehtna mõisapargi rüpes asunud konverentsisaali kogunes ligi pool-sada arhivaari linna-, maakonna- ja keskarhiividest.

Päevakorras oli kolm ettekannet ja neile järgnevad mõttevahetused. Arhiiviameti peadirektori Peep Pillaku ettekandes "Eesti arhiivindus eile, täna, homme" anti ülevaade viimase 6-7 aasta jooksul aset leidnud muutustest arhiivide töös. Kõlama jäi mõte, et Eesti arhiivide lähimineviku olulisemaks protsessiks on nõukogude ajal salaastatud arhivaalide uuesti käibesse toomine.

Arhiivid on käimasolevate ühiskondlike reformidega pandud tõsiste katsumuste ette. Omandireform, elatusrahade seadus, õigusvastaselt represseerituile rehabiliteerimistunnistuste väljaandmine jpm ettevõtmised tuginevad valdavalt arhiivides sisalduvale infole.

Laienenud on kontaktid rahvusvahelisel areenil. Suhtlus Põhjamaade arhivaaridega on muutunud regulaarseks. Alus on pandud tihedamatele kontaktidele Läti ja Leedu ametivendadega. Probleemiderohke on suhtlemine Venemaaga.

Heites pilku eesti arhiivinduse tulevikku märkis P. Pillak, et kahtlematult hakkab selles kaalukat osa etendama uus arhiiviseadus. Selle eelnõu on välja töötatud. Jääb vaid üle oodata, millal Riigikogu selle oma menetlusse võtab. Perspektiivis nägi Arhiiviameti peadirektor ette ka arhiivitöötajate atesteerimist.

Järgnenud mõttevahetuses haakus atesteerimisega koheselt arhivaaride täiendkoolituse küsimus. Selgus, et hetkel ei ole Tartu Ülikool koosseisude vähesuse tõttu seda võimaline enda peale võtma. Probleem jäigi esialgu õhku rippuma.

Arhiivinduse hetkeseisu vaagimisel sattus Peep Pillak arhivaaride risküsitluse alla. Eelkõige puudutas see arhiivide finantsolukorda (küttevõlad, arhiiviruumide renditasu, pooleliolevad ehitused, arhivaaride palgad jne). Kuna Arhiiviametile pole tolleks hetkeks lisaeelarvega eraldatavad summad veel teatavaks tehtud, siis jäi enamik sedalaadi küsimusi konkreetse vastuseta.

Eesti Riigiarhiivi direktori Aimar Altosaare ettekande teemaks oli "Muljeid Põhjamaade arhiivipäevadelt Norras". Ettekandja tõi huvipakkuva faktina esile sealsete arhiivide külastatavuse vähenemise - erinevalt Eestist. Ajalooteaduses on süvenemas on teoretiseeriv suund. Arhiivides sisalduvale faktoloogiale tuginev uurimissuund kipub eelnimetatu ees taanduma. Luge-missaalidest andmete ammutamine on liialt pikk ja aeganõudev, kaasaegses infoühiskonnas on küllaga võimalusi konkreetsete faktideni jõudmiseks: kasvõi mikrofišside kojulaenutamine (näiteks Rootsis).

Tähelepanuväärivad on rootslaste kogemused eraetevõtete arhiivide korrastamise ja säilitamise osas. See valdkond baseerub valdavalt eraettevõtjate rahal. Arvestades meie eelarve kasinat seisutuleks ehk meilgi selles suunas mõtlema hakata.

Ka A. Altosaar ei pääsenud arhiivide finantsolukorra analüüsist. Tõmmates paralleele Eesti ja Põhjamaade

arhiivide riikliku finantseerimise kohta, rõhutas ta, et protsentuaalselt on see näitaja meil samas suurusjärgus teiste riikidega. Allakirjutanu arvates ei ole need andmed küll võrreldavad. Põhjamaade arhiivide areng on toimunud pikka aega stabiilselt tõusvas joones. Seevastu Eesti arhiivide viimast poolt sajandit iseloomustab paigalseis: meie materiaal-tehniline baas jääb kaugele maha lääneriikide omast, 50 aasta jooksul ei ole riiklikus arhiivisüsteemis valminud ühtegi uut hoonet, sellest on tingitud arhiivide arengut ahistav krooniline ruumipudus.

Põhjamaade arhiivid figureerisid kahtlemata infosüsteemide loomise riiklikus programmis. Meie 1994. a. riigieelarveset puuduvad aga Arhiiviametile informaatikaks eraldatavad summad täiesti. Samas said mitmed ametkonnad ja asutused samadeks vajadusteks üsna märkimisväärsed summasid. Kuid on kaheldav, kas neis ametkondades-asutustes olev infohulk on võrreldav arhiivides sisalduvaga. Ja lõpuks: Põhjamaade arhiividel pole olnud kunagi sarnast grandioosset riikliku tellimust nagu meil. Pean silmas omandireformi, elatusrahade seadust, rahvakapitali obligatsioonidele minevate tööaastate tõestamist, rehabiliteerimistõendite väljastamist jne, jne. Kõige selle elluviimine on läinud või läbib esmajoones arhiive. Paraku on vahe riigi poolt esitatava tellimuse mahu ja selle teostamiseks eraldatavate summade vahel karjua suur.

A. Altosaar tõdes, et Põhjamaade arhiivitöötajate keskmised palgad ületavad sealsete riigiametnike keskmisi palku. Meie kõrgharidusega arhivaari läbilõikeline palk küümb aga vaevu 1000 kroonini. Praegusel reformide ajastul on meie arhiivide töömaht vaieldamatult kõigi aegade suurim. Seega valitseb riiklike kohustuste ja arhiivide töö finantseerimise vahel äärmiselt suur disproportsioon. Just viimane kutsuski suures osas arhivaarides esile lootusetuse ja kibestuse tunde.

Pärnu Linnaarhiivi direktori Kalju Idvandi ettekande teemaks oli "Maakonna- ja linnaarhiivid - mis edasi?". Andes ülevaadet kohalike arhiivide olukorrast jõudis K. Idvand juriidiliste probleemideni. Kehtivast seadusandlusest tuleb leida pidepunkte, mis aitaks suunata täiendavaid vahendeid arhiividesse. On ju mitmete reformide elluviimisel arhiivid esimese astme asutused, kust väljastatakse infot teistesse asutustesse.

Pärnu arhiivi direktori ettekandes toodi võrdlevat statistikat kohalikes arhiivides säilitatavate dokumantide mahust, nende järelevalve all olevatest asutustest ja töötajate arvust. Usutavasti jõuab see ettekanne ka "Kleio" veergudele.

Teabepäeva näis kandva mõttena läbivat arhivaaride mure arhiividokumentide säilivuse pärast, nende soov jätkata oma pingerikast tööd reformide elluviimisel. Teadmine, et riik on püüdnud arhivaaride probleemide lahendamist kaugemasse tulevikku veeretada ning pole suutnud nende tööd väärtustada (ja seda 6 reformiaasta jooksul), kutsub arhivaarides esile õigus-tatud meelepaha.

Valdur Ohmann

Ajalooüliõpilaste 1994. aasta diplomitööd

Toomas Abiline. Usu- ja kirikuküsimused Eesti Vabariigi I ja II Riigikogus (1921-1926) (juhendaja prof S. Vahtre).

Paavo Annus. Luterliku kiriku vaimulikud Eestis 1918-1944. (prof S. Vahtre).

Virge Anso. Sindi vabrikuasula rahvastik 1834-1850. Arvuti andmefail. (prof kt A. Must).

Imre Deriagin. Eesti Vabadussõja Muuseum 1919-1940. (prof J. Ant).

Inge Eller. Rändavad loodusobjektid eesti rahvatraditsioonis. Suuline pärimus ja rahvakultuuri piirkondlikud eripärad. (mag H. Valk).

Indrek Elling. Eesti Üliõpilaste Selts 1870-1891. (prof H. Piirimäe).

Helmuth Green. Eesti Vabariigi Haridusministeerium ja üldharidusseadused 1918-1940. (dots A. Liim).

Mart Kand. Jakob Lukats - väljarände tegelane ja uurija. (dots L. Võime).

Age Kristel Kartau. Teatrikontseptsioonide arengulooline taustüsteem Eesti lavakujunduse tekkimisele ja arenemisele kuni II maailmasõjani. (Mai Levin).

Anu Kender. Eesti kunstnikud ja Itaalia: Johann Kölerist Konrad Mäeni. (lekt. K. Altoa).

Risto Kivi. Tulevikukujutus: maailm ja rahvusvahelised suhted pärast "külma sõja" lõppu. (USA teadusajakirjanduse analüüs) (dots K. Jaanson).

Urmas Klaas. Eesti Apostliku Õigeusu Kiriku Võrumaa praostkond 1848-1917. (prof S. Vahtre).

Tiina-Mall Konts. Puunikerdaja Christian Ackermann Tallinnas. (lekt. K. Altoa).

Riho Kosenkranius. Eesti Vabariigi välisesindused Madalmaades kahe maailmasõja vahel. (dots K. Jaanson).

Ave Kristov. 19. sajandi altarimaalid Lõuna-Eesti luterlikes kirikutes. (lekt. K. Altoa).

Tiia Kurik. Abielu ja perekond Tallinnas 17. sajandi II poolel ja 18. sajandi I poolel. Sotsiaalaajalooline uurimus Tallinna Oleviste koguduse abielumeetrika (1653-1749. a.) põhjal (+ Lisakoide). (dots J. Kivimäe).

Mait Kuusik. Jõulukombed Tartumaal 20. sajandil (prof kt. A. Luts).

Ene Kõresaar. Eesti rahvapärane kattevaip (lekt E. Vunder).

Eneken Lauget. Rahvuslikkuse taotlus Eesti 1920.-30. aastate sisekujunduses (lekt K. Altoa).

Maaria Ligi. Saaremaa noorema rauaaja kivikalmed ja teoreetiline arheoloogia (mõningaid tõlgendamisvõimalusi protsessuaalse ja postprotsessuaalse arheoloogia valgusel) (P. Ligi).

Peeter Läti. Baltisaksa aadel Vene riigiteenistuses 1850-1914 (Eestimaa rüütelkonna näitel) (prof H. Piirimäe).

Terie Lüüs. Ahja mõis ja talupojad 19. sajandi teisel poolel-20. sajandi algul (prof T. Rosenberg).

Vahur Made. Eesti ja Rahvasteliit 1919-21. (dots E. Mediainen).

Marous Matson. Kiriklikud talitused Alutaguse praostkonnas 19. sajandil (prof S. Vahtre).

Kuido Merits. Eestlaskond Šanghais 1918-1941 (prof O. M. Klaassen).

Jaap Ora. Balti küsimus Rootsi välispoliitikas aastatel 1986-91 (dots K. Jaanson).

Peep Pallasmaa. 1780. aasta Eestimaa Rüütelkonna luksuskorraldus uusaja alguse luksuse käsitluse valguses (dots M. Laur).

Leino Pahtma. Heinrich Stahl: biograafia ja kirjanduslik tegevus Eestimaa üldise kirikuloo taustal (dots J. Kivimäe).

Ülle Paras. Keskaegne Haapsalu (dots J. Kivimäe).

Kaido Peremees. Uppunud varanduste päästmine Eesti Vabariigis 20.-30. aastatel (lekt A. Pajur).

Peep Reimer. Carl Eduard Malmi elu ja tegevus (prof S. Vahtre).

Aarne Siimsen. Hispaania kodusõda ja Eesti Vabariik (ass M. Siiraja).

Toomas Tamm. Noorema rauaaja kirved Eestis (erakorr. prof E. Tõnisson).

Peeter Talvar. Kõmsi noorema rauaaja kivikalme (mag M. Mandel).

Hipe Tarvel. Rõivastus Eesti linnades 19. sajandil (lekt K. Altoa).

Astrid Tiidebero. Halliste kihelkonna kultuurilugu 1850. aastast 1917. aastani (dots A. Liim).

Karin Tohvjri. Kirikupoliitilised küsimused 1920.-30. aastatel Eesti luterlikus ajakirjanduses (prof S. Vahtre).

Aino Tonka. Varavedajate uskumused Läänemaal ja Lääne-Eesti saartel (mag H. Valk).

Marika Vernik. Keskaegne kostüüm Eesti lavadel. Riina Vanhneni esinemisrõivad "Hortus Musicusele" ja Rakvere Teatrile (TKÜ dots E. Lamp).

Ajalooüliõpilaste 1994. aasta peaseminaritööd

Aado Altmets. Jumaliku Augustuse teod - Res Gestae divi Augusti (dots M. Tánava).

Riho Altnurme. EELK Viru praostkonna näitel 1944-1968 (ass Pille Valk).

Andres Andresen. Eestimaa Provintsiaalkonsistooriumi koosseis ja tegevus protokolliraamatute (1801-1805) andmeil (prof S. Vahtre).

Helen Asveit. Rasedusest ja sünnitusest Eesti rahvatraditsioonis (prof kt A. Luts).

Ülle Jukk. Eesti elektriiaamade arhitektuur 19. sajandi lõpust 20. sajandi 50. aastateni (lekt K. Altoa).

Kristel Kase. Anglosakside normannidelt lüüasaamise põhjused (dots J. Kivimäe).

Aare Kirna. Vene ekspansionistliku ideoloogia kujunemine ja areng IX-XIX sajandil (dots V. Tamul).

Toomas Kroll. Austria Anschluss ja Eesti (ass M. Siiraja).

Margit Kruulova. Eesti keskmise ja noorema rauaaja kaelaõrud (lekt A. Mäesalu).

Revo Lastik. Inglismaa merelise ülemvõimu saavutamine Elisabeth I Tudori ajal (dots J. Kivimäe).

Karmen Laus. Iirimaa poliitilised olud Elisabethi ajastul (dots J. Kivimäe).

Art Leete. Handi piitkiri puutüvedel (prof kt A. Luts).

Lea Mägi. Gnoosise kujunemine antiikmaailmas ja selle seosed kristlusega (prof T. Paul).

Marqus Pillau. Talurahvaasjade komissaride fondid ajaloolalikana. (prof kt A. Must).

Tiiu Päss. Eesti- ja Liivimaa mõisavalitsejad 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi algul (prof T. Rosenberg).

Kaie Roose. Groteski põhijooni keskaja rahvakultuuris ja E. Rabalais' teoses "Gargantua ja Pantagruel" (dots J. Kivimäe).

Kattri Türk. Rooma riik ja kristlased aastani 180 (dots M. Tánava).

Asko Varik. Fronde'i tekkimise põhjustest 17. sajandi Prantsusmaal (dots J. Kivimäe).

Summaries

The Social Context of Society Movement in the 1880s

Jaanus Arukaevu

The article gives a survey of the role of societies in the genesis of publicity necessary for civil society, in the development of the Estonian nation and in breaking the class-national relations so far existing in the Baltic provinces. Until the 1830s society movement was characteristic to higher (German-speaking) classes only. After that the borders between classes became more vague. Purely Estonian society movement started in the 1860s and became popular soon.

The relations between societies and state authorities are thoroughly examined in the article. The author shows great differences between legal theory and everyday practice. In the Russian Empire regulation that regulated the activities of societies was incomplete. Numerous instructions and often contradictory circulars made the situation even more complicated. Besides the Baltic Special Order - local laws and regulations - was valid in the Baltic provinces. Under such circumstances the governor and officials played a special role. When societies became popular and were not higher class activities any more, Russian state authorities as well as the Baltic Landesstaat started to regulate and control society life more strictly. Officials considered themselves competent to decide whether the foundation of a society would meet "actual needs". The authorities tried to centralize society life and hindered the parallel foundation of societies with similar programs.

The contradictions between Russian authorities and Baltic German Nobility made it possible to found several Estonian national societies. So it was possible to avoid the subordination of Estonian farmers' societies to the Livonian Public Economic Society that worked at the Nobility (which actually functioned as Chamber of Agriculture of the nobility's self-government). Language barriers made it also more difficult to organize supervision of Estonian and Latvian societies.

As a result of the Russification policy in the 1880s society movement was relatively unified. This was an important factor in weakening the positions of the Baltic German Landesstaat.

Jaanus Arukaevu (1966), MPhil, is Associate Director of the Estonian History Archives.

Communal Passport Registers in Demometric Research. Passport Register of Kabala Commune

Aadu Must

According to the attitudes in 19th-century Russian Empire passport was the means that enabled to carry out surveillance over suspicious persons in the interests of state security. A person of peasant station could leave from the commune only with a passport that he had to renew every 1-3 years. The name, age and description of each person, place, time and destination of migration are fixed in the passport register. Passport registers have not been used in scientific research yet as their mass data are usable only after computer processing. This article aims to be the first such attempt. Pass registers are most valuable for solving the problems of so-called fictitious population and studying migration processes. In Estonian historical demography lists of parishioners (1782-1858) are popular source materials. The series of the lists of commune inhabitants begins in 1866. On the basis of microanalysis of pass register data of Kabala, one of the biggest communes at the District of Viljandi, the author shows that these documents of fiscal character include numerous fictitious inhabitants. People of peasant station were in the list of parishioners even if they had been working in factories for

decades, if they were owners of houses or workshops in towns or participated in the expeditions of the Academy of Sciences to Siberia. Important divergences between the theory and practice of passport regulations are explained in the article. The majority of persons who repeatedly applied for new passports had practically lost contacts with their native commune. Despite the regulations, the passports were not renewed in the native commune, this was done by post, often one lived abroad (in Russia) having an invalid passport. Until now the treble growth of the number of passports in the 1890s compared with the 1880s has been explained as a result of a rapid growth in economic life. The author argues that the fact that passports became cheaper in 1894 and free of charge in 1897, played an important role, and living with passports that had expired diminished.

Aadu Must (1951) is Head of the Chair of Archival Science at Tartu University and chief editor of "Kleio".

Belorussian students at Tartu University and their role in the development of Belorussian culture and science.

Sergei Isakov

The Tartu of end of the 19th - beginning of the 20th centuries played an important role in the cultural and educational history of several peoples in the Russian Empire. A number of outstanding Belorussian scientists and writers have studied at the University of Tartu. The first Belorussian students came to Tartu University in the first years of the 19th century. Most of them were Polish by nationality. At the end of the century more Belorussian Jews came to study in Tartu. Belorussian students usually belonged to Russian or Polish student organizations. In the last years of the 19th century student organization based on Belorussian provinces were founded. Several Belorussian took an active part in radical political organizations as well. At the beginning of the 20th century Belorussian students in Tartu wrote articles to the newspaper "Nasha Niva" ("Our Field") which played an immense role in the development of Belorussian national culture and literature.

Among the most prominent Belorussian public figures who got their education in Tartu, mention should be made of Vsevolod Ignatovski (1881-1931) - professor of history, first president of the Belorussian Academy of Sciences; Anton Lutskevitch (1884-1946) - prime minister of the Belorussian People's Republic in 1918-1920; Jazep Dyla (1880-1973) - director of national library and theatre, poet and publicist; Vasil Druzhtshyts (1886-1937) - professor of history.

Sergei Isakov (1931) is Professor of the Chair of Russian Literature of Tartu University.

Andres Saal'a apogee in Java (1912-1915)

Olaf-Mihkel Klaassen

A. Saal's study and holiday trip in Europe (1911-1912) was successful. After his return to Java, he set to work with all his energy. The photographer's studio of the Topography service the head of which he was, won international recognition. His own prestige and respectability grew to an unprecedented level. At that time a large scale national movement developed in Indonesia. A. Saal had an eager liking for it. He also introduced the formation, goals and development of Budi Utama and Sarekat Islam to Estonians. As an enterprising man A. Saal used all possibilities to secure the future for himself and his family economically. He bought and built houses in Batavia, dealt with caoutchouc plantations. His wife's interest in botany, his daughter's illness and Batavia's bad climate made him think of

sending the family to Buitenzorg. He himself also spent weekends there, resting of tiring work and enjoying his wife's solicitude.

In autumn of 1915 the susuhunan of Surakarta married the daughter of the sultan of Yogyakarta in Java. The Saals were invited to the wedding, but only Mrs E. Saal could participate in the ceremony. Her letters to Andi, as she called her husband, gave a vivid picture of several aspects of the life of the aristocracy in Java.

Olaf-Mihkel Klaassen (1928) is Professor of the Chair of General History of Tartu University.

Estonian Embassy in Riga: 75 Years from Foundation Eero Medijainen

On the basis of archival materials (Estonian State Archives, Estonian Literature Museum, Archives of the Finnish Foreign Ministry) the author presents a survey of the Estonian embassy in Riga that was founded 75 years ago. He has studied the development of the legation that took its rise from military attaché J.Jürgenstein; the houses of the embassy, different ambassadors (Th.Tallmeister, A.Hellat, J.Seljamäa, E.Virgo, A.Menning, H.Rebane, A.Renning) and other outstanding workers of the embassy. The author throws light upon various intrigues, conflicts, backgrounds, including stories *à la* *cherches la femme*.

Eero Medijainen (1959) is a lecturer at the Chair of Contemporary History of Tartu University. He has published a monograph on the relations of the Baltic states between the two world wars and articles on the foreign policy of the Republic of Estonia.

Memories of Otto Liiv

Voldemar Miller

The author gives a survey of Otto Liiv (1905-42), an undeservedly little-known archivist and historian. O.Liiv was the head of the State Central Archives (the present Estonian History Archives) in 1929-42 (director from 1935). Under his direction the archives were systematized according to the principle of provenience. O.Liiv's services to the development of the theory of Estonian archival science (numerous special articles, compiling and editing of a 2-volume handbook of archival science) are immense; he was also one of the authors of the Estonian Law on Archives.

O. Liiv was an outstanding scientist (Ph.D. in 1935), propagator of history and archival science. In 1934-41 he also taught archival science at Tartu University and was the chief editor of the "Historical Journal" in 1937-40.

Voldemar Miller (1911) is a historian, outstanding bibliographer and organizer of local history movement. In 1944-50 he was head of the State Central History Archives of the Estonian SSR, after that a miner, then a librarian.

Soviet Power without Soviets

Jüri Ant

In the course of the 1905 Russian revolution there arose the idea of elective local, regional and central soviets of workers' deputies as a proletarian system of power. In 1917 the Bolshevik Party presented the slogan "All power to the Soviets". But in the course of the Russian Civil War the non-bolsheviks were driven out of the soviets and they were made obedient appendages of the Communist Party. But officially the dogma of the soviets as the workers' power stood good. In the states that had been incorporated into the Soviet Union in 1939-40 Soviet power was also officially established. For instance, the constitutions of the Estonian, Latvian and Lithuanian SSR that were passed in the sum-

mer of 1940 declared that all the power belonged to the working class in the form of elected soviets. Actually the central authorities only named the executive committees of local soviets, but the soviets themselves were not elected.

In Western Ukraine and Western Belorussia (former Eastern Poland) the "elections" to the soviets took place already in December 1940 (of course, according to the principle: 1 candidate - 1 mandate). The reason for that was that large-scale mass repressions had already been carried through there. In the Baltic states repressions came later and therefore the Soviet authorities did not take the risk to organize local "elections" there. The occupation authorities did not yet control the situation in provincial areas. In the Baltic countries and Bessarabia the soviets were formed only in 1948. In this respect Soviet power had been illegal even according to its own constitutional law.

Jüri Ant (1939) is Professor of the Chair of Contemporary History of Tartu University.

Ilmari Manninen

Jüri Linnus

This year 100 years passed from the birth of Ilmari Manninen (02.09.1894 - 14.06.1935), Finnish ethnologist and the first teacher of ethnography at Tartu University. I.Manninen belongs to the group of Finnish scholars who, on the grounds of kindred solidarity, came to Estonia at the beginning of the 1920s and helped their kindred people to establish Estonian-language academic structures. He came to Estonia in July 1922. Manninen became the first lecturer of ethnography at Tartu University and the first director of the Estonian National Museum (established in 1909) with a professional background. Under his direction the Estonian National Museum became a modern museum organized mainly on the basis of Scandinavian patterns. On Manninen's initiative object collections were divided into topical subdivisions; a methodical cleaning of objects was carried out, the first questionnaires were composed, and the collecting of ethnological data about other Finno-Ugric peoples was started. At numerous expeditions I.Manninen himself also collected a great amount of material and made photos. He was the author of luxurious albums on Estonian beer tankards and mittens. At Tartu University he lectured on five different topics within 6 years and drew students into active research and fieldwork. As a scientist I. Manninen was an outstanding specialist of different East European folk cultures and the influences between them.

Jüri Linnus (1926), Ph.D. in history, is the former Research Director of the Estonian National Museum and lecturer of ethnography at Tartu University. At present he is the director of the Museum of Classical Antiquities of Tartu University.

Information Days of Archivists at Kehtna

Valdur Ohmann

On August 18-19, 1994 the Estonian Archivists' Society arranged Information Days at Kehtna where the present situation and the development perspectives of Estonian archival science were discussed. Within the past few years the volume of work at archives has increased explosively as the carrying out of several reforms causes the need to issue archival certificates in large numbers (property reform, law on pensions, proving of the length of employment for national share capital cards, certificates of rehabilitation etc).

The salaries of archivists are very low, the economic situation of archives is critical as well. Archivists express their dissatisfaction as the state tries to put off the solution of their problems to more distant future.

Valdur Ohmann (1958) is the director of the Party Archives and chairman of the Estonian Archivists' Society.